

Б. А. Абдукаримов, Т.С.Шарипов

УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ СОҲАСИ ИҚТИСОДИЁТИ

Маърузалар матни

Самарқанд 2010

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Б. А. Абдукаримов, Т.С. Шарипов

Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти

Маърузалар матни

5340100 «Иқтисодиёт» таълим йўналиши талабалари
учун мўлжалланган

192
44

Самарқанд – 2010

65.9/2/424

#139

Абдукаримов Б.А., Шарипов Т.С. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти. Маърузалар матни, Самарқанд, СамИСИ, 2010.

Тақризчилар: и.ф.д., профессор И.Иватов., и.ф.н., доц. Э.С.Файзиев.

Ушбу маъруза матнининг мақсади талабаларга умумий овқатланиш корхоналари фаолияти бўйича чуқур билимлар бериш; уларнинг кўсаткичларини баҳолаш, таҳлил қилиш усулларини чуқур ўрганишни таъминлаш; бозор муносабатлари шароитида умумий овқатланиш соҳаларини режалаштириш ва прогнозлаш усуллари, уларни амалиётда қўллаш йўлларини талабаларга тушунтириш, бозор конъюнктурасидаги ўзгаришларни баҳолаш, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ислохатларнинг умумий овқатланиш соҳаларида амалга оширилиши юзасидан стратегик ва жорий қарорларни ишлаб чиқиш, уларни амалиётда ижросини таъминлаш, умумий овқатланишни ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш йўлларини аниқлаш каби масалалар берилган.

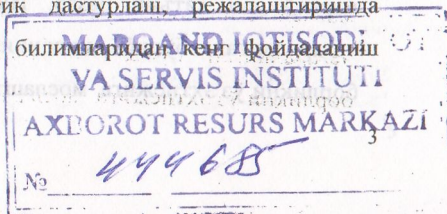
Ундан профессор-ўқитувчилар, аспирантлар, аспирант-тадқиқотчилар, магистрлар, малака ошириш курслари тингловчилари, раҳбарлар ва мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

КИРИШ

Маъруза матиларинининг мақсади — талабаларга умумий овқатланиш корхоналари фаолияти бўйича чуқур билимлар бериш, уларни кўрсаткичларни таҳлил қилиш услубларини чуқур ўрганишни таъминлаш, бозор муносабатларига ўтиш шароитида умумий овқатланиш корхоналари ва ташкилотларнинг фаолиятини режалаштириш ва прогностлаштириш тартиби билан таништириш, ҳамда шу билан бирга бозор конъюнктураси ўзгаришини мустақил баҳолай олишлик, тижорат муаммоларини ҳал қилишга ижодий ёндашиш, иқтисодий самарадорликни ҳисобга олган ҳолда жорий ва стратегик қарорларни қабул қилиш, умумий овқатланиш корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларини аниқлаш масалалари тўғрисида назарий билимга эга бўлишни таъминлашдан иборатдир.

Маърузалар матнида Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тўғрисидаги, корхоналар, тадбиркорлик фаолияти ва умумий овқатланиш соҳасига таъаллуқли қонунлар ва бозор иқтисодиётига ўтиш механизмини яратиш, умумий овқатланишни ташкил қилиш соҳасида тадбиркорликни тараккий эттириш тўғрисидаги ҳукумат қарорлари ва бошқа ҳужжатлардан фойдаланилган. Унда энг муҳим ўринни бозор муносабатларига ўтиш ва рақобат муҳитини яратиш шароитида умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини ошириш ва ривожланиш имкониятларини руёбга чиқариш бўйича ташкилий-иқтисодий чораларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ масалалар эгаллаган. Ушбу маъруза матни иқтисодиёт назарияси; микро-макроиқтисодиёт; маркетинг; менежмент; логистика; бухгалтерия ҳисоби; ички савдо иқтисодиёти; иқтисодий таҳлил; аудит; статистика; молия, пул муомаласи ва кредит; солиқ ва солиққа тортиш; суғўрта ҳамда бошқа иқтисодиётга оид фанлар билан ўзвий алоқада тайёрланган.

Маърузалар матнида математик дастурлаш, режалаштиришда иқтисодий-математик фанларда ўрганган билимлардан кенг фойдаланиш ҳисобга олинган.

1-март. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодий фанининг назарий масалалари

- 1.1. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида иқтисодий фанларнинг ўрни ва аҳамияти
- 1.2. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодий фанининг бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги
- 1.3. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодий фанининг объекти ва предмети
- 1.4. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодий фанининг усуллари

1.1. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида иқтисодий фанларнинг ўрни ва аҳамияти

Илмий иш, илмий фан, ҳаётдаги ҳар хил ҳодисаларни ўрганади ва улар билим тармоқлари ўртасида катъий тақсимланган бўлиши шарт. Чунки фанлар ўз соҳасини, чегараланган соҳани ўрганади. (бу тўғрисида батафсил кейинроқ тўхталамиз).

Инсон ҳаётининг ва фаолиятининг бирламчи негизини моддий борлиққа боғлиқлиги ташкил қилади. Инсон қандай фаолият билан шуғулланмасин, қандай иш юритмасин, доимо ўз мақсадига эришиш учун зарур бўлган моддий воситаларга дуч келади.

Инсон назарида бу моддий бойликлар икки хил категорияга бўлинади. Уларнинг бир қисми унга табиатан берилган бўлиб, улардан фойдаланиш учун инсониятдан ортиқча меҳнат ва моддий харажатлар сарф қилиш талаб қилинмайди. Буларга ҳаво, қуёшнинг нури, сув, ўрмон кабилар қиради. (бу ерда ҳаётнинг бошланғич босқичи тўғрисида гап кетяпти.) Албатта илмий-техник тараққиёт асосида ҳаётнинг ривожланиши бу гуруҳ моддий борлиқлар учун ҳам ақлий ва жисмоний меҳнатни, моддий ресурсларини сарф қилиш заруриятини туғдиради. Булар табиатан берилган инъом ҳисобланади. Улар эркин тақсимланади, ҳаммани эҳтиёжига яраша, сарф қилган меҳнатни ёки жамиятда тутган ўрни, мавқеидан катъий назар. Иккинчи турдаги моддий борлиқ ҳаётда чегараланган бўлиб, инсоннинг меҳнати билан, табиатдаги моддий борлиқни ўз эҳтиёжига мослаштириш натижасида ишлаб чиқилади.

Бу иккинчи турдаги моддий бойликлар кам, ёки уларни яратиш чегараланган бўлиб, уларни ишлаб чиқиш учун меҳнат моддий ва молиявий харажатлар зарур бўлади. Шунинг учун ҳам улар хўжалик юритиш натижасида вужудга келган воситаларга киради.

Мана бу моддий бойликлар хўжалик юритувчиларни ва иқтисодчи – назариётчиларни қизиқтирадиган, улар ўрганадиган, тадқиқот қиладиган жараёндир.

Шуни таъкидлаш жоизки, бу моддий бойликни кичик бир қисми йук бўлса, ёки исроф қилинса, у йўқотиш, зарар сифатида қабул қилинади, чунки уни ўрнини тўлдириш учун янгидан ресурсларни харажат қилиш, вақт сарфлаш зарур бўлади.

Шунинг учун бу бойликлар алоҳида аҳамиятга сазовор бўлиб, улар инсонларнинг моддий фаровонлигига боғлиқдир. Улар хўжалик юритувчининг алоҳида эътиборига олинади, баҳоланади. Хўжалик юритувчилар, истеъмолчилар, бу типдаги моддий борлиқни тежамли сарфлашга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам уларни ишлаб чиқиш, тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол қилиш мақсадга мувофиқ ҳисоб – китоб асосида, хўжалик фаолияти юритиш натижасида вужудга келади.

Уларни хўжалик фаолиятининг мақсадга мувофиқлиги икки томонлама ҳарактерга эга.

Биринчидан, техникавий, яъни табиий ресурсларни инсон эҳтиёжларига энг янги, қулай воситалар асосида мослаштиришдир. Хўжалик фаолиятини техник томонларини техник фанлар ўрганади.

Иккинчи томони – инсон фаолияти меҳнати билан боғлиқ бўлиб, инсонларнинг манфаати билан боғлиқ, яъни кам харажат қилиб, кўп натижага интилиш, кўпроқ эҳтиёжни қондиришга интилиш.

Бу томондан хўжалик фаолият юритишни иқтисодий принциплари вужудга келади. Бу муносабатларни иқтисодчилар, иқтисодий фанлар ўрганади.

Қадимий шарқда эрамиздан 3000 йиллар олдин нарсаларни қирага бериш, ундан фойз олиш, солиқ олиш каби категориялар ишлатилган. Қадимий Мисрликлар, Греklar олди – сотди, тул, баҳо, савдо, фойда, кредит каби иқтисодий категорияларни ишлатганлар. Ўзбек тилидаги «Иқтисодиёт»¹ арабча сўз бўлиб, тежамкорлик маъносини англатади ва грекча «Οικονομία» (Экономика), яъни «Οίκος» - уй, хўжалик ва «νόμος» - қоида, тартиб, қонун мазмунини билдирувчи сўзлар бирикмасидан олинган бўлиб, уй хўжалигини бошқариш мазмунини билдиради. Шунинг учун ҳам бўлса керак, иқтисодий фанлар ўрганадиган категориялар қадимги Греция, Миср олимлари қаламига мансуб бўлган асарларда учрайди (Сукрот, Ксенофонт, Платон, Аристотель, Эпикур).

Қуръоннинг Юсуф сурасида берилган маълумотлар бўйича эрамиздан 3000 йиллар олдин Юсуф пайгамбар Миср шохига: «Мени шу ернинг хазиналари устига қўйинг, чунки мен (уларни) тула – түкис саклайдиган ва (тўғри тасарруф қилишни)қилишни биладиган кишиман»² деб айтганлар. Бундан келиб чиқадикки, инсонлар қадимдан хазиналарни саклаш, сарф қилишни иқтисодий томонларини билган. Яна шу нарсани айтиш жоизки, қуръоннинг «Талок» сурасида «Оллох барча нарса учун миқдор – улчам қилиб қўйгандир»³ деб ёзилган. қуръонда Мерос, судхурлик, садака, омонат, закот, фитр каби иқтисодий категориялар ҳам ишлатилган.

Марказий Осиё алломаларининг асарларида иқтисодиётга таълуқли зоялар, хўжалик юртиш бўйича фикрлар қўндан қўп учрайди. Уларнинг қаторига Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос хожиб, А.Темур, Улуғбек, А.Навоий, Маърузаур каби мутафаккирларни ижодлари киритиш мумкин. Темур тўзуқларида иқтисодиётга, давлатни бошқаришга оид ва ҳозирги замонда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган иқтисодий муаммоларни хал қилиш йўл – йуриқлари ва қоидаларини топиш мумкин. Унда давлатни таркибий тўзилишидан тортиб, давлат бюджети даромадлари ва ҳаражатларини шакллантириш, меҳнатни тақдирлаш, маош тулаш, солиқ ундиритиш, жарималар, иному – эҳсонлар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

А.Темур асарларида давлатнинг иқтисодий сиёсатини асосини ташкил қилган категорияларга хазина (бюджет)ни киритган. А.Темур ибораси билан айтганда, давлатнинг тақдирини хал қиладиган уч нарса мавжуд, улар подшоҳ, хазина ва аскар ҳисобланади. Давлатнинг даромади, ҳаражатлари, солиқ, маош (иш ҳақи), моддий ва маънавий рағбатлантириш, нафақа, жарималар, иному – эҳсонлар қабилар хазинанинг элементлари сифатида қаралган.

Иқтисодий масалаларга А.Темур алоҳида эътибор берган, унинг етти та вазиридан иккитаси махсус ушбу масалаларга жавоб берган. Биттаси эгасиз қолган мол – мулкларни тасарруф этиш ишлари вазири, иккинчиси, салтанатнинг қирим-қиким ишларини бошқарувчи вазир, яъни молия вазири. «Тажрибали, ишбилармон вазирлар салтанат устунларидир. Улар мамлакат ободонлиги. Хазина бойлигини доимо кўзда тутадилар. Давлат, салтанатга фойда келтирадиган ишларни бажаринишга тиришиб ҳаракат қиладилар»⁴ - деб «Темур тўзуқларида»⁵ ёзилган¹.

А.Темур барча давлат армағрузаларига, ходимларига, хизматчиларига уларни лавозими даражаларига қараб меҳнатига ҳақ тулаётган. Энг асосийси, бу масалани хал қилишида табақалаш (дифференция) қоидасини ишлатган. Масалан, оддий сипоҳий минган отнинг баҳосида, баҳодирлар 2-4 от баробарида, унбоши қарамоғидига аскарга нисбатан икки баробар, юз боши ун бошидан уч баробар ортиқ маош олиши белгилаб қўйилган. Амир ул – уломоларнинг маоши ўз қўл остидагилардан ун баробар ортиқ бўлиши белгиланган.

¹ Темур тузиқлари, Тошкент, 1991 й. – 76 б.

Иқтисодиётни қандай тушуниш керак?

Биринчидан, «Иқтисодиёт» деганда, хўжалик (халқ хўжалиги, тармок худуд, бирлашмалар, корхоналар ва фирмалар) тушунилади;

Иккинчидан, «Иқтисодиёт» бу ишлаб чиқариш, тақсимот, муомала ва истеъмол фазаларида вужудга келган инсонлар, хўжалик субъектлари ўртасида моддий ва бошқа бойликлар билан боғлиқ муносабатлардир;

Учинчидан, «Иқтисодиёт» бу сиёсат, яъни давлат сиёсати, давлатлараро алоқалар ва хоказолардан иборатдир.

Ва ниҳоят туртинчидан, «Иқтисодиёт» бу фан.

Фан — бу табиат, жамият ва инсон тафаккур, ижтимоий тараққиётни таҳлил қилиш ва умумлаштирилган билимлар йиғиндисига тушунилади. Бу билимлар орқали инсоният табиат сирларини чуқур ўрганиш имкониятига эга бўлади, техника ва технологияни, ҳамда ижтимоий-иқтисодий тараққиётни муҳим муаммоларини ҳал қилади.

Ижтимоий меҳнат тақсимои чуқурлашиши, бозор муносабатлари шаклланиши билан хўжалик юритишни онгли равишда тартибга солиш ғояси туғила бошлайди. Чунки у уюштирилмаган иқтисодий фаолиятни (минглаб хўжалик субъектларини) онгли равишда тартибга солмаслик ижтимоий ҳалоқатларга олиб келиши мумкин.

Инсоният ижтимоий-иқтисодий фаолият юритиш жараёнида учта бир-бирига боғлиқ бўлган муаммоларга дуч келади. Булар қанақа муаммолар?

Биринчидан, нима ишлаб чиқариш ва қанча миқдорда?

Иккинчидан, қандай ишлаб чиқариш ва қанча харажатлар зарур бўлади?

Учинчидан, ким учун ишлаб чиқарилади ва улар қандай тақсимланади?

Жаҳон, амалиётидан маълумки ривожланган давлатларда ҳам, юқоридаги масалаларни ҳал қилишда бир талай негатив ҳодисаларга дуч келмоқда.

Булар жумласига, кризислар*, монополизм**, инфляция***, ишсизлик****, истеъмол бозоридаги номутаносиблик, ресурсларни, товар ва хизматларни дефицитлиги*****, пул муомаласидаги нуксон ва камчиликлар кабилар қиради.

*Президентимиз ўзларининг Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари номи асарларини бугунги куннинг энг долзарб муаммоси -- бу 2008 йилда бошланган жаҳон молиявий инқирози, унинг таъсири ва салбий оқибатлари, юзага келаётган вазиятдан чиқиш йўллариини излашдан иборат эканлигидан бошлаб, жаҳон молиявий инқирозининг мазмун-моҳияти, келиб чиқиш сабабларига батафсил тўхталиб ўтдилар.

«бу инқироз америка қўшма штатларида ипотекали кредитдаш тизимида рўй берган танглик ҳолатидан бошланди.

сўнгра бу жараёнинг миқёси кенгайиб, йирик банклар ва молиявий тўзимларнинг ликвидлик, яъни тўлов қобилияти заифлашиб, молиявий инқирозга айланиб кетди. дунёнинг «стаки» фонд бозорларида энг йирик компаниялар индекслари ва акцияларининг бозор қиймати ҳалоқатли даражада тушиб кетишига олиб келди. буларнинг барчаси, ўз навбатида, кўплаб мамлакатларда ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш суръатларининг кескин пасайиб кетиши билан боғлиқ ишсизлик ва бошқа салбий оқибатларни келтириб чиқарди»².

бундан кўринадики, дастлаб ақш ипотека бозорларида намоён бўлган мазкур инқироз старлича тўлов лаёқатига эга бўлмаган, қарзларни қайтариш қобилияти шубҳали бўлган қарздорларга ипотека кредитлари бериш амалиётининг жадаллашуви натижасида рўй берди:

модомики, ипотека кредити ўзининг моҳияти бўйича кўчмас мулк гарови ҳисобига бериладиган кредитлар бўлсада, ақш бозорлари бундай ликвидли кўчмас мулкларга старлича «тўйинди» ва уларнинг нархлари кескин туша бошлади. бунинг устига инвестицион банкларнинг ақш ипотека бозорларидаги янги молиявий «махсулот» ҳисобланган активларни секьюритизациялаш бўйича операцияларининг авж олиши ипотека бозорларидаги таназзуллик ҳолатлари эҳтимоллигини оширди.

Ақш иқтисодиёти яратилган шарт-шароитлар туфайли арзон кредит ресурсларига тўйинди ва бу федерал захира тизими (фэт) амалга ошираётган пул-кредит сиёсатини ўзгартиришига олиб келди. натижада 2004-2006 йилларда федерал захира тизими фонд ставкаларни 6,25% гача кўтарди. кредитларнинг қимматлашуви аҳолини ипотекага нисбатан талабининг пасайишига ва кредитларни қайтариш бўйича қарздорлар тўловининг қисқаришига олиб келди. бошқа томондан, озик-овқат махсулотлари ва энергия ресурслари нархларининг ўсиши аҳолининг кредитни қайтариш бўйича молиявий имкониятларининг чекланишига олиб келди. 2000-2007 йиллар мобайнида жаҳон бозоридаги озик-овқат махсулотларининг нархи ўртача икки баробарга ошди, бензин нархи эса 3,5 баробарга ошди. нефть нархи рекорд даражада, яъни бир баррели 147 доллардан ортди.

пиловард натижада 2007 йил бошида ақшда аҳолининг ипотека кредитларини қайтариши билан боғлиқ муаммо кучайди. қарздорларнинг кўчмас мулк гарови билан олинган кредитларни қайтаришдан кўра тўловларни тўлашдан бош тортин ҳолати кенгайди. банкларнинг тўлов қобилиятига эга бўлмаган мижозларнинг кўчмас мулкларини

² Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 4-6.

қийғи сотувга қўйиши натижасида ипотека бозоридаги таклиф қўпайиб, бозордаги нархларнинг кескин пасайишига олиб келди.

Британиянинг нуфузли газеталаридан бири бўлган «гардиан» жаҳон молиявий инкйрозининг асосий айбдорлари рўйхатини эълон қилди. Мазкур рўйхатнинг олдинги ўришларида АҚШнинг таниқли сисётчилари ўрин олган бўлиб, унда инкйроз факатгина иктисодиёт ривожланишининг навбатдаги ҳаракатлантирувчи кучи эканлиги таъкидлаб ўтилган. Аксарият молиячи-иктисодчилар вужудга келган молиявий инкйрознинг ҳақиқий сабабларидан бири сифатида ривожланган мамлакатларда иктисодиётни ҳаддан зиёд ортқиқча эркиллаштириш сисётсининг «меvаси» эканлигини, яъни «ўз-ўзини бошқарувчи бозор» гоvсини илгари суриш орқали давлатнинг миллий иктисодиётга ва хусусан молиявий бозорларга аралашувини чекланганлиги билан ҳам изоҳламоқдалар³.

**** Монополия** – бозорда яққа ҳукмронлиқ. Ўз ҳукмини ва газйқини истисмолчиларга ўтқаза олишга қодир куч.

***** Инфляция** мамлакатда баҳонинг умумий даражасининг кўтарилиши жараёнидан иборат бўлиб, илгари бунинг сабабини қоғоз пуллардан ахтаришар эди. Лекин пул чиқариш қаттиқ назорат остига олинганда ҳам инфляция ҳолати мавжудлиги аниқланган, яъни гап фақат давлатнинг пул чоп этиши имконияти мавжудлигида эмас экан. Унинг сабаблари кўп ва улар бир неча хил кўринишда бўлади. Иктисодий ислохотлар, ишлаб чиқариш тўзилишининг кенг ҳажмдаги ўзгариши, умуман, бир иктисодий тизимдан иккинчисига ўтиш каби ўзгаришлар албатта инфляция билан боғлиқ бўлади. Чунки, бундай ҳолатлар талаб ва таклиф муvозанатининг ўзгариши, пулга бўлган ишончининг пасайиши, нарх-наvонинг тезлик билан ўзгариши, аксар ҳолларда унинг кўтарилиб бориши натижасида юз беради.

Бунинг икки томони таъсирлидир: биринчиси талаб инфляцияси бўлса, иккинчиси ҳаражатлар инфляциясидир. Тижорат, фирмалар, ҳукумат юзага келадиган зарурийятлар туфайли ишлаб чиқариладиган товарларга нисбатан кўпроқ пул сарф этади. Бу тақлифга нисбатан талабнинг ўсишига олиб келиб, ўз навбатида, баҳоларнинг кўтарилиши билан яқунланади. Ҳаражат инфляцияси ишлаб чиқариш ҳаражатларининг ўсиб бориши воситасидир. Бундаги баҳонинг ўсиши ресурсларга ҳаражатларнинг ортиб бориши ва бунинг эса товарлар баҳосида ўз аксини топиши инфляцияни қучайтиради. Айтайлик, энергия, хомашё ва материаллар қимматлашуvi ҳаражатлар инфляцияси сабабларидир. Бунда иш ҳақининг ўсиб бориши, кўтарилаётган баҳоларни олдиндан кўзлаб, ишчиларнинг иш ҳақини ошириш учун ўринишлар ва пулга ўхшаш бошқа ҳаракатлар қучаяди ва бу инфляцияда ўз аксини топади.

Инфляциянинг олдини олишда нормал товар-пул муомаласи жараёнини таъминлаш, унинг учун пулнинг маълум миқдорда бўлиши, унинг на кўп ва на оз бўлишига қарши кураш энг маъқул йўлл. Бу талаб ва таклиф муvозанатини таъминлайди. Баҳо кўтарилишининг олдини олишга қарағилган барча чора-тадбирлар инфляцияга қарши қартилган ҳаракат ҳисобланади.

****** Ишсизлик** деганда бекор юрганлар тушунилмади, балки иш қилириб маҳаллий меҳнат органларидан рўйхатга ўтганлар ҳисобланади. Шу туфайли олдий бекорчи билан ишсизнинг фарқи бор. Ишсиз деганда ўн олти ёшдан бошлаб то пенсия билан таъминланиш ҳуқуқини олишгача бўлган ёшдаги, ишга ва иш ҳақиға (меҳнат даромадиға) эга бўлмаган, иш қилирувчи шахс сифатида рўйхатга олинган, меҳнат қилишға, қасбға тайёрлаш ёки қайта тайёрлашдан ўтишға, малақасини оширишға тайёр меҳнатға қобилиятли шахс тушунилади.

Ишсизлик малақасини қараб чиққанда унинг турларига ҳам алоҳида аҳамият бериш лозим. Ишсизликнинг: қуйидаги турлари мавжуд: фриқцион, структуравий, ихтисослашган, даврий, мавсумий, ихтиёрий ва яширин ишсизлик.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентини Исрол Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иктисодий инкйрози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўланма. – Т.: Иктисодиёт, 2009, 12-14-б.

Юқорида келтирилган учта фундаментал муаммони ҳал қилиш, келтирилган камчиликлар, нуксонларнинг ечимини топиш масаласи ўз ўзидан ҳал бўлмайди.

Бунинг учун уларни ҳал қилиш усуллари ва механизмини тўғри топиш, истеъмолчилар талабини тўла қондириш йўллариини излаш, юқори самарали ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, уни бошқариш, тармоклараро ва ҳўжалик субъектлари ўртасидаги иқтисодий алоқаларни боғлаш, сотувчи билан истеъмолчилар орасидаги муносабатларни такомиллаштириш, иқтисодий ходисаларни уйғунлаштириш каби масалаларни ҳал қилиш зарурияти туғилади.

Буларни ҳал қилиш назарий ва амалий билимларни мустаҳкам эгаллаган, олинган билимларни муайян илмий, ишлаб чиқариш, иқтисодий, ижтимоий вазифаларни ҳал этишда ижодий қўллай оладиган, уни ниясияга етказиш бўйича оптимал қарор қила оладиган мутахассисларга қўпроқ боғлиқдир.

Бундай махоратларга, қуникмаларга эга бўлиш иқтисодий фанларни ўрганиш орқали амалга ошиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти раҳбарларга янги иқтисодий фикрлашни, янгилаш иш юритишни, ҳўжалик субъектлари ва истеъмолчилар билан ўз фаолиятини, жараёнларни ўз манфаати ва мақсадига йуналтиришни, уларни чуқур таҳлил қилиш, келажак учун режалаштириш каби муаммоларни ҳал қилиш йўллариини билиш талабларини қўяди. Буларсиз рақобатчилик шароитида ҳар қандай корхона, фирма инқирозга учраб қолиши эҳтимолдан ўзоқ эмас.

Иқтисодиёт фанлари ва амалиёт ҳўжаликни оқилона ва самарали бошқариш учун унга мос ҳўжалик юритиш механизмини ишлаб чиққан. Унга мос иқтисодий дастаклар (баҳо, солиқ, фойда, иш ҳақи кабилар) категориялар, кўрсаткичлар, усуллариини (иқтисодий ёки маъмурий усуллар, режалар, нормаллаштириш кабилар) ҳўжалик юритувчилар ўз

мақсадларига мувофиқ бошқарув объектларида ишлатадилар. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисоди фани юқорида келтирилганларнинг мазмуни ва моҳиятини очиб беради, уларни хўжаликни бошқариш учун ишлатиш шакл ва усулларини ўргатади.

Ҳар қандай хўжалик субъекти, жумладан умумий овқатланиш шаҳобчалари ўз кўрсаткичларини иқтисодий ҳисоб-китоблар орқали асослашлари зарур.

Бу жараёнларни амалга ошириш учун иқтисодий малакали тушунадиган мутахассислар зарур.

Бундай мутахассисларни тайёрлашда умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти бошқа иқтисодий фанлар билан бир қаторда катта аҳамиятга эга.

1.2. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги.

Инсоният тараққиёти фаннинг ривожланиши билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, фан инсоният ҷамияти тараққиётини таъминлаган.

Фан жуда мураккаб, кўп қиррали, кўп хил ходисалар ва жараёнлар тўғрисидаги билимлар тизими сифатида намоён бўлган. Шу билан бир қаторда ижтимоий онг сифатида ҳам қаралиши зарур.

Билимлар йиғиндиси (tizimi) ва ижтимоий онг сифатида фан инсоният ҷамиятининг ривожланишини маълум бир босқичда шакллана бошлаган. Қўлдорчилик фармацияси даврида фан ягона бўлган ва бўлинмаган. Фалсафа деб юритилган*.

* Милоддан аввалги II мингинчи йилнинг охири ва I минг йилликни бошларида Вавилонда далаларни ўлчапда, ирригацион қурилмалар ва биноларни қуришда математика ва геометриядан кенг қўлланганлари тарихий манбаларда келтирилган. Бизда ҳозир қўлланилаётган 1 соатнинг 60 минутлиги, 1 минутнинг 60 секундлиги, айланманинг 360 градуслиги ўша даврларда ўйлаб топилган ва амалда қўлланилаган. Ушбу даврдан тиббиёт (медицина), кимё (химия), зоология, ботаника, биология, грамматика, тарихшунослик шакллана бошлаган.

Бу даврда фан ягона бўлган, ҳаммаси фалсафа деб ҳисобланган. Масалан: Грецияда милоддан аввалги VIII-VII асрларда табиатни кўзатувчилар ва амалий кўникма эга бўлган шахслар файласуф деб ҳисобланган.

Буюк файласуф (философ), астроном, геометриянинг асосчиси **Пифагор** милоддан аввалги V-IV асрларда яшаб ўтган.

VI асрнинг II-ярмида Жанубий Италиянинг Элеи шаҳрида материалистик фалсафа мактаби яратилиб, у “Элеи мактаби” деб номланиб шарқ ва ғарбга машҳур бўлган.

Фаннинг вужудга келиш даврини ибтидоий жамиятнинг шаклланиши ва ривожланиши шароитида инсон фикрлаш қобилиятининг вужудга келиши, меҳнат курулларини ясаши ва маданий воситаларни (қояларга расмлар чизиш) яратишни бошлаган даврдан ахтариш керак деб ҳисоблаймиз.

Тарихий тадқиқотлар шундан далолат берадики, ибтидоий одамларнинг фикр юритиши асосида меҳнат курулларини яратиш ва диний дунё қарашлари “Юқори палеолит” асридан пайдо бўла бошлаган. Бу аср тарихий манбаларга қараганда эрамыздан олдинги XV ва XIV минг йилликларга тўғри келади.

Милоддан аввалги VI - IV асрларда фалсафа нафақат бошқа фанлар билан тигиз боғлиқ бўлган, айтиш мумкинки у уларни ўз ичига олган.

Милоддан аввалги III – асрга келиб, фалсафадан махсус фанлар ажралиб чикиб, алоҳида ва тез ривожлана бошлаган.

Милоддан аввалги V-IV асрларда “Тубсиз кичик микдорлар” назарияси **Анаксагор** (милоддан аввалги 500-429 йиллар) илгари сурган. У **Демокрит** (милоддан аввалги 460-370 йиллар) ва **Эвдокс Книдский** (милоддан аввалги 408-355) асарларида ўз аксини топиб, амалда геометрияда ва айниқса стереометрияда (шар ҳажмини ўлчаш, конус ва ҳ.к.) ишлатилган.

Ксенофонт (милоддан аввалги 430-353 йиллар) ўз асарларида тарихий, сиёсий, иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар тўғрисида ёзган. **Ксенофонт** иқтисодиёт фанига асос солган.

Ўзининг кўп қиррали илми билан **Эратосфен** қойил қолдиради (милоддан аввалги 276-193 йиллар). У математика, физика, география, тарих, филология ва хронология фанларини мукаммад билган. У ерни думалок шар сифатида ифодалаб, Александрия (Искандария) да куннинг ботишида офтобнинг ердан четланишини кўзатиб, ер шарининг ўзунлигини 39700 км деб ҳисоблаган, ҳақиқатда эса ер шарининг ўзунлиги 40000 км дир.

Юқорида келтирилганлар каторига дунёга машҳур бўлган қуйидаги олимларни келтириш мумкин. **Файласуф** олим **Гераклит** (милоддан аввалги VI-аср охирида); **Афиналик астроном Метан** (милоддан аввалги V-асрнинг II-ярми), у грекларни ой календари кун календари билан солиштириб йил давомини 365 кун эканлигини аниқлаган. Уни тўзган календари ҳозирги ишлатилаётган **Юлиан календарига**ча ишлатилган. Буюк тиббиётчи **Гиппократ** (милоддан аввалги V- IV аср)файласуф, файласуф **Сакрот** (милоддан аввалги 496-369 йиллар), **Платон** (милоддан аввалги 429-347 йиллар) Академия деб номланган фалсафий мактабни асосчиси, **Аристотель** (милоддан аввалги 384-322) *иқтисодиёт фанини отаси* деб ҳисобланади

Ижтимоий меҳнат тақсимоти таъсири остида жамият тармоқлар, соҳаларга ажралгани каби фан ҳам ҳар – хил турларга бўлиниб келган, такомиллашган, тармоқлашган, интеграциялашган ва ривожланиб келмоқда.

Умуман фанлар тизими жамиятнинг таркибини намоён қилади. Барча фанлар иккита катта гуруҳга ажратилади. Табиий-техник фанлар ва ижтимоий фанлар.

Бу фанларнинг бир-бири билан боғлиқлиги мавжуд. Фанларнинг бир-бири билан боғлиқлиги уларнинг усулларидан, объектларидан, субъектларидан ва нихоят бир-бирини махсулидан фойдаланишдан келиб чиқади. Чунки табиий ва техник фанлар ҳам, ижтимоий фанлар ҳам ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларини ўрганиш билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Ижтимоий фанларнинг назарий ва методологик асосини фалсафа ташкил қилади.

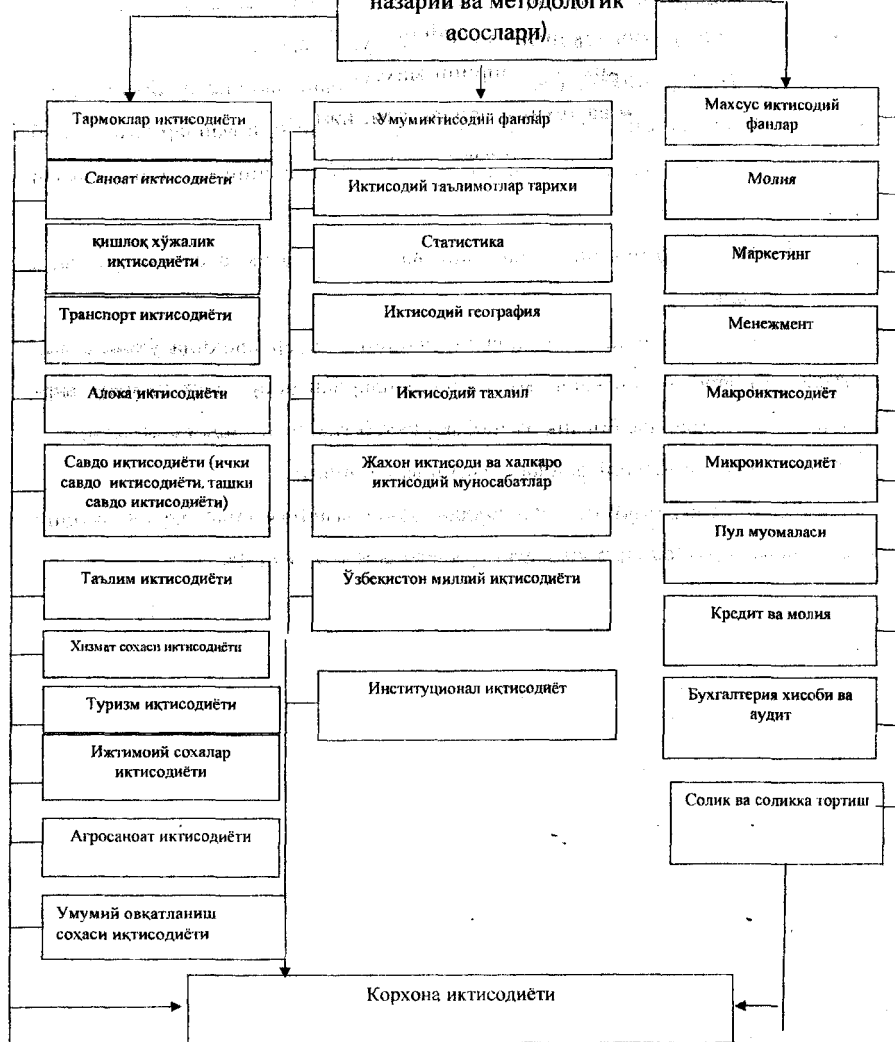
Ижтимоий фанлар тизимида иқтисодий фанлар алоҳида ўринга эга. Иқтисодий фанлар бир қанча мустақил фанлардан иборатдир ва улар бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, мураккаб тизимни ташкил қилади.

1.2.1. Чизмада иқтисодий фанлар тизими келтирилган.

1.2.1. Чизмада келтирилган фанлардан ташқари айрим соҳалар, иқтисодий жараёнларга оид бошқа иқтисодий фанлар ҳам мавжуддир.

Иқтисодий фанлар тизими

Иқтисодий назария (барча
иқтисодий фанларнинг
назарий ва методологик
асослари)

Барча иктисодий фанлар бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқликда бўлиб, ҳар бирини жамият иктисодиётини ривожлантириш ва такомиллаштиришда ўзига хос аҳамияти бор.

1.3. Умумий овқатланиш соҳаси иктисодиёти фанининг объекти ва предмети.

Объект латинча «objectum» сўзидан олинган бўлиб, ўзбекча нарса, буюм мазмунини билдиради. Фалсафада эса, объект сўзи биздан ташқарида ва бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган борлик, воқеълик, моддий дунё, мавжудод мазмунида киши фаолияти, диққат эътибори қаратилган ҳодиса, предмет ёки шахс маъносида ҳам ишлатилади.

Оддий ҳаётда объект корхона, ташкилот, муассаса ёки бирор бир фаолият ўтказиладиган жой маъносида ишлатилади.

Ҳар қандай фанининг ўрганадиган, унинг мақсади қаратилган объекти мавжуд.

Умумий овқатланиш соҳаси иктисодиёти фанининг объекти деганда, ресторан, бар, кафе, ошхона, яъни умумий овқатланиш хизматини кўрсатиш билан шугулланадиган жой, бино кўз олдимизга келади. Лекин бинони, ресторан ёки кафенинг жойлашгирилиши, қурилиши, архитектураси ва бошқа техникавий жихатлари объект сифатида ўрганадиган фанлар мавжуд.

Умумий овқатланиш соҳаси иктисодиёти фанининг методологияси, унинг мақсади, диққат эътибори умумий овқатланиш фаолиятида содир бўлаётган иктисодий жараёнга қаратилади. Яъни умумий овқатланишда руй бераётган иктисодий реалликни ўрганишга қаратилади.

Биз юқорида келтирилган «Объект» сўзини фалсафий мазмунидан келиб чиқсак, умумий овқатланиш иктисодиётнинг хўжалик юритувчи соҳаси сифатида умумий овқатланиш соҳаси иктисодиёти фанининг объекти бўлиб ҳисобланади.

Предмет сўзининг мазмуни икки хил, биринчидан, нарсa, моддий восита, ходиса сифатида, иккинчидан, ҳаёл, фикр қаратилган объект, рўй бераётган иқтисодий муносабатлардир.

Фан предметини аниқлашда биз сўзнинг иккинчи мазмунидан келиб чиқиб аниқлашимиз зарур.

Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фани ўз объектида рўй бераётган реал иқтисодий жараёнлар, ходисаларни ўрганиб, уларнинг аҳамияти, ҳолати ва келажагини ёритиб, маълумот ёки хулосалар беришни ўрганиши зарур.

Ушбу фаннинг объекти бўлмиш умумий овқатланишни ташкил этиш жараёнида рўй бераётган иқтисодий реаллик қандай, қачон ва нимада намоён бўлади, ҳозирги ҳолати ва келажакда қанақа натижа беради? – деган саволларга жавоб бериш учун фаннинг предметини, унда кулланиладиган усулларни, мақсад ва вазифаларни назарий жиҳатдан асосли аниқлаб олишимиз зарур. Бунинг учун умумий овқатланишни ташкил этишда шаклланадиган иқтисодий жараёнлар, (реаллик), ходисалар қандай воситалар орқали вужудга келишини аниқлаб олиши керак.

Умуман, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш (ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш ва истеъмол) жараёнидаги фаолиятлар, жумладан умумий овқатланишда ҳам содир бўлади.

Жамиятда такрор ишлаб чиқариш жараёни қуйидаги омиллар орқали ҳаракатда бўлади:

Биринчи омил – инсон омили, унинг меҳнати;

Иккинчиси омил – меҳнат воситалари, яъни капитал;

Учинчиси омил - табиий ресурслар, ер;

Туртинчи омил - тадбиркорлик.

Бешинчи омил – ахборотлар*

* XX-асрининг охири ХХI-асрининг бошларида илмий-техник тараққиёт жамиятининг ривожланишида ахборотлардан кенг фойдаланишни тақозо қилганлиги сабабли, ахборотларни ишлаб чиқаришнинг омиллари сифатида қабул қилишни заруриятга айланди.

Бу омиллар орқали жамиятда инсон эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликлар яратилади, ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга етказилади, истеъмол ташкил этилади.

Бу жараёнда «ер — меҳнат — капитал» тадбиркорлик орқали бирлаштирилади.

Бу омилларнинг бирлашиши натижасида техник — технологик, илмий техник, ижтимоий — сиёсий, маданий — маънавий ва маърифий жараёнлар қаторида иқтисодий жараёнлар ва ходисалар ҳам руй беради.

Бу иқтисодий жараёнлар ва ходисалар жараён иштирокчиларининг (Давлат, тармок, соҳалар, жамиятлар, бошқармалар, концернлар, корпорациялар, корхоналар ва х.к.) хўжалик механизмида ўз аксини топади.

Бундан келиб чиқсак, умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фани ўз объектида содир бўлаётган хўжалик механизмини ўрганишга қаратилган деб хулоса қилиш мумкин.

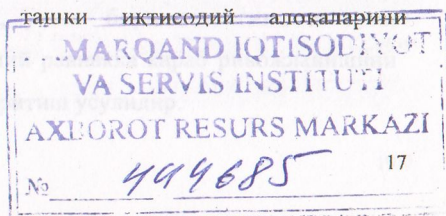
Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанини ўрганиш тўғрисида гапирар эканмиз албатта унинг асосий вазифларини аниқлаб олишимиз керак.

Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанининг вазифалари қуйидаги асосий омиллардан келиб чиқади.

Биринчидан, умумий овқатланиш соҳасининг иқтисодиётда тутган ўрнидан.

Умумий овқатланиш соҳасини ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол жараёнининг кон-томирларига ухшатиш мумкин. Умумий овқатланиш соҳаси истеъмол товарларини ишлаб чиқаради истеъмолчиларга етказди, айрибошлашни таъминлайди.

Умумий овқатланиш соҳасининг самарали ишлашидан бутун жамиятнинг ривожланиши, халқнинг моддий ва маънавий фаровонлиги, уларни бўш вақти, давлатнинг ташки иқтисодий алоқаларини мустахкамланиши;

Иккинчидан, Умумий овқатланиш соҳасида руй бераётган иқтисодий жараёнлар ва ходисаларни доимий ўзгариб туриши, унга кўпгина омиллар таъсир қилиш натижасида шаклланади;

Учинчидан иқтисодий кадрларга қуйиладиган талаблардан (уларнинг касбий маҳорати, билимдонлиги, тадбиркорлиги, башорат қила билишлиги ва хоказолар) келиб чиқадиган омиллар. Келтирилган фазилатлар Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанини ўрганишда шаклланиб боради.

Бу омиллардан келиб чиқиб, умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанининг асосий вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанининг асосий вазифалари:

- иқтисодий ходисалар ва жараёнларни ўлчов бирликлари, кўрсаткичлари ва мезонларини аниқлаш усулларини ўрганиш;

- умумий овқатланиш соҳаси хўжалик механизмини ўрганиш, баҳолаш, келажакка башорат қилиш;

- бўлажак иқтисодчи мутахассисларни умумий овқатланиш корхоналари фаолиятини таҳлил қилиш, режалаштириш, келажagini башорат қилиш усуллари билан қуроллантириш;

- барча турдаги умумий овқатланиш соҳаси корхоналарининг ривожланиш тенденциялари ва қонуниятларини аниқлаш, тақлифлар бериш;

- умумий овқатланиш корхоналарида бирлаштирилган омиллардан (ер, капитал, меҳнат, тадбиркорлик, ахборотлар) самарали фойдаланиш йўлларни белгилаш.

Юқоридаги мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда курснинг таркиби ишлаб чиқилган.

1.4. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанининг усуллари.

Ҳар қандай илмий фан ўрганадиган предметдан келиб чиқиб, ўз усулларига (методларига) эга. Метод грекча «methodos» сўзидан олинган бўлиб, тўғридан тўғри «Бирон нарсага йўл топиш» маъносини билдиради. Ўзбек тилида метод сўзи усул маъносига тўғри келади.

Фан усули (методи) деганда табиат ва жамиятда содир бўлаётган ҳодисалар ва жараёнларни билиш, ўрганиш ва тадқиқ қилиш учун фанда кулланиладиган воситалар мажмуаси тушунилади.

Усул – бизнинг фикримизча, жамият сирларини объектив фикрлаш, назарий мушоҳада қилиш ва амалиётга жорий этиш воситалари сифатида қаралиши мумкин.

Усул, фалсафий маънода қаралса, фан ўрганадиган предметни инсон фикрида нусхаланиши ёки шаклланишини билдириб, уларни ўрганиш курали сифатида қаралади.

Онгли равишда, илмий асосланган фан усуларини куллаш, ҳар бир фан учун янгиликлар яратиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Қадимги ислом дунёсида олимлар табиат ва жамиятни ривожланишини, тафаккурни такомиллаштиришни ўрганишда «Ривожланиш-шаклланиш» назариясини ишлатишган. Ушбу назария асосида фикр юритишни «Оллоҳ-инсон-модда-вақт-иқтисодий раванқ» усули ишлатилган. Шу билан бирга, билиш жараёнини ривожланиши асосида илмий фикр юритишнинг умумий усуллари ҳам яратилган. Улар қаторига деалектика, индукция, дедукция, анализ ва синтез қабилар киради.

Келтирилган усулларни қисқача мазмунини ёритиб утамыз.

Маърузаоларимиз ишлатган «Ривожланиш - шаклланиш» назарияси, Оллоҳнинг яратувчанлиги, унинг бирламчилигини асослаб, кейин инсон – модда – вақт – иқтисодий раванққа қараб ривожланишини амалга ошишини асослайдиган фикр юритиш усулидир.

Диалектика-грекча «*dialektike*» сўзидан келиб чикиб, табиат, жамият ва тафаккўрнинг умумий қонунларини ўрганиш усули сифатида вужудга келган.

Қадимий фалсафа табиатда ва жамиятда бутун борлиқ ўзгарувчанлигини асослаган, ходисалар, жараёнларнинг бир ҳолатдан иккинчи қарама-қарши ҳолатга ўтишини исботлаган. Аристотель диалектикани эҳтимол фикрларни исботлаш тўғрисидаги фан деб қараган. Бутун борлиқ, мавжудотни ҳар бири ҳам бор, ҳам йўқ; ўзи ўзига тенг ва тенг эмас; ўзига ўхшайди ва ўзидан қарама қарши ҳолатга ўтади. Шунинг учун ҳам борлиқ тула қарама-қаршиликдан иборат, ягона ва кўп; мангу ва утувчан; ўзгармас ва ўзгарувчан; тинч ҳолатда ва ҳаракатда; ўзига ўхшайди ва ўзидан қарама – қарши ҳолатга ўтади. Бу жараёнларни ўрганиш усули сифатида диалектика вужудга келган.

Диалектика – оддий мушоҳададан абстракт фикрлаш, ундан амалиётга ўтишни билдиради.

Аслида, тарихда диалектика – тортишув ўтказиш қобилияти, яъни савол – жавоб орқали тортишув ўтказиш қобилияти ҳамда нарсалар, тушунчаларни шакллар ва турларга таснифлаш маҳорати деб тушунилган.

Шундай қилиб фалсафанинг табиат, жамият ва тафаккўрини ўрганиш усулига диалектика деб тушунилади.

Иқтисодий реаллик ҳам бутун жамиятдаги борлиқнинг бир қисмидир.

Шунинг учун, иқтисодий реалликда содир бўлаётган ходисалар ва жараёнларни ўрганишда барча иқтисодий фанлар, шу жумладан умумий овқаланиш соҳаси иқтисодиёти фани ҳам диалектика усулидан кенг фойдаланади.

Индукция латинча «*induktio*» сўзидан олинган бўлиб, хабар олиш маъносини билдиради. Фикр юритишнинг бир тури бўлиб, тадқиқ қилиш усулидир. Умуман, индукция тадқиқот қилишда, ҳулосаларни асослашда хусусий микдордан, айрим воқеалардан умумийликка ўтиш усулидир.

Иқтисодий жараёнларнинг таҳлил қилишда умумий назорат билимга эга бўлиш учун унинг алоҳида томонлари, эмперик асослари ўрганилиб, ҳулюс қилинади.

Дедукция латинча «deduktio» сўздан олиниб сўзма – сўз «чиқариш» маъносини билдиради. Дедукция ҳам индукция каби фикр юритишни бир тури ва тадқиқ қилиш усули бўлиб, индукция усулининг тескарисини англатади. Дедукция усули ишлатилганда умумийликдан хусусийликка қараб фикр юритилади ва тадқиқот олиб борилади.

Индукция ва дедукция мантикий фикр юритишга асосланган. Иқтисодий тадқиқотлар ўтказилишидан айрим белгиларни таҳлил қилиб, унинг асосида умумий жараёнга баҳо бериш ёки унинг тескари ҳоллари юз беришига қўп тўқнашамиз.

Анализ ва синтез грекча «analysis» ва «synthesis» сўздан олинган бўлиб анализ – бўлиш ва ажратиш, синтез – мувофиқлик, муносиблик маъносини билдиради. Анализ ва синтез тадқиқот усули бўлиб, умумий мазмунни яхлитликни алоҳида таркибий бўлимларга (хусусийликка) ажратиш ва яхлитликни алоҳида таркибий бўлимлардан умумийликни яратиш жараёни тушунилади. Булар ҳам тадқиқотни мантикий усулларидандир. Иқтисодий амалиётда бу усуллардан кенг фойдаланилади. Бунга асос бўлиб, «Иқтисодий таҳлил назарияси», «Хўжалик фаолиятининг иқтисодий таҳлили» деган фанларнинг мавжудлиги ҳисобланади. Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти илмий фан сифатида юқорида келтирилган фалсафанинг усулларидан ва бошқа фанларда ишлатиладиган қўп арсеналли усул ва услубларни ўз предметини ўрганишда ишлатади. Улар қаторига солиштириш, гуруҳлаш, индекс, занжирли боғлаш, балансли боғлаш, графиклар, иқтисодий математик ва бошқаларини киритиш мумкин. Табiiй йуналтирилиши бўйича бу усул ва услублар иқтисодий жараён ва ҳодисаларни таҳлил қилиш, илмий тадқиқот ўтказиш, режалаштириш ва прогнозлаш қуроллари сифатида ишлатилади. Бир қатор аломатлари бўйича бу усуллар сон ва сифат таҳлили,

солиштириш, кўзатиш, эксперимент ўтказиш, системали таҳлил, моделлаштириш, экстраполяция, интерполяция кабиларга бўлинади. Шулар билан бир қаторда статистик, математик, башорат (гипотеза), монографик, эксперт усуллари кенг ишлатилади.

Таянч иборалар: жамият, иқтисодиёт, фан, моддий борлик, объект, предмет, усул.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Моддий борлик нима, улар қандай турларга бўлинади?
2. Инсоният ҳаётида қандай муаммоларга дуч келади?
3. Фан нима?
4. Иқтисодиёт сўзининг мазмунини ёритиб беринг?
5. Иқтисодиёт фанлари тизимига қандай фанлар киради?
6. Умумий овқатлаиш соҳаси иқтисодиёти фанининг объекти нима?
7. Умумий овқатлаиш соҳаси иқтисодиёти фанининг предмети?
8. Умумий овқатлаиш соҳаси иқтисодиёти фани қандай усуларни ишлатади?

2-миъруза. Умумий овқатланиш ва уни ташкилий-иқтисодий тавсифи

- 2.1. Умумий овқатланиш соҳасининг моҳияти ва функциялари.
- 2.2. Умумий овқатланишнинг шакллари ва ташкилий иқтисодий таснифи.
- 2.3. Умумий овқатланишнинг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти.

2.1. Умумий овқатланиш соҳасининг моҳияти ва функциялари

Жамиятда бутун жонзотнинг тириклиги, улар организми талаб қилган озуқаларни истеъмол қилиш билан таъминланади. Инсон яралгандан тортиб унинг биринчи эҳтиёжи озиқ-овқат бўлиб, у бор имкониятини табиатда мавжуд озиқаларни топишга ва уларни истеъмол қилишга йўналтирган.

Озиқани топиш, уни истеъмолга тайёрлаш инсоният тараққиётидаги бирламчи ишлаб чиқариш жараёни бўлиб, уни асосида иқтисодий муносабатлар шакллана бошлаган. Ушбу жараёни бошланғич даври ибтидо жамиятида* озуқаларни жамоа бўлиб топиш, тайёрлаш ва истеъмол қилишдан бошланган. Аста -секин тараққиёт озиқ -овқат маҳсулотларини тайёрлаш ва истеъмол қилишни индивидуаллашишига олиб келган ва оилавий, уй (хужра) шароитда озиқ-овқатларни тайёрлаш ва истеъмол қилишга олиб келган. Уларни топиш ва тақсимлаш эса жамоатчилик асосида бажарилган.

Тараққиётни кейинги босқичларида жамоавий овқатланишга эҳтиёж туғилган. Умумий овқатланиш махсус тармоқга айланиш жараёни бошланган. Шундай қилиб, овқатланиш жараёни ижтимоий меҳнат тақсмоти, ишлаб чиқаришни ижтимоийлашиши ва ихтисослашиши натижасида қуйидаги тарзда ривожланган:

Жамоа бўлиб
овқатланиш

Индивидуал ва
оилавий овқатланиш

Индивидуал ва оилавий,
ҳамда жамоавий
параллел ҳолда

*Тарихдан маълумки ибтидоий жамиятнинг шаклланиши эрамиздан олдинги XV- XIV -минг йилликдан бошланган, яъни «Тош» даврига тўғри келади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳар қандай жамиятда, уларни ижтимоий-иқтисодий шаклларида катъий назар инсонларни овқатланиш жараёнини ташкилий жиҳатдан икки хил шаклга ажратиш мумкин:

I Уй шароитида, яъни индивидуал ёки oilaвий.

II Жамоатчилик асосида (оммавий ташкилий шароитда), яъни умумий овқатланиш.

Жамоавий овқатланиш ижтимоий меҳнат тақсимои натижасида, ишлаб чиқаришни ижтимоийлашиши, ҳаётда ҳар хил тармоқларни вужудга келиши натижасида, бундай хизмат турига объектив эҳтиёжларни туғилиши сабабли алоҳида хизмат соҳаси сифатида келиб чиққан. Унинг умумий тус олиши бозор иқтисодиёти муносабатлари шаклланишини бошланғич даврларига тўғри келади. Ушбу даврдан бошланиб умумий (жамоавий) овқатланиш иқтисодиётнинг тармоғи сифатида шакллана бошлаган.

Умумий овқатланиш тарихан товар айрибошлаш жараёнини бир тури сифатида қаралиб келинган, ҳозир ҳам у савдо соҳаси каби товар айрибошлаш жараёнининг таркибий қисми ҳисобланади. Лекин, Умумий овқатланиш соҳасидаги жараён савдодан тубдан фарқ қилади. Ушбу фарқлар улар бажарадиган ижтимоий-иқтисодий ва техник-технологик функциялардан келиб чиқади.

Умумий овқатланишнинг яна бир хусусияти у нафақат савдодан, балки у ишлаб чиқаришдан ҳам фарқланади.

Савдодан ва ишлаб чиқаришдан (озик-овқат саноати) фарқли умумий овқатланиш соҳаси қуйидаги ижтимоий-иқтисодий, ташкилий – иқтисодий ва техник-технологик функцияларни бажаради. Унинг айрим функциялари савдога, айримлари эса ишлаб чиқаришга мос келади ва улардан фарқланадиган функцияларни ҳам бажаради.

Умумий овқатланиш соҳаси такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча фазаларида иштирок этади.

Яъни:

- ишлаб чиқариш;
- тақсимот;
- айрибошлаш;
- истеъмол:

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари ишлаб чиқариш фазасида озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлаш (ишлаб чиқариш) функциясини бажаради.

Уларни тақсимот функцияси аҳолини пулсиз ёки имтиёзли овқатлар билан таъминлаш жараёнида намоён бўлади. Уларга шифохоналар; боғчалар; санаториялар; интернатлар; дам олиш уйлари; куролли кучлар соҳасида; айрим хўжалик субъектларида (бепул овқат тарқатиш ишлатилса); ишсизларни овқат билан таъминлашда (бу тартиб чет эл амалиётида мавжуд)

Айрибошлаш жараёнида умумий овқатланиш соҳаси биринчидан, товар айрибошлаш шакли сифатида олди – сотди жараёнида иштирок этади ва товарлар қийматини айрибошлаш функциясини бажаради;

иккинчидан, иқтисодиёт тармоғи сифатида товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга етказиш функциясини бажаради.

Истеъмол фазасида иштироки тайёр овқатларни ишлаб чиқариш жойларида истеъмол қилинишини таъминлаш функциясини бажаришда намоён бўлади.

Умумий овқатланиш соҳаси бозорини барча элементларини функцияланиш жараёнида қатнашиб, қуйидаги ташкилий-иқтисодий функцияларни ҳам бажаради;

- таклифни ўрганиш;
- талаб ва эҳтиёжни ўрганиш;
- баҳони шакллантириш;
- товарлар рекламасини ташкил қилиш;
- шартномалар тўзиш ва буюртмалар бериш.

Умумий овқатланиш соҳасини техник-технологик функцияларига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- хом ашёни пиширишга тайёрлаш;
- ишлаб чиқариш технологияси, маҳсулотни пишириш;
- ярим тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни истеъмолчиларга етказиш;
- тайёр маҳсулотни порцияларга ажратиш;
- тайёр маҳсулотни истеъмол қилиш жойига етказиш;
- товарларни хом ашё сифатида ишлаб чиқаришдан ва бошқа таъминотчилардан маҳсулот тайёрлаш жойларига умумий овқатланиш корхона(шаҳобча)ларига ташиб келишни ташкиллаштириш;
- хом ашё ва товарларни сақлаш.

Ўқоридаги келтирилган функцияларни бажариш орқали умумий овқатланиш иктисодиётни бошқа тармоқларидан фарқланади ва у маҳсул иктисослашган ва универсал функциялар бажарадиган ягона соҳа (тармоқ) ҳисобланади.

Ушбу соҳани такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча функцияларида иштироки, уни жамиятни ижтимоий – иқтисодий ҳаётида фаол таъсир қилишни намоён қилади.

Умумий овқатланиш соҳасини ривожлантириш қуйидаги вазифаларни бажаришни тақозо қилади.

Биринчидан, умумий овқатланиш корхона (шаҳобча) ларини типларини (аҳолини минталитетига мослаб) такомиллаштириш, уларни жоилашишини рационаллаштириш.

Иккинчидан, маҳсулотлар сифатини яхшилаш уларни рационал истеъмол сифатини илмий асосланган нормаларга мослаштириш.

Учинчидан, овқатларни истеъмол комплексига мослаштириш (ноҳорлик, тушлик, кечлик, тўй маросимлар ва ҳ.к.о.)

Туртинчидан, овқатланиш жараёнини эстетик –маданий жиҳатларини таъминланувчилар (истеъмолчилар) талабларига мослаш.

Бешинчидан, овқатланиш соҳасини индустриялаштириш, технологиясини такомиллаштириш, хизматини янги прогрессив усулларини жорий қилиш.

Олтинчидан, аҳолини менталитетидан келиб чиққан ҳолда ҳиёматларни чет эл тажрибаларидан фойдаланган ҳолда такомиллаштириш қабиладар.

2.2. Умумий овқатланишнинг шакллари ва ташкилий иқтисодий таснифи.

Умумий овқатланиш соҳасини ташкиллаштириш, уни ташкилий шакллари ва турлари, унинг катор хусусиятларидан келиб чиқади:

- махсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, сотиш, ва истеъмол қилинишини ташкил қилиш, сотиб олган товарларни сотиш қаби функцияларни мужассамлаштириши;

- овқатлар ва кулинар махсулотларни ҳар куни ўзгариб турувчи талабга қараб ассортиментини шаклланиши, уларни сақлаш ва сотиш муддатини кискалигига қараб тайёрланиши;

- махсулотлар ассортиментини (овқатлар турлари) хизмат қилинаётган контентини хусусиятлари, талаби, уларни касбий, миллий, ёш бўйича таркибига, харид қилиш қобилиятига, меҳнат қилиш ва ҳаёт тарзига боғлиқлиги;

- уларнинг махсулотлари ва хизматиға талабни ҳар соатда, кунда, мавсумларда ўзгариб туриши;

- ишлаб чиқариш, муассасалар, ўқув юртлари ва бошқа умумий овқатланиш корхона (шаҳобча) лари хизмат кўрсатадиган ташкилотларнинг ишлаш вақтидан келиб чиқиб, уларға хизмат кўрсатиши. Масалан, шаҳарларда умум кирадиган ошхоналар, оилавий тантаналар, юбилейлар,

байрам кечаларини ўтказишга мослашган, шифохона, дам олиш ва даволаниш муассасаларига мослашган, тез хизмат қилиш шаҳобчаларини ташкиллаштирилиши.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лар юқорида келтирилган хусусиятлардан келиб чиқкан ҳолда улар таъминланувчи контингент, ишлаб чиқариш хусусияти, ишлаб чиқариш ассортименти, хизматлар ҳажми ва турларига қараб таснифланади. Уларни аломатларига (белгиларига) қараб ҳар хил типларга (турларга) таснифланиши 2.2.1 чизмада келтирилган.

2.2.1 – чизма

Умумий овқатланиш корхоналарини таснифи

Т.№	Аломатларни белгилари	Турлари
1.	Таъминланувчи контингентига қараб.	1.1 Ташкиллашган контингентларни таъминловчи (ишлаб чиқариш корхоналари, муассасалар, ўқув юртлари). 1.2 Умум қирадиган корхоналар
2.	Савдо-ишлаб чиқариш фаолияти тавсифига қараб	2.1 Ҳарид қилувчи; 2.1.1 контингентларга хизмат кўрсатмайди; 2.1.2 контингентларга хизмат кўрсатувчи; 2.2 Тайёрловчи (булар маҳсулотларини ўзлари тайёрлайди ва ҳарид қилувчилардан олинган ҳам маҳсулотларни қайта тайёрлайди ва аҳолига хизмат қилади).
3.	Ишлаб чиқариш ассортименти бўйича.	3.1 Комплекс корхоналар (бу ҳар хил типдаги шаҳобчалар бирлашмаси) 3.2 Универсал корхоналар. 3.3 Ихтисослашган.
4.	Хизмат тавсифи ва иш ҳажмига қараб	4.1 Люкс категорияли. 4.2 Олий категорияли. 4.3 I категорияли. 4.4 II категорияли. 4.5 III категорияли.
5.	Ишланг даврига қараб	5.1 Доимий 5.2 Мавсумий
6.	Жойлашиши ва ҳаракатига қараб	6.1 стационар. 6.2 ҳаракатдаги (автошўхона, нағон-ресторон, кўне-буфет, авто-буфет ва бошқалар).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш қондалари» да умумий овқатланиш корхоналари қуйидаги турларга бўлинади;

Ресторан: вагон ресторан; бар; кафе; ёзги кафе; кафетерий; ошхона; чойхона; буфет ва кичик ошхона.

Ушбу типлар иқтисодийда ўтказилаётган ислохотлар, жамиятни тараққиётга мос ҳолда такомиллаштириши ва уларни янгиларини вужудга келтириши мумкин.

2.3. Умумий овқатланишнинг иқтисодийда тутган ўрни ва аҳамияти.

Умумий овқатланиш соҳасининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти жуда юқори.

Авваламбор унинг аҳолини озик-овқат маҳсулотига бўлган эҳтиёжини қондиришдаги аҳамиятини таъкидлаш лозим. Бозор муносабатлари шароитида ушбу фаолият янада ривож топди. Бу ҳолат мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга таъсир қилади.

Ўзбекистонда умумий овқатланиш товар айланмаси 1995 йили 4,0 млрд сўм, 2000 йилда 52,9 ва 2006 йилда 97,2 млрд. сўмни, 2007 йилда 231,9 млрд. сўмни ташкил қилган. 2007 йил 2000 йилга нисбатан қарийб 2,4 баробарга, 1995 йилга нисбатан қарийб 58 баробар ортган. Бу албатта ҳақиқий баҳолардан кўрсаткич бўлишига қарамай, аҳолининг турмуш даражасини тез суръатларда ривожланиётганидан далолат беради.

Умумий овқатланишнинг жамиятдаги роли тўғрисида гапирганда, унинг ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш жараёни, оддий уй, оилавий ёки

индивидуал овқат тайёрлашга нисбатан самаралироқ кечишини таъминлашни эътироф этиш зарур. Буларга қуйдагиларни киритиш мумкин:

- озиқ-овқатларга бўлган эҳтиёжни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда, тез ва сифатли кондириш;

- оқилон ва рационал овқатланиш психологиясини шакллантириш;

- илмий асосланган қилоқолорияни истеъмол қилишни таъминлаш;

- истеъмол харажатларини камайтириш (аҳолини вақтини тежаш орқали) натижасида уларга дам олиш, соғлиқни мустаҳкамлаш, оилада таълим-тарбия ишларига кўпроқ эътибор қаратиш ва бошқа ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал қилишга имконият яратиш ва бошқалар.

Умумий овқатланиш жамиятда, иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамиятига биринчидан, ялпи ички маҳсулотни ва миллий даромаднинг кўпайишига тегишли ҳисса кўшади;

иккинчидан, ходимларнинг меҳнатга лаёқатлилиқ салоҳиятини ва уларни меҳнат унумдорлигини оширишга тегишли имкониятлари;

учинчидан, аҳолининг бандлигини таъминлайди, янги иш ўринларини яратиб беради;

тўртинчидан, аҳолининг пул даромадларини ошишига, уларни харид қобилиятининг ортишига таъсир кўрсатади;

бешинчидан, моддий ва маънавий ресурсларни тежамли сарфлаш орқали озиқ-овқат ресурсларини тежашга эришилади. Уй шароитида озиқ-овқат маҳсулотларини тежамли ва рационал ишластириш умумий овқатланишда ташкил қилинмайди.

Уй шароитида ҳар бир оила овқат тайёрлаш учун камида 2-3 соат вақт сарфлаб, 4-5 кишини таъминлайди.

Бу республика миқёсида (онлаин ўртача 5 кишидан иборат деб ҳисобласак) 2678900:5=535780 оилани (аҳолини сонин 2007 йил бошида) ташкил қилган. Ҳар бир оила икки маҳал овқат пиширса, ўртача ҳар бир овқат тайёрлашга 2,5 соатдан ҳисобласак, бир йилда 535780·2,5·2·365=977798500 соат сарфлаши зарур бўлади. Ушбу иш Умумий шаклда ташкил қилинса, ҳар бир Умумий овқатланиш корхонасининг ўртача ҳўрандаларини қабул қилиш имконияти (икки маҳал овқатланиш учун) 100 киши деб ҳисобланса, овқат ошертганига 2,5·2=5 соатдан сарфланганда умуман (5·2678900:100·365)=48889925 соат сарфланади. Шундай қилиб, таъминан республика миқёсида бир йилда (977798500-4888925)=928908575 соат иш вақти тежалди.

Умумий овқатланишни ташкиллаштириш натижасида инсон меҳнати тежалди, уларга шароит яхшиланади, қанчалаб аёллар уй меҳнатидан озод бўлади, озиқ-овқат маҳсулотлари ва моддий ресурслардан, газ, электроэнергия, ёқилғи кабилар тежалди, баҳонинг даражаси яқка тартибдагига нисбатан аллақанча пастроқ бўлишини таъминлайди.

Таянч иборалар: жамоа бўлиб овқатланиш, индивидуал овқатланиш, умумий овқатланиш, ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол, олиб, тақлиф, хом ашё, товар, ресторан, вагон ресторан, бар, кафе, ёзги кафе, кафетерий, ошхона, чойхона, буфет ва кичик ошхона, маҳсулот, товар айланмаси, ресурслар (асосий, айланма, молиявий, меҳнат), даромад, фойда рентабеллик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Овқатланиш жараёнини тавсифлаб беринг.
2. Умумий овқатланиш таърифини айтинг.
3. Умумий овқатланишнинг моҳиятини ёритинг.
4. Умумий овқатланишнинг функцияларни ёритинг.
5. Умумий овқатланиш соҳасининг вазифалари нималардан иборат.
6. Жамиятда умумий овқатланиш қандай аҳамиятга эга?
7. Умумий овқатланишнинг ташкилий шакллари ёритиб беринг.
8. Умумий овқатланиш корхоналари қандай турланади?

3-март. Умумий овқатланиш корхоналарининг маҳсулоти ва товар айланмаси

- 3.1. Умумий овқатланиш корхоналари асосий хажм ва сифат кўрсаткичлари.
- 3.2. Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулотлар ишлаб чиқаришининг таҳлили.
- 3.3. Умумий овқатланиш корхоналарида товар захираларининг хусусиятлари.
- 3.4. Умумий овқатланиш корхоналарида товар айланмасини режалаштириш ва ишлаб чиқариш дастури.
- 3.5. Умумий овқатланиш корхоналарида ҳам ашё таъминоти ва маҳсулотлар баланси.

3.1. Умумий овқатланиш корхоналари товар айланмаси кўрсаткичларининг хусусиятлари

Умумий овқатланиш корхоналарининг кўрсаткичлари уларнинг хусусиятлари (бажарадиган функциялари)дан келиб чиққан ҳолда таснифланади. (3.1.1 чизма)

Уларнинг асосий хажмий кўрсаткичларидан бўлиб товар айланмаси ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори ҳисобланади.

Умумий овқатланиш корхоналари товар айланмаси қуйидагилардан таркиб топади:

1. Чакана товар айланмаси жами, шу жумладан:

- 1.1 сотиб олинган товарларни сотиш;
- 1.2 ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш (улгуржи товар айланмасидан ташқари);

Улардан:

- а. овқат (тушлик) маҳсулотини сотиш;
- б. чакана тармок орқали ўз маҳсулотини сотиш;

2. Бошқа умумий овқатланиш корхоналарига ўз маҳсулотларини чиқариш (Улгуржи товар айланмаси)

3. Ялпи товар айланмаси (1+2)

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларини алоҳида ҳисоботи олиб борилади. Булар тушлик маҳсулотлари, кулинар маҳсулотларга, кондитер маҳсулотлар ва яримфабрикатларга бўлинади.

Умумий овқатланиш корхоналарида унинг фаолиятдан келиб чиққан ҳолда юқоридагилардан ташқари қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Ошхонадаги технологик жихозларни ишлаб чиқариш қуввати, овқатланиш хоналарини асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари Умумий овқатланиш корхоналарини сони ва улардаги ўтириш жойлари уларни моддий – техник базасини ишлатиш кўрсаткичлари ҳисобланади.

Айланма ва молиявий маблағлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.

Ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига таалукли кўрсаткичлар.

Меҳнат ресурслари ва иш ҳақиға боғлиқ кўрсаткичлар.

Даромад, фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари.

Умумий овқатланиш корхоналарини асосий ҳажмий ва сифат кўрсаткичлари 3.1.1- чизмада келтирилган.

Ушбу кўрсаткичлар шаклан чакана ва улгуржи савдо корхоналари кўрсаткичларига мос келади. Лекин уларни таркиби, шаклланиши бир-биридан фарқланади. Уларнинг мазмуни «Ички савдо иқтисодиёти» фанида ўрганилади

Чакана савдо корхоналарининг товар айланмаси асосан икки турдан иборат бўлиб, у аҳолиға сотилган товарлар ва жамоавий эҳтиёжларини кондириши учун корхона, ташкилот ва муассасаларға майда улгуржи сотишдан ташкил топади.

Умумий овқатланишда чакана товар айланмаси «Овқатланиш корхоналари товар айланмаси тўғрисида ҳисобот»да (4-савдо шакли) қуйидаги таркибда ҳисоботға олинади.

1. Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмаси (1.1.+1.2.). (Бу ерда воситачисиз, тўғри истеъмолчиларга сотиш назарда тутилаяпти.)

Шу жумладан:

1.1. Сотиб олган товарларни сотиш. (Бу ерда четдан сотиб олинган товарларни ҳеч қандай ишлов бермасдан сотиш ҳисоботга олинади.)

1.2. Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш (улгуржи айланмасиз).

Улардан:

овқат маҳсулотини сотиш.

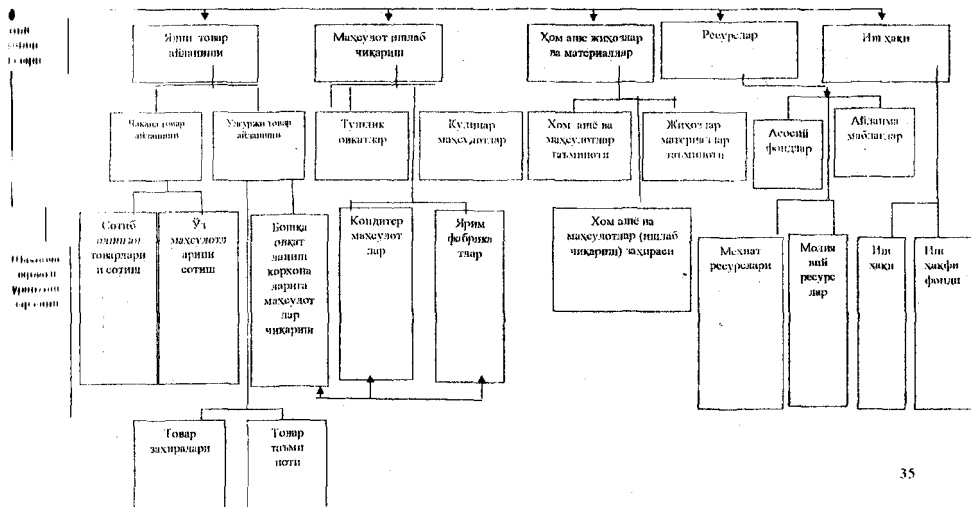
2. Чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш.

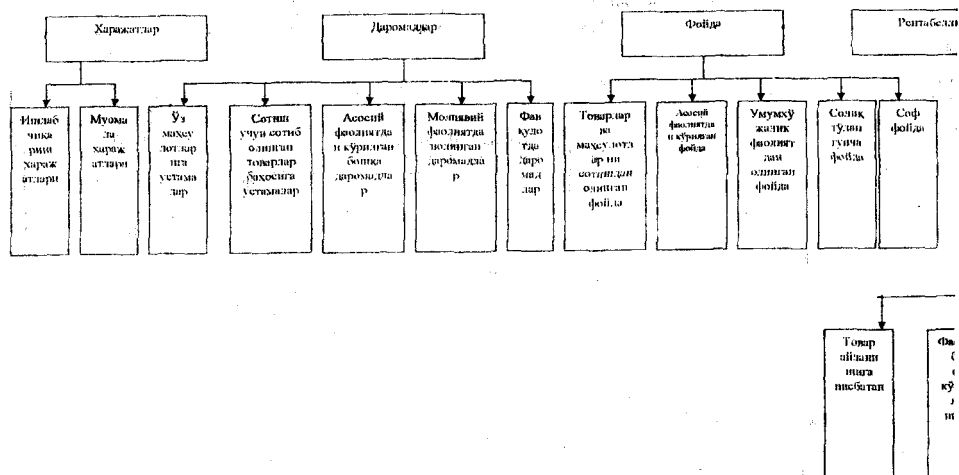
Статистик ҳисоботда овқатланиш корхоналари улгуржи товар айланмаси тўғрисида маълумот бермайди.

Овқатланиш корхоналарининг умумий чакана товар айланмаси «Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмаси» (1) ва «чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш» (2)лар йиғиндисидан иборат.

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий ҳажм ва сифат кўрсаткичлари таснифи

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий ҳажм ва сифат кўрсаткичлари таснифи

Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмасига сотишнинг қуйидаги турлари кирмайди:

- буюртмачининг хом ашёси қиймати;
- етказиб берувчининг қайтариб олган тарасининг қиймати;
- маҳсулот ва товарларнинг ички силжиши (омборхонадан ошхонага, товарларни базага ёки омборхонага қайтариш, товарларни буфет ва кухняларга тақсимлаш);
- овқатланиш корхона ва ташкилотларига тегишли бўлган сартарошхона, биллиард, рақс заллари, видеосалон, ўйин заллари ва бошқа корхоналар даромадлари ҳамда концерт программалари кўришдан тушган даромадлар. Бу фаолият даромадлари хизмат кўрсатиш таркибида ҳисобга олинади.

Овқатланиш корхоналарида чакана товар айланмаси билан бир каторда улгуржи товар чиқариш (улгуржи товар айланмаси) ҳам мавжуд. Бу турдаги товар айланиш тайёр маҳсулотлар ва ярим фабрикатларни бошқа оақатланиш (ўз филиалларидан ташқари) корхоналари ва чакана савдо корхоналарига қайта сотиш учун сотилганлар миқдоридан ташкил топади.

Чакана ва улгуржи товар айланишлар йиғиндиси овқатланиш корхонасини ялпи товар айланмасини ташкил қилади ва у корхонанинг умумий савдо ишлаб чиқариш фаолиятини тавсифлайди.

Умумий овқатланишда «Майда улгуржи товар айланмаси» тушунчаси ишлатилмайди.

Овқатланиш корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш дастури тўзилади. Унда ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни тури, асортименти, сони ва баҳоси ўз ифодасини топади. Ишлаб чиқариш дастури пулдаги ифодаси ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар сотиш бўйича товар айланмасини (чакана+улгуржи) ифодалайди.

Умумий овқатланиш корхоналарининг бошқа кўрсаткичлари ўқув қўлланманинг тегишли маърузаларида тавсифланади.

3.2. Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулотлар ишлаб чиқаришини таҳлили

Умумий овқатланиш корхоналари товар айланмасини таҳлилининг мақсади, вазифалари ва усулларини кўриб чиқамиз. Чакана товар айланмасини таҳлил қилишда кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Уларни айримларини қуйида келтирамыз:

- ❖ чакана товар айланмаси миқдорини ёки ҳажмини жорий баҳоларда тавсифловчи, сўм;
- ❖ чакана товар айланмаси миқдорини (ҳажмини) солиштирма баҳоларда тавсифловчи, сўм;
- ❖ чакана товар айланмаси ассортимент таркибини тавсифловчи натурал кўрсаткичлар, сўм ва фоизда;
- ❖ аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана товар айланмаси, сўм;
- ❖ 1 ойга тўғри келадиган чакана товар айланмаси сўм;
- ❖ 1 кунлик чакана товар айланмаси, сўм;
- ❖ 1 ишчига тўғри келадиган чакана товар айланмаси, сўм;
- ❖ савдо шаҳобчаларини 1 кв.м, жумладан савдо майдони 1 кв.м тўғри келадиган чакана товар айланмаси, сўм;
- ❖ чакана товар айланмаси нисбий кўрсаткичлари (% бажарилиши, динамикаси, индекслари, мавсумийлик, маромийлик коэффицентлари, товар айланиш тезлиги кун ва маротаба) ва х.к.

Чакана товар айланмаси таҳлилининг вазифалари:

- ❖ чакана товар айланмаси режаси ва прогнозларини бажарилишига баҳо бериш;
- ❖ чакана товар айланмаси динамикасини ўрганиш;
- ❖ чакана товар айланмаси ассортиментти ва турлари бўйича таркибини таҳлил қилиш ва баҳолаш;

- ❖ чакана товар айланмаси миқдори ва асортиментига таъсир килувчи омилларни ўрганиш, баҳолаш;
- ❖ чакана товар айланмаси кўрсаткичларини (чакана товар айланмаси, товар захиралари ва товарларнинг келишини) ўзаро ўзвий боғлиқлигини ўрганиш.

Чакана товар айланмаси таҳлилининг усуллари:

- ❖ динамик қаторлар тўзиш;
- ❖ нисбий ва ўртача кўрсаткичлар;
- ❖ солиштириш;
- ❖ индекс усули;
- ❖ трендлар ва регрессив моделларини тўзиш;
- ❖ занжирли алмаштириш;
- ❖ баланс усули;
- ❖ графиклар ва бошқа чизмалар.

Чакана товар айланмаси таҳлили ҳар хил ахборотлардан фойдаланишни таказо қилади. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ❖ прогноз ва режага алоқадор маълумотлар. Чакана товар айланмаси прогнози ёки режаси – умумий хажми, асортименти, товар захиралари нормалари, товарларни келтириш, ҳисоб китоблар ва бошқалар;
- ❖ ҳудуднинг ижтимоий – иқтисодий кўрсаткичлари;
- ❖ статистик ва бухгалтерия ҳисобидаги ҳақиқий кўрсаткичлар;
- ❖ бошқа маълумотлар (савдога алоқадор, унга таъсир қиладиган омиллар тўғрисидаги маълумотлар).

Чакана товар айланмаси кўрсаткичларини таҳлил қилишда таҳлилда ишлатиладиган маълумотларни тайёрлаш алоҳида ўрин тутати.

Бундай ишларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ❖ прогнозлаш ва режаларни коррективка қилиш;
- ❖ статистик, бухгалтерия ҳисоботларидаги маълумотларни ҳақиқийлиги, бир-бирига мослигини текшириш;

- ❖ савдо шахобчалари ва корхоналарни алоҳида аломатлари бўйича гуруҳлаш. Чакана товар айланмасига таъсир килувчи омиллар тўғрисида маълумотларни аниқлаш;
- ❖ ҳар хил аналитик жадваллар тўзиш;
- ❖ кўрсаткичларни солиштирма юзага келтириш ва х.к.

Умумий овқатланиш корхоналари чакана товар айланмасига, унинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан омиллар таъсир қилади.

Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Чакана товар айланмаси микро ва макро даражадаги омиллар таъсир қилади. Уларга умумлаштириб, қуйидагиларни киритиш мумкин.

- I. Давлатнинг халқаро ахволи, халқаро муносабатлар.
- II. Давлатларни иқтисодий интеграцияси.
- III. Ташқи савдо, экспорт ва импорт.
- IV. Халқ ҳужалиги прогнозлари (ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш, миллий даромад (истеъмол ва жамгарма фондлари, эластиклик коэффициент – 1-1,06 % тенг)

Истеъмол товарларини ишлаб чиқариш (эластиклик коэффициенти 1 – 0,98 %тенг).

- V. Илмий – техник ривожланиш (электрлаштириш, газлаш, телевид, йўллар).

Бу биринчидан, истеъмол қилиш шарт – шароитини

ўзгартиради, иккинчидан – янги товарлар бунёдга келтирилади.

- VI. Аҳолининг даромадларини ўзгартириш (1 – 0,94 %).
- VII. Ижтимоий фонднинг миқдори.
- VIII. Баҳо.
- IX. Демографик ҳолат.
- X. Урбанизация (шаҳар ва кишлоқ аҳолисини ўзгариши).
- XI. Шахсий таморқа ҳужалиги.
- XII. Уй – жой куриш.

XIII. Шахсий транспорт.

XIV. Дача (иккинчи, шаҳардан ташқари яшайдиган жойлар).

XV. Хизмат даражаси (тарифлари).

XVI. Туризм, спорт.

XVII. Аҳолининг маданий билим даражаси.

XVIII. Аҳолини бўш вақти.

- Умумий овқатланиш корхонасининг товар айланмасига, у хизмат кўраётган контингентини таркиби (ишчилар, қишлоқ хўжалиги ходимлари, раҳбарлар, мутахассислар, тadbиркорлар, талаба ва ўқувчилар, бозор иқтисодиёти шароитида юқори, ўртача ва минимал даромад олувчилар, пенсиячилар, нафақахўрлар, аҳолини ёши бўйича табақаланиши ва ҳ.к.);

- корхона ёки шаҳобча маҳсулотининг ассортименти;

- корхона ёки шаҳобчанинг тури, жойлашган жойи, ўтириш ўринлари сони;

- шаҳарда, қишлоқда, умуман Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ни жойлашган ерида рақобатчиларни мавжудлиги;

- овқатларни сифати, баҳоси кабилар.

Овқатланиш корхоналари товар айланмасини таҳлилини бошлашда қуйидаги жадвалдан фойдаланишни тавсия қиламиз.

**Овкатланиш корхонасининг чакана товар айланмаси ва
маҳсулот ишлаб чиқариши**

(млн. сўм)

№	Кўрсаткичлари	Ўтган йиллар			ҳисобот йили			Ўтган йилларга нисбатан, % ёки фарқи (+;-)		
		x ₁	x ₂	x ₃	режа	ҳақиқатда	режани бажарилиши, % ёки фарқи (+;-)	x ₃	x ₂	x ₁
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Чакана товар айланмаси, жами...									
1.1	Сотиб олган товарларни сотиш суммаси... ҳиссаси, %...									
1.2	Ўз маҳсулотини сотиш (улгуржи айланмасиз)-суммаси... ҳиссаси, % ...									
1.2.1	Овкат (тушлик) маҳсулотларини сотиш суммаси... 1.2-даги ҳиссаси, % ...									
1.2.2	Чакана тармок оркали ўз маҳсулотини сотиш суммаси... 1.2-даги ҳиссаси, % ...									
2.	Ўз маҳсулотларини улгуржи									

	сотиш суммаси..., ялли товар айланмасидаги хиссаси, %...	
3.	Ялли товар айланмаси (1+2)	
4.	Хизмат қилинаётган контент сони	
5.	Контент жон бошига тўғри келган:	
5.1.	таомлар сони	
5.2.	Ўз маҳсулотини сотиш	
6.	Ўртача бир таомни баҳоси (1.2.4), сўмда	
7.	Булардан ташқари ўз маҳсулотини:	
7.1	уйга сотиш: -таом... -суммаси...	
7.2	тушликни иш жойларига етказиш: -таом... -суммаси...	
7.3	мактабларга етказиш: -таом... -суммаси...	
8.	Ўз маҳсулот-лари таркибида:	
8.1	биринчи таомлар, дона	
8.2	иккинчи таомлар, дона	
8.3	салатлар, сўмда	
8.4.	ва ҳоказолар...	

Кейинги боскичда корхонани маҳсулотлар харажатини (унгуржи айланмани қўшган ҳолда) ассортиментини ўрганиш зарур.

Бундай таҳлилни статистик ҳисоботнинг 4-савдо шаклида келтирилигн маҳсулотлар турлари бўйича таҳлил қилишни тавсия қиламиз. Бунинг учун қуйидаги 3.2.2-жадвалдан фойдаланиш мумкин.

Товар айланмасини таҳлил қилиш жараёнида (юқоридаги 3.2.1-жадвалдан кўриниб турибдики) овқатланиш корхонасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам бирга кўрилаяпти. Шу сабабли таҳлил жараёнида корхонани ишлаб чиқариш қуввати ва хўрандаларга хизмат қилиш имконияти қандай ишлатилаётганлигига баҳо бериш зарур бўлади. Бунинг учун ушбу кўрсаткичларни овқатланиш корхонасининг жиҳозлари қувватини, ўтириш жойларидан фойдаланиш имкониятларини, уларни иш режимидан келиб чиққан ҳолда ҳисоб-китоб қилиб чиқиш зарур бўлади.

Ушбу кўрсаткичларни шартли мисоллар асосида ҳисоблаш усулини кўриб чиқамиз.

Масалан, ошхона иккита биринчи овқат пиширадиган қозонга эга. Уларнинг ҳар бири 60 литерли сизимга эга. Биринчи овқатни ҳажми 0,5 литерга тенг. Қозонни тўлдириш коэффиценти – 0,85 га тенг. Овқатни тайёрлаш учун 2,5 соат вақт сарфланади. ҳар бир маротаба овқатни пиширгандан кейин, уни кейинги тайёрловга тайёрлаш учун 60 минут вақт сарфланади.

Ошхона суткада танаффўзсиз 14 соат ишлайди. Ошхона ҳафтада бир кун дам олиш куни, ойда 1 кун санитар куни қилади. Байрам кунлари ошхона ишламайди. Шундай қилиб ошхона 52 кун

Маҳсулотлар ва товарлар	Ўл- чов бир- лиги	Маҳсулотни тайёрлашга сарфланган хом ашё ва сотиб олинган товарларнинг буфет ва савдо тармоғи орқали сотиш						Ўзгаришлар (+;-)				Баҳо- си		Баҳо индекси
		Ўтган йил		ҳисобот йили				Режага нисбатан		Ўтган йилга нисбатан		Ўтган йил	ҳисоб- қилин	
		соти	чакана баҳога, минг сўм	соти	чакана баҳога, минг сўм	соти	чакана баҳога, минг сўм	соти	сўм- маси	соти	сўм- маси			
	3	4	5	6	7	8	9					14	15	16
Тўғил ва нарранда	тонна													
Ғалм озиқ- овқатлар	минг сўм	х			х		х		х		х			
Ғалаки маҳсулотлари	минг дона													
Ботика ноозик- овқатлар	минг сўм	х			х		х		х		х			
Ғалм ноозик- овқатлар	минг сўм	х			х		х		х		х			
Умумий товар линияма (13+17)	минг сўм	х			х		х		х		х			

дам олиш, 12 кун байрам ва 12 кун санитар кунлари, жами 76 кун ишламайди.

Ошхонани ишлаб чиқариш қувватини аниқлаш учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:

1. Бир маротаба овқат тайёрлаш учун сарфланадиган вақтни минут ҳисобида аниқлаймиз. $(2,5 \cdot 60) + 60 = 210$ минут ёки 3,5 соат.

2. Қозонларни тўлдириш ҳажмини аниқлаймиз. У баробар $(2 \cdot 60) \cdot 0,85 = 102$ литр.

3. Овқат пиширишни бир маротаба амалга оширганда $102 : 0,5 = 204$ порция овқат тайёрланади.

4. Ошхона бир суткада қанча маротаба (цикл) овқат пишира олишини аниқлаймиз. $(14 \cdot 60) : 210 = 840 : 210 = 4$ маротаба ёки $14 : 3,5 = 4$

5. Ошхонани суткалик ишлаб чиқариш қуввати $204 \cdot 4 = 816$ таом.

6. Ошхонани йиллик ишлаб чиқариш қуввати $= (365 - 76) \cdot 816 = 289 \cdot 816 = 235824$ таом.

Ошхонада йил давомида ҳақиқатда ишлаб чиқарган овқатлар сони – 200000 минг деб ҳисобласак, унинг қувватини ишлатиш коэффициентик $200000 : 235824 = 0,84$ яъни, унинг қуввати 84,0 % ишлатилаётган бўлиб чиқади.

Ошхонада хўрандаларга хизмат килиш қобилияти қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Масалан, ошхонани хўрандаларга хизмат киладиган залининг майлдони 140,8 кв.метр бўлсин. Бир хўрандага ажратиладиган майдон нормаси, умуман 1,6 кв. метр. Зал суткада 20 % тўла ҳолда ва қолган вақтда зални 30 % _{ти} ишлатилади.

Ошхона суткада 14 соат ишлайди. Бир хўрандага хизмат килиш даври 30 минут. Ошхонани хўрандаларга хизмат килиш қобилиятини аниқлаймиз:

1. Залдаги ўтириш жойлари сони $140,8 : 1,6 = 88$ ўриндик.

$$2. \text{ Зални тўла ҳолда ишлан вақти } = \frac{14 \cdot 20}{100} = 2.8 \text{ соат, яъни } 2,8 \cdot 60 = 168$$

минут тўла ишлайди.

$$3. \text{ Зал } 30\% \text{ ишлатилиш вақти } = \frac{14 \cdot (100 - 20)}{100} = 11.2 \text{ соат ёки } 11,2 \cdot 60 = 672$$

минут.

4. Зални хизмат қилиш қуввати:

$$\text{Тўла ишлатилганда } \frac{168}{30} \cdot 88 = 56 \cdot 88 = 493 \text{ киши.}$$

Зал 30 % тўлдирилаётган ҳолда қ

$$\frac{672}{30} \cdot \frac{88 \cdot 30}{100} = 22.4 \cdot 26.4 = 591 \text{ киши.}$$

Суткалик қуввати = $493 + 591 = 1084$ кишига хизмат қила олади.

5. Агар ошхона хизматидан фойдаланадиган хўрандаларни ҳақиқатда бир кунда 900 кишини ташкил қилса, бир йилда ошхона хизматидан $900 \cdot 289 = 260100$ та хўрандалар фойдаланган бўлади.

Бу ҳолда ошхонани хизмат қилиш қувватини ишлатиш коэффициентини $260100 : 313276 = 0,815$, яъни 81,5 % ишлатилган бўлади.

Таҳлил жараёнида ушбу кўрсаткични динамик суръатини ҳисоб-китоб қилиб, унга баҳо бериш лозимдир.

3.3. Умумий овқатланиш қорхоналарида товар захираларининг хусусиятлари

Умумий овқатланишда товар захиралари уларни ишлатилишига қараб ҳар хил шаклларга турланади.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, ҳам ашё захиралари, булар тайёр овқатларни ишлаб чиқаришга мўлжалланган, оғборларда, ошхона (кухня)ларда сақланаётган маҳсулотлардан таркиб топади;

Иккинчидан, сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотлар заҳиралари. Буларга пиширилган овқатлар, тайёрланган кулинария ва кондетер маҳсулотлари, ярим фабрикатлар, салатлар кабилар киради;

Учинчидан, буфетлардаги товар заҳиралари.

Буларни ҳаммаси шакли, мақсадидан катъий назар товар заҳиралари деб юритилади.

Умумий овқатланишда товар заҳираларини ўзига хос хусусиятлари:

биринчидан, овқатланиш корхоналарида заҳиралар ишлаб чиқариш билан ҳамда сотиш билан боғлиқ. Ишлаб чиқариш бир томондан хом ашё билан, иккинчидан томондан яримфабрикатлар билан таъминланади, сотиш билан боғлиқ заҳиралар эса сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотлар, ярим фабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинган товар заҳиралари билан боғлиқ. Шундай қилиб, овқатланиш корхоналари заҳираларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш заҳиралари ва товар заҳираларига ажратиш мумкин, лекин амалиётда бундай тақсимланмайди, ҳаммаси товар заҳиралари деб юритилади;

иккинчидан, овқатланиш корхоналарининг товар заҳираларининг яна бир хусусияти уларни миқдори (сақланиш нуктаи назаридан) ва ҳажми чегараланганлигидадир. Чунки овқатланиш корхоналарини товар таъминотчилари яқин масофада жойлашган бўлади, улар товарларни ва хом ашёни кам ҳажмда ва тез-тез етказиб бериши зарур. Булардан ташқари овқатланиш корхоналарини хом ашёлари тез бўзулувчи хусусиятга эгаллиги, уларни ўзоқ муддатга сақлаш мумкин эмаслигини талаб қилади, бу ҳам заҳираларни миқдорига таъсир қилади;

учинчидан, овқатланиш корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларини ҳиссаси юқорирок, яъни ҳажман кўпроқ, сотиш учун сотиб олинган товар заҳираларини суммаси камроқ бўлсада, уларни нисбий кўрсаткичлари миқдори (кунлар ҳисобида) тескари пропорцияда. Бу хусусиятлар ҳам улардаги хом ашё ва товарларни сақлай олиш муддатларидан келиб чиқади.

Амалиётда товар заҳираларини ҳисоб-китоби, таҳлил қилиш ва режалаштириш ҳам ашё, тайёр маҳсулотлар, ярим фабрикатлар ва товарларга бўлинмайди, уларни кўрсаткичлари суммаси, натурал (тонна, литр, дона) ҳисобида ва кунлар ҳисобида, товар айрибошлаш тезлиги (кунлар ва мпротаба) умумий овқатланиш корхонасининг умумий товар айланмасига нисбатан ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш билан боғлиқ заҳираларни, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш айланмасига, сотиш учун сотиб олинган товар заҳираларини, сотиб олинган товарларни сотиш айланмасига нисбатан ҳисоб-китоб қилиш мақсадга мувофиқ ва бунда заҳиралар ҳолатига объектив ва реал баҳо бериш имконияти яратилади.

Товар заҳираларини таҳлил қилишда ва режалаштиришда юқоридаги кўрсаткичларга асосланган ҳолда ва чакана савдода ишлатилган усуллар орқали амалга ошириш лозим бўлади. Ушбу усулларни «Ички савдо интисодиёти» фани ёритади.

3.4. Умумий овқатланиш корхоналарида товар айланмасини режалаштириш ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастури

Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастури бир-бири билан тигиз боғлиқликда бўлганлиги учун, ушбу кўрсаткичлар биргаликда режалаштирилади.

Умумий овқатланиш корхоналарида ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан товар айланмасини миқдори улар ишлаб чиқарган маҳсулотлар (тушлик, қулинар, кондитер, яримфабрикатлар, салатлар, нчимликлар) ҳажми ва уларни баҳосидан боғлиқдир. Шунинг учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш дастури олдин ҳисоб-китоб қилинади ва кейин ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш ҳажми аниқланади.

Умумий овқатланиш корхонасини маҳсулот ишлаб чиқариш дастури куйидаги маълумотлар асосида ишлаб чиқилади:

- ўтган йиллар ва жорий йилга корхонани товар айланиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таркиби таҳлили натижалари;
- хизмат кўрсатилаётган аҳолининг ҳолати, ўтган йиллардаги ўзгариш суръати ва келажак даврга ҳисобланган сони, таркиби;
- корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати, аҳолини хизмат билан камраб олиш қobiliяти ва ушбу кўрсаткичлардан фойдаланиш коэффициентлари;
- хизмат кўрсатилаётган контингент жон бошига сотилган маҳсулотлар бирлиги (1 кишига тўғри келган таом- I, II таомлар) кондитер, кулинария маҳсулотлари, суюқлик ичимликлар, салатлар ва бошқалар;
- аҳолини талабини ўрганиш натижалари ва корхонани режалаштирган менюси;
- корхонани режалаштирган даврга иш режими;
- корхонани хом ашё, яримфабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинadиган товарлар билан таъминланиши ҳажми ва таркиби (ассортиментлари бўйича) тўзилган шартномалар асосида;
- ҳар хил техник-иқтисодий норма ва нормотивлар.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари уларни типларидан келиб чиқиб, ҳар хил шароитда ишлайди, ҳар хил ҳажмда ва ассортиментда маҳсулот ишлаб чиқаради. Ушбу кўрсаткичлар уларнинг типларидан (ошхона, ресторан, кафе); ихтисослашганлиги (диета овқатлари, тез хизмат қилиш, онлавий маросимлар ўтказиш, ишчи-хизматчиларга, ўқувчиларга хизмат қилиш ва ҳоказолар); хизмат кўрсатилаётган контингентни стабеллиги (ўзгарувчанлиги) ва таркибидан боғлиқдир. Шунинг учун ҳар бир конкрет шароитга қараб маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини тегишли усуллардан фойдаланилган ҳолда режалаштириш зарур бўлади.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)сида маҳсулот ишлаб чиқариш режасини тўзишни айрим усуллари кўриб чиқамиз.

Нисбатан кўп ўзгармас контингентга хизмат қиладиган овқатланиш корхона (шаҳобча)ларда (ишлаб чиқариш корхоналаридаги, мактаблардаги, олий ва ўрта махсус таълим юртиларидаги, қурилишдаги, транспорт

корхоналаридаги ва бошқа жойлардаги ошхоналар) махсулот ишлаб чиқариш хажми ва таркибини хизмат кўрсатилаётган контингент сони ва битта истеъмолчига тўғри келадиган таом (кун, ҳафта, ой, квартал, йил) орқали ҳисоб-китоб қилиш тавсия қилинади.

Ушбу ҳисоб-китобларни қуйидаги формулалардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш мумкин.

Бир киши бир кунда истеъмол қиладиган таомлар сони ($B_{i, \delta}$): ўтган йилларда ўртача ёки жорий (базис) йилда ишлаб чиқарилган таомлар (I, II ва бошқалар) ($\sum B_{\delta}$) бир кунда овқатланган контингентни ўртача сони ($\bar{K}_{\delta}$) ва ошхонани ушбу даврда ишлаган кунлари (T_{δ}) орқали аниқланади. Бу ерда:

$$B_{i, \delta} = \sum B_{\delta} : (\bar{K}_{\delta} \cdot T_{\delta})$$

Бу кўрсаткич орқали овқатланиш корхона (шаҳобча)сини, ойлик, кварталлик ёки йиллик махсулот ишлаб чиқариш (таомлар) миқдорини ($Q_{p, \delta, i}$) қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$Q_{p, \delta, i} = B_{i, \delta} \cdot \bar{K}_{\delta} \cdot T_{\delta}$$

Бу ерда: $\bar{K}_{\delta}$ ва T_{δ} - тегишлича режалаштирилган йилга кўрсаткичлар.

Таомлар сонини режалаштирилган йилга ўртача баҳоларга кўнайитириш орқали тушлик овқатларни сотиш суммаси аниқланади.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари хизмат қиладиган контингенти доимий бўлмаган ҳолларда (ресторан, кафе, умумий ошхоналар, тамаддихоналар) уларни контингентини аниқлаш аллақанча мураккаброк. Бундай корхона ва шаҳобчалар учун махсулот ишлаб чиқариш хажми аҳолини талаббини ўрганиш асосида, хўрандаларни давомади, бир хўрандага тўғри келган таомлар сони (кун, ҳафта, ой), режалаштирилган меню, корхона (шаҳобча)ни ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат қилиш имконияти ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда ҳар хил усулларни қўллаш орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин.

Масалан, режалаштирилган меню орқали ҳисоб-китоб қилинса, ушбу кўрсаткич бир кунга эмас, бир неча кунга, ҳафта, ой, квартал ва йилга ҳисоб китоб қилинишини талаб қилинади.

Режалаштирилган меню – бу бирон бир даврга корхона (шаҳобча) сотишга тайёрлайдиган овқатларнинг рўйхатидир. Ушбу рўйхатда овқатнинг таркиби, оғирлиги ёки ҳажми ва баҳоси кўрсатилади.

Менюни ҳафталик режасини тўзиш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

3.4.1-жадвал

ҳафталик меню ва ўртача бир кунлик овқатлар тайёрлашни ҳисоб-китоби

(сони, дон)

Таомлар турлари	ҳафта кунлари							ҳафта-лик таом-лар сони	Ўртача бир сутка-лик таом тайёр-лаш
	Душанба	Сешанба	Чоршанба	Пайшанба	Жума	Шанба	Якшанба		
Биринчи овқатлар:									
1. _____									
2. _____									
3. _____									
Иккинчи овқатлар									
1. _____									
2. _____									
3. _____									
Салатлар									
1. _____									
2. _____									
3. _____									
Ширинликлар									
1. _____									
2. _____									
3. _____									
ва ҳоказолар									

Менюни тўзишда уни таркибини ўтган йилларга чуқур таҳлил қилиш, корхона (шаҳобча)ни имкониятларини эътиборга олиш, контингентни

Ишловини ўзгариб бориш тенденцияларини ва бошқа омилларни ҳисоб-китоб қилиш зарур бўлади.

Режалаштирилган даврга овқатлар тайёрлаш режаси қуйидагича аниқланади: бир суткада тайёрланадиган овқатлар сони (турлари бўйича) ҳисоб-китоб қилинади ва улар овқатхонани режалаштирилган иш кунларига кўнайтирилади. Таомлар сонини режалаштириш даврига мўлжалланган ўртача баҳосига (бухгалтерия маълумотлари асосида аниқланади) кўнайтириш орқали овқатлар ишлаб чиқариш бўйича товарлар айланишини ҳисоблаш имкониятини беради.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларида овқатлар тайёрлаш режасини тўзиш уларни ишлаб чиқариш қуввати ва хўрандаларга хизмат қилиш имконияти (суткада қатнашувчиларни ўтказиш салоҳияти) кўрсаткичларини ишлатиш ҳам мумкин. Ушбу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш усули 3.2-параграфда келтирилган.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)сини ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотишдан товар айланмасини аниқлаш учун ишлаб чиқарилган таомлар (тушлик маҳсулоти деб юритилади) билан бир қаторда бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш (спирциз ичимликлар, кандитор ва кулинар маҳсулотлар, яримфабрикатлар ва бошқа ун маҳсулотлари) ҳажми ҳам ҳисоб-китоб қилинади.

Бундай ҳисоб-китоблар учун ўтган йиллар маълумотларини таҳлил қилиш натижалари, аҳоли талабини қондириш (талабни ўрганиш маълумотлари), контингентни ҳолати ва келажакдаги сони ва таркиби, корхона (шаҳобча)ни ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат қилиш салоҳияти, уларни моддий ресурслар билан таъминланиши каби кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади.

Сотиб олинган товарларни сотиш бўйича товар айланмаси ҳажминини режалаштиришда корхона (шаҳобча)ларни типига қараб мавжуд буфетлар имконияти, ўтган йиллар кўрсаткичларини таҳлили натижалари, ушбу

товарлар билан таъминланиш имконияти кабиларни ҳисобга олинади ва тегишли усуллардан фойдаланади.

Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни улгуржи сотиш овқатланиш корхона (шаҳобча)сини ишлаб чиқариш қуввати, ўтган йиллар маълумотлари ва режалаштирилган даврга тўзилган шартномалар асосида ишлаб чиқилади.

3.5. Умумий овқатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлар баланси

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларини самарали фаолият юритиши, тавара йланиши режасини, ишлаб чиқариш дастўрини бажариш, зарурий товарлар ва хом ашёлар захираларини яратиш учун уларни керакли озиқ-овқат маҳсулотлари (хом ашё) ва товарлар билан мунтазам таъминлаш зарур.

Ҳозирги шароитида таъминот масаласини хўжалик субъектлари мустақил (айрим шароитларда, ҳолларда, маҳаллий ҳокимият ва ҳукумат аралашини мумкин бўлган жараёнлар мавжуд) таъминотчилар билан тўзган шартномалар ва бозорлардан сотиб олиш орқали ҳал қиладилар.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобчаларини) хом ашё ва истеъмол товарлари билан таъминлаш манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

- озиқ-овқат маҳсулотлари саноати корхоналари;
- кишлоқ хўжалиги субъектлари (фермер ва деҳқон хўжаликлари);
- кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш ва сотиш билан шуғулланувчи махсус базалар, омборлар;
- истеъмол товарлари савдоси билан шуғулланувчи улгуржи савдо базалари ва омборлари;
- чакана савдо корхона (шаҳобча)лари;
- хар хил воситачилар;
- бошқа умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари (яримфабрикатлар, кондитер ва кулинар маҳсулотларни улгуржи сотувчилар);
- деҳқон бозорлари.

Ўз махсулотларини товар айланмасига ва ишлаб чиқариш миқдори ҳамда сотиб олинган товарларни товар айланмасидан келиб чиққан ҳолда корхона (шаҳобча)ни ҳам ашё ва товарлар билан таъминлаш режаси ишлаб чиқилади. Ушбу режа махсулотлар балансини ташкил қилади ва унинг таркибида ҳам ашё ва товарларнинг захиралари режалаштирган даврнинг бошига ва уларнинг нормотивлари даврнинг охирига, товар айланмаси ҳамда ҳам ашё ва товарларни келтириш режаси кўрсатилади.

Махсулотлар балансини тўзиш учун ўзи ишлаб чиқарган махсулотларни сотиш ва сотиб олинган товарларни сотиш бўйича товар айланмасини умумий ҳажми, ассортимент таркиби, ишлаб чиқариш дастури билан бир қаторда асос бўлиб, ўртача бир кунлик овкатларни сотиш режаси, ҳар бир овкат турлари бўйича сарфланадиган махсулотларни (ҳом ашё ва товарларни) нормаси (овкатлар рецепти деб юритилади) ҳамда ҳам ашё ва товарларни ўртача баҳолари ишлатилади.

Ушбу кўрсаткичлар асосида ҳам ашё ва товарларга бўлган эҳтиёж миқдори ҳисобланади.

Овкатларнинг турлари ва уларга сарфланадиган махсулотлар нормасидан келиб чиқиб, овкатларни гуруҳлари (масалан, гўшти, сутли, сабзавотли ва ҳоказолар) бўйича гўшт, картошка, пиёз, сабзавот, ун, крупа, макарон ва гуручлар каби асосий махсулотларни ўртача торткичли нормаси аниқлаб олинади. Унинг учун қуйидаги формула ишлатилади:

$$\bar{\lambda} = \frac{x_1 q_1 + x_2 q_2 + \dots + x_n q_n}{q_1 q_1 + \dots + q_n} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i q_i}{\sum_{i=1}^n q_i}$$

бу ерда: x_i – i - таомга сарфланадиган махсулот нормаси (грамда);

q_i – i - таомнинг ишлаб чиқариш режаси (дона), ёки унинг овкат гуруҳи таркибидаги ҳиссаси, %.

Махсулотнинг умумий ҳажми (Q) ўртача торткичли нормани ишлаб чиқариладиган овкат гуруҳининг умумий сонига кўпайтириш орқали қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$Q = \bar{X} \cdot \sum_{i=1}^n q$$

хисоб-китобларни осонлаштириш учун маҳсулотларни сарфлаш нормаси 100 та ёки 1000 та таомга келтирилиб олинаши ҳамда алоҳида овқат турларини умумий овқат гуруҳидаги хиссаси, % да ишлатилиши мумкин.

Юкорида келтирилган хисоб-китобларни амалга ошириш учун қуйидагича жадваллардан фойдаланишни тавсия қиламиз.

3.5.1-жадвал

**Биринчи овқатлар учун маҳсулотлар сарфини ўртача
тортиқли нормаси**

Таомлар номи	Овқат гуру- ҳидаги хисса- си, %	Гўшт		Картошка		Сабзавотлар	
		бир таомга нормаси	фоиз- ли кўр- саткич	бир таомга нормаси	фоиз- ли кўр- саткич	бир таомга нормаси	фоиз- ли кўр- саткич
1	2	3	4к2-3	5	6к2-5	7	8к2-7
1. Шурпа							
2. Маства							
ва ҳоказо							
	100,0						

Жадвалдаги 4,6,7 ва ҳоказо каторлар жамини 100 га бўлиш билан маҳсулотларни ўртача тортиқли нормаси аникланади.

Бошқа ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар (яримфабрикат, кондитер, кулинар таомлар) учун ҳам ашёга бўлган эҳтиёжи ҳам уларни ишлаб чиқариш миқдори ва сарфланадиган хом ашёлар нормасидан ёки ўтган йиллардаги ҳақиқий сарфлардан келиб чиқиб ҳисобланади.

Сотиш учун сотиб олинadиган товарларга эҳтиёж уларни товар айланмаси ва товар захираларини давр бошига ҳақиқий суммаси ва давр охирига режалаштирилган нормотив миқдоридан келиб чиқиб, уларни баланс боғлиқлиги формуласи билан аникланади. Ушбу масала «Ички савдо иқтисодиёти» фанида ўрганилади

Умумий овқатланиш корхона ва шохобчаларида товар заҳираларини таҳлили ва нормалаштириш чакана савдонинг кўрсаткичларига мос келади. Ушбу масалаларни кўришда товар заҳираларини ўзи ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар билан боғлиқ бўлган хом ашё заҳиралари ва сотиш учун сотиб олинган товарлар билан боғлиқ товар заҳираларига ажратиб ўрганиш ва уларни кунлар ҳисобида аниқлашда тегишли товар айланишларига ҳисоб-китоб қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Таянч иборалар: Товар айланмаси, товар захиралари, товар таъминоти, хом ашё, ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат қилиш салоҳияти, хом ашёларни сарфлаш нормаси, рецепт, ишлаб чиқариш дастури.

Такрорлаш учун саволлар

1. Умумий овқатланиш соҳасининг товар айланмаси кўрсаткичини моҳиятини ёритинг.
2. Товар айланиш қандай таснифланади?
3. Ишлаб чиқариш дастури моҳиятини ёритинг.
4. Товар айланиш кўрсаткичларини таҳлил қилишни хусусиятлари нималардан иборат?
5. Товар айланишни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар ишлатилади? Уларни ҳисоблаш усулларини айтинг.
6. Умумий овқатланиш корхона (шоҳобча)лари товар айланиш режалаштириш усулларини ёритинг.
7. Ишлаб чиқариш қуввати моҳиятини айтинг. Бу кўрсаткич қандай аниқланади?
8. Савдо залини ҳаридорларга хизмат қилиш салоҳияти нима? Бу кўрсаткич қандай ҳисобланади?
9. Ишлаб чиқариш дастурини тўзиш хусусиятларини ёритинг.
10. Хом ашёга бўлган эҳтиёж қандай ҳисобланади?
11. Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий кўрсаткичларини айтиб ўтинг.

- 4-маъруза. Умумий овқатланиш корхоналарининг ресурслари**
- 4.1 Ресурслар тушунчаси ва таркиби
 - 4.2 Асосий фондлар тушунчаси, таркиби ва баҳолалиши
 - 4.3 Асосий фондларнинг кўрсаткичлари
 - 4.4 Айланма фондлар (маблаглар) тушунчаси, ҳаракати ва аҳамияти
 - 4.5 Молиявий ресурслар моҳияти ва уларни умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини оширишдаги аҳамияти

4.1. Ресурслар тушунчаси ва таркиби

Ресурс – французча «*ressources*» сўзидан келиб чикиб, восита, захира, имконият, бирор-бир нарсани, бойликларни манбааси мазмунини билдиради.

Жамиятда ресурслар ҳар хил турларга бўлинади.

Иқтисодиёт назариясида ресурсларга тегишли ишлаб чиқариш воситалари (меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари); ишлаб чиқариш қучлари (ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи қучи); капитал (молиявий капитал, асосий капитал, айланма капитал) каби тушунчалар ишлатилади.

Статистикада, бухгалтерия ҳисобида асосий фондлар (асосий воситалар), айланма фондлар, (айланма воситалари, айланма маблаглар), моддий активлар, номоддий активлар, ишчи қучи, моддий ресурслар, меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар каби тушунчалар ишлатилади.

Умуман ресурслар тушунчасига келсак – улар жамият зарурияти учун моддий ва маънавий неъматлар (бойлик)ни ишлаб чиқаришга жалб қилиши мумкин бўлган табиий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий қудратларни мажмуаси бўлиб, улар жамият билан табиатни ўзаро алоқаси орқали инсоният жамиятини тараққиёт даражасини таъминлайди.

Жамият микёсида табиий ресурслар (хаво, ер, сув, ер ости ресурслари, урмонлар ва ҳ.к.) энергетик ресурслар, моддий ресурслар, меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар ва маънавий ресурслар каби тушунчалар ҳам мавжуд.

Иқтисодиётда ресурслар миқдорига таъсир қилувчи ишлаб чиқариш омиллари тушунчаси ҳам ишлатилади.

Ишлаб чиқариш омилларига қуйидагилар киради:

Биринчи омил – инсон омили, унинг меҳнати;

Иккинчиси омил – меҳнат воситалари, яъни капитал;

Учинчиси омил - табиий ресурслар, ер;

Туртинчи омил - тадбиркорлик.

Бешинчи омил - ахборотлар*

Умуман олганда ресурслар ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро алоқаси, ўзаро таъсири орқали яратилади, шаклланади.

Ресурслар тушунчаси ишлаб чиқариш омилларидан кенгрок. Чунки ресурслар ишлаб чиқаришга жалб қилиниши мумкин бўлган табиий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий қудрат мажмуаси бўлса, ишлаб чиқариш омиллари ишлаб чиқаришга жалб қилинган ресурслар мажмуасидир ва инсон учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликларни яратувчи омил бўлиб ҳисобланади.

Инсоният ҳаётида доимо чегараланган имкониятлар ва чегараланган ресурсларга дуч келади. Ҳақиқатда ҳар бир инсонни алоҳида олиб қарасак уни имкониятлари чегараланганлигига гувоҳ бўламиз. Масалан шахснинг жисмоний, интеллектуал, макон ва замондаги имкониятлари чегараланган. Худди шундай, жамиятда, табиатда ва коинотдаги инсонлар фойдаланадиган (хаводан ташқари) барча ресурслар чегараланган. Бугун жамиятда ресурслар чегараланган, чунки табиий, моддий, меҳнат, молиявий ва бошқа ресурслар сон жихатидан ва сифат жихатидан чегарага эга.

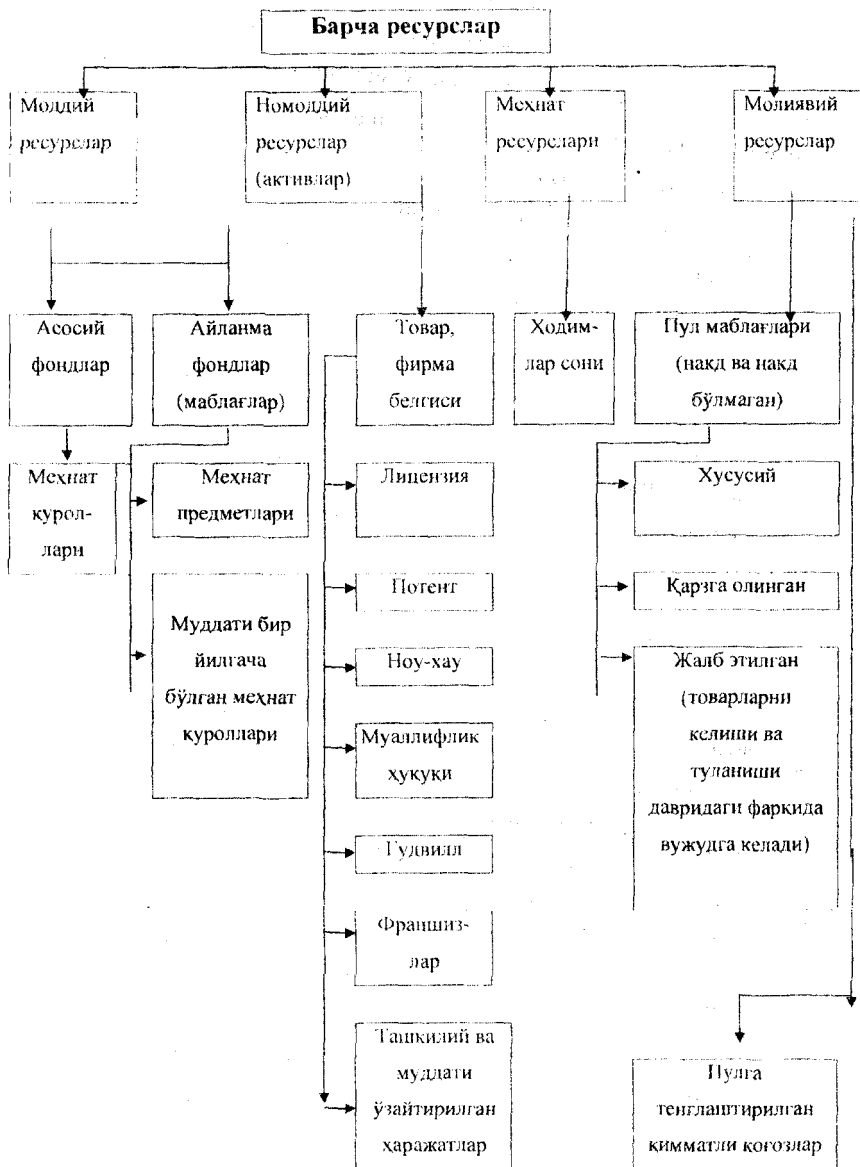
Бежиз эмаски, иқтисодий фанлар, аввалом бор, иқтисодиёт назарияси учун чегараланган ресурслардан моддий бойлик яратиш, уни истеъмол учун аҳоли ўртасида тақсимлашда инсонларнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш асосий вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

* XX-асрнинг охири XXI-асрнинг бошларида илмий-техник тараққиёт жамиятини ривожланишида ахборотлардан кенг фойдаланишига таъсир қилганлиги сабабли ахборотларни ишлаб чиқаришнинг омиллари сифатида қабул қилишни заруриятга айлантирди.

Умумий овқатланиш корхоналарида, иқтисодиётнинг бошқарув тармоқлари каторида, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслари қабул тушунчалар ишлатилади. Улар савдо корхоналарининг иқтисодий салоҳиятини ташкил қилади.

Умумий овқатланиш корхоналари фаолиятини ўрганишда асосий вазифа айланиш фондлар, моддий ва номоддий активлар, ишчи кучи, молиявий ресурслар каби иқтисодий категориялар ишлатилади. Умумий овқатланиш корхонасини барча ресурсларини қуйидаги 4.1.1-қизмада ифодалаш мумкин

Умумий овқатланиш корхоналарининг ресурслари

4.2. Асосий фондлар тушунчаси, таркиби ва баҳоланиши

Асосий фондлар моддий ресурсларнинг бир қисмини ташкил қилади. Бухгалтерия ҳисобига мувофиқ асосий фондларга ишлатиш даври бир йилдан юқори бўлган, моддий активлар қиймати киради. Бундан келиб чиқадики, асосий фондларни натурал-моддий кўриниши фаолият жараёнида кўп йиллар хизмат қилади, яъни шакли ўзгармайди ва ўз қийматини қисман товар қийматиғаўтказиб боради.

Умумий овкатланиш корхона (шаҳобча)ларининг асосий фондлари иқтисодиётга оид адабиётларда умуман тан олинган тарифига биноан маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимот, сотиш ва истеъмолини ташкил қилиш жараёни учун зарур бўлган меҳнат қуролларининг пулдаги ифодаси тушунилади.

Асосий фондлар фаолият жараёнида ўз натурал-моддий шаклини ўзгартирмайди ҳамда ўз қийматини ҳар бир ишлаб чиқариш жараёнини такрорланиш даврида жисмоний ва маънавий эскириши меъёрига қараб, қисман маҳсулот қийматиға ўтказиб боради.

Бухгалтерия ҳисобига мувофиқ Умумий овкатланиш корхоналари асосий фондлари (воситалари) деганда «... ўзоқ муддат давомида ҳўжалик фаолиятини юритишда, шунингдек маъмурий ва ижтимоий-маданий функцияларини бажариш учун ишлатиладиган моддий активлар тушунилади»⁴. Бухгалтерия ҳисоботида «моддий активлар» қиймат кўрсаткич сифатида ишлатилади.

Назарий жиҳатдан асосий фондлар -- бу инсонни меҳнат предмет (буюм, нарса)ларига таъсир ўтказиш учун ишлатиладиган меҳнат қуроллари мажмуасидир. Унинг таркибига жиҳозлар, машиналар, асмаъруза-ускуналар, бинолар, иншоотлар, транспорт воситалари, меҳнат буюм (нарса)ларини

⁴ Уразов К.Б. Савлода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш». Тошкент, «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. -- 2004. -- 220-бет.

саклаш учун курулмалар ва хоказолар. Ер умумий меҳнат воситаси ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг асосий фондларига таъриф бериш назарий ва амалий жиҳатдан асосли бўлиб ҳисобланади. Чунки: биринчидан, курул – бу натурал моддий шаклдир, у асмаъруза, курулни англатади; иккинчидан, асосий фондларга нафакат фаолият жараёнида бевосита иштирок этадиган меҳнат куруллари киймати киради, унга фаолият юритиш учун зарур бўлган маъмурий, ижтимоий-маданий тавсифга эга бўлган меҳнат куруллари киймати ҳам киради; учинчидан, асосий фондларга айрим меҳнат куруллари киймати киритилмайди; тўртинчидан, асосий фондлар киймат кўрсаткичи бўлиб, уни натурал-моддий шакли (кўриниши) фаолиятда жисмонан ишлатилади; бешинчидан, «фонд» сўзи рус тилидан келиб чиқиб, пул маблағларини англатади. Айрим ҳодларда фонд – ғамлаб қўйилган нарса, масалан, айрим ресурсларга уруғлик фонди, суғўрта фонди каби ибораларни ишлатиш амалиётда қабул қилинган. Булар меҳнат курулларига таллуқли бўлиб, тушунчалар умумий «фонд» сўзи мазмунидан истесно деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб умумий овқатланиш (бошқа тармок ва соҳаларга ҳам тегишли) корхона (шаҳобча)ларини асосий фонди – бу уларни хўжалик фаолиятини юритишда бевосита ва билвосита иштирок этадиган, бир йилдан кам бўлмаган муддатда хизмат қиладиган, меҳнат куруллари кийматининг пулдаги ифодасидир.

Ушбу таърифдан келиб чиқиб, асосий фондлар – бу иқтисодий категориядир ва хўжалик фаолиятидаги иқтисодий муносабатларни шаклланиш жараёнида иштирок этади.

Улар умумий овқатланиш корхоналари фаолиятида ишлатиладиган меҳнат курулларининг кийматидан иборат бўлиб, ишлаб чиқариш ва поишлаб чиқариш шаклларига бўлинади.

Ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондларга умумий овқатланиш корхоналарида тўғридан-тўғри маҳсулотларни ишлаб чиқариш, олди-сотди жараёнини ва умумий овқатланиш хизматларини амалга оширишди катнашадиган меҳнат куруллари қиради.

Шундай қилиб, асосий фондлар — умумий овқатланиш жараёнида узоқ муддат, кўп маротабалаб иштирок этадиган; ўз қийматини товарларга қисман ўтказиб турадиган меҳнат куруллари қийматининг пуллагини ифодасидир.

Ноишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондлар таркибига умумий овқатланиш корхоналарига тааллуқли маъмурий ва илмий-тадқиқот ташкилотларга қарашли бинолар, иншоотлар, жихозлар, уй-жой, коммуна хужалиғи, клублар, стадионлар, богчалар, санаториялар, поликлиника шифохоналардаги меҳнат куруллари қиради.

Асосий фондлар олди-сотди ва умумий овқатланиш хизмат жараёнларида ўзини натурал-моддий шаклини саклаб қолган ҳолда, кўп мароталаб, узоқ муддатда хизмат қилиши, ўз қийматини аста-секин товар қийматиғаўтказиши, қийматини айланиш хусусияти (аста-секин истеъмол қилиниши ва бир вақтда шаклан ўзгариши) билан айланма фондларда кескин фарқ қилади.

Шу сабабли товар ресурслари, пул маблағлари асосий фонд бўлмайди.

Асосий фондлар қиймат кўрсаткич сифатида ва унинг натурал-моддий шакли ҳисоб-китоб қилинади, таҳлил қилинади ва режалаштирилади.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари асосий фонди натурал-моддий шакли бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш (айри ҳолларда тақсимлаш) ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни ўз жойидан истеъмол қилинишини таъминлашда ҳамда сотиб олган товарларни сотиш жараёнида иштирок этади. Бу жараёнлардан иштирок этмайдиганлари ҳаммавжуд. Ушбулар нуктаи назаридан асосий фондларни бошқа тармоқлар соҳалардан фарқли ҳолда қуйидаги гуруҳларга тақсимлашни мақсадли мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган меҳнат воситаларига (корхонани кухняси ва ундаги жихозлар);
- овқатларни истеъмол қилишни таъминлашда иштирок этадиган меҳнат воситаларига (овқатланиш залига қарашли бино, иншоотлар, жихозлар);
- сотиб олган товарларни сотиш жараёнида ишлатилаётган меҳнат воситаларига (буфет ва ундаги жихозлар);
- маъмурий, ижтимоий-маданий функция бажараётган меҳнат воситалари (маъмурий бино, иншоотлар, жихозлар, автотранспортлар, медицина, кутубхона, клубларга тегишли, атрофни гўзаллаштиришга, табиатни муҳофаза қилишга, ёнғинга қарши хавфсизликка тегишли ва бошқа меҳнат воситалари)га.

Меҳнат воситаларининг қуйидагилари асосий фонд таркибига киритилмайди: махсус қиймлар; ошхона дастурхони ва сочиклари, идиш товоғи ва анжомлари. Булар айланма маблағлари таркибига киради.

Бундай таксимот асосий фондлари функционал вазифаси бўйича ўрганиш ва баҳолашни таъминлайди.

Асосий фондлар баҳоланиши – бошланғич қиймати, тикланиш қиймати, қолдик қиймати бўйича баҳоланади.

Бошланғич қиймати – асосий фондни сотиб олиш қиймати, уни ташиш, урнатиш, монтаж, ишлатиш учун ишчиларни уқитиш харажати, бож харажатлар ва ҚҚС (қушимча қиймат солиғи) йиғиндиси.

Тиклаш қиймати – бошланғич қиймати қайта баҳолаш ҳисоби билан ва кенгайтириш, реконструкция қилиш ва модернизация қилиш учун кетган харажатлар йиғиндиси.

Қолдик қиймати – бошланғич қийматидан амортизация жамгармасини ажратиб ташлангандан қолган қисми.

Асосий фондларни ишлатишда уни ишлаб чиқариш эскириши кўрсаткичи ишлатилади. Бу кўрсаткич асосий фондларни бирор бир даврида товарларгаўтказилган истеъмол қиймати билан белгиланади.

Асосий фондларни эскириши икки хил тарзда бўлиши мумкин.

Биринчидан, жисмоний эскириш, уларни техник ишлатилиш хусусиятини ишлаб чиқариш жараёнида ёки табиий шарт-шароитлар натижасида йуқолиши, емирилиши натижасида руй беради.

Иккинчидан, рухан эскириш, яъни имлмий-техник тараккиёт натижасида ишлатилаётган асосий фондларга нисбатан кудратлироқ, унумдорлироқ янги меҳнат қуролларини яратилиши натижасида эскиларини ишдан чиқарилиши тушунилади.

Амалиётда асосий фондларни жисмоний эскириш даражаси амортизация кўчирмаси миқдори билан белгиланади.

Асосий фондларнинг амортизация кўчирмаси – бу хусусий асосий фондларнинг эскириш кийматининг пулдаги ифодасидир.

Амортизация пул шаклида тупланиб борилади ва асосий фондларни янгилаш, капитал таъмирлаш учун ишлатилади. Асосий фондларни жорий ва капитал таъмирлаш даврида ва ишлатилмай турган даврида амортизация кўчирмалари амалга оширилмайди. Амортизация фақат хусусий асосий фондлардан кўчирилади.

Амортизация нормалари асосий фондларнинг бошланғич (баланс киймати) кийматига нисбатан фоиз миқдорида белгиланади.

4.3. Асосий фондларнинг кўрсаткичлари

Умумий овқатланиш корхоналари фаолиятини ривожланиш тенденцияларини, асосий фондларини иктисодий самарадорлигини ўлчаш ва баҳолаш учун иктисодиётга тааллуқли фанларда ва иктисодчилар ўртасида кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарурлиги тўғрисида инкор қилинмайдиган, ягона фикр мавжуд. Лекин кўп ҳолларда асосий фондлар билан боғлиқ барча кўрсаткичлар, уларнинг самарадорлиги кўрсаткичлари деб ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, асосий фондларнинг кўрсаткичларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мақсадга мувофиқроқ бўлади:

- асосий фондларнинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- асосий фондлар билан таъминланганлигини билдирувчи кўрсаткичлар;
- асосий фондлар таркибидаги ўзгаришларни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- асосий фондларни динамикаси ва ривожланиш тенденциялари кўрсаткичлари;
- асосий фондлар самарадорлиги ифодаловчи кўрсаткичлар.

Асосий фондларни ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Асосий фондларни бирор-бир муддатга ҳолати, бошланғич қиймати ва қолдиқ қиймати бўйича даврнинг бошига ва охирига (М: 1- январ, 1- апрел, 1- июл, 1- октябр, 1- январ келгуси йилга) ҳисобга олинади.

2. Асосий фондларни ҳисобот даврга янгиланиши (янгисини келтирилиши, ишга туширилиши) ва ишдан чиқарилиши (маънавий ва жисмоний ишдан чиқиши).

3. Асосий фондларни ўртача йиллик қиймати. Ушбу кўрсаткичлар ўртача хронологик усул орқали аниқланади.

$$\bar{X} = \frac{x_1 + x_2 + x_3 + \dots + x_{n-1} + x_n}{n - 1}$$

Бу ерда:

$x_1 - x_n$ лар ҳар ой бошидаги ва охиридаги асосий фондлар қиймати (асосий фондларни киритиш ва чиқарилиши ойнинг 15 кунигача амалга ошган бўлса, ушбу ой ҳисобига, кейин бўлса, келаси ой ҳисобига киритилади).

$\bar{X}$ - асосий фондларни ўртача қиймати.

«х» - белгиси ўрнида «Аф» - асосий фондалр белгиси ишлатилиши мумкин.

4. Асосий фондларни (Аф) умумий овкатланиш корхонасининг (ташкilotининг) барча ресурслардаги (Бр) ҳиссаси, фоиз ҳисобида (x_1):

$$x_1 = \frac{A\phi \cdot 100}{Isp}$$

5. Асосий фондлар таркибида фаол (актив) ва пасив қисмларининг хиссаси (X_2 ; X_3):

$$X_2 = \frac{A\phi\phi \cdot 100}{A\phi}$$

$$X_3 = \frac{A\phi n \cdot 100}{A\phi}$$

6. Асосий фондларда унинг алоҳида гуруҳларини (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш) ҳамда натурал-моддий элементларини хиссаси, фонди хисобида, масалан: ишлаб чиқариш асосий фондларини (Аф.и.ч) хиссаси

$$X_4 = \frac{A\phi.и.ч \cdot 100}{A\phi} \text{ ёки транспорт воситаларини (Аф.тр.) хиссаси}$$

$$X_5 = \frac{A\phi.тр \cdot 100}{A\phi} \text{ ва хоказолар бўйича.}$$

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар катори асосий фондлар ҳолатини, инфодаловчи кўрсаткичлар сифатида умумий овқатланиш шахобчаларини, умумий сони, ўриндиқлар сони, турларини (ресторан, кафе-бар, ошхона ва х.к.) сони кабилар ишлатилиши мумкин.

Умумий овқатланиш қорхоналарини асосий фондлар билан таъминланганлигини билдирувчи кўрсаткичлар

1. Умумий овқатланиш ходимларини асосий фонд билан таъминланганлиги коэффиценти ($У_{T1}$), жумладан, актив қисми билан ($У_{T2}$)

$$У_{T1} = \frac{A\phi}{X_{a1}}$$

$$У_{T2} = \frac{A\phi\phi}{X_{ap}}$$

2. Умумий овқатланиш шахобчаларини сони ва ўриндиқлар сонини 1000 кишига (таъминланадиган аҳолининг сонига нисбатан) тўғри келиши.

3. Асосий фондларни ичида корхона мулканин хиссаси, яъни хусусий асосий фондларни жами асосий фондларга нисбати, фоиз ҳисобида.

$$A\phi_{\text{х.х}} = \frac{A\phi_{\text{х}} \cdot 100}{A\phi}$$

4. Мавжуд асосий фондларни корхонанинг унга бўлган эҳтиёжига (бизнес режада кўрсатилган миқдори) ($A\phi_{\text{х}}$) нисбатан, фоиз ҳисобида (ЭХт)

$$\text{ЭХт} = \frac{A\phi \cdot 100}{A\phi_{\text{х}}}$$

Ушбу кўрсаткич асосий фондларнинг элементлари бўйича ҳам ҳисоб-китоб қилиниши мумкин, айниқса, техник воситалар билан таъминланганлиги асосий аҳамиятга эга.

5. Асосий фондларни ўсиш коэффициенти ($K_{\text{аф.у}}$)

$$K_{\text{аф.у}} = \frac{A\phi_{\text{у}} - A\phi_{\text{я}}}{A\phi}$$

6. Асосий фондларни инвестицияланиш коэффициенти ($K_{\text{ин}}$)

$$K_{\text{ин}} = \frac{ИИ}{A\phi_{\text{у}}}$$

Бу ерда: «ИН» инвестиция, капитал маблағ суммаси.

Асосий фондларни таркибидаги ўзгаришларни ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Асосий фондларни чиқиш коэффициенти ($K_{\text{аф.ч}}$)

$$K_{\text{аф.ч}} = \frac{A\phi_{\text{ч}}}{A\phi}$$

Бу ерда: « $A\phi_{\text{ч}}$ » ҳисобот даврида чиқарилган асосий фондлар.

2. Асосий фондларнинг янгилаш коэффициенти ($K_{\text{аф.я}}$)

$$K_{\text{аф.я}} = \frac{A\phi_{\text{я}}}{A\phi}$$

Бу ерда: « $A\phi_{\text{я}}$ » янгидан ишга туширилган асосий фондлар.

3. Асосий фондларни эскириш коэффиценти ($K_{\text{эф}}$)

$$K_{\text{эф}} = \frac{A}{A\Phi}$$

Бу ерда: «А» амортизация суммаси.

4. Асосий фондларни яроқлилиқ коэффиценти ($K_{\text{аф}}$)

$$K_{\text{аф}} = \frac{A\Phi - A}{A\Phi} = \text{еки} = 1 - K_{\text{эф}}$$

Асосий фондларни динамикаси ва ривожланиш тенденциялари кўрсаткичлари

Ушбу кўрсаткичлар асосий фондларни юқорида келтирилган барча кўрсаткичлари бир неча йилларга динамик қаторларга келтирилиб, таҳлил қилиш орқали аниқланади. Бунда солиштириш, гуруҳлаш орқали фоиз ва индексларни ишлатиш мумкин, натижада асосий фондларни ривожланиш тенденциялари аниқланади.

Асосий фондларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Самарадорлик «Эффект» тушунчасини англатади. «Эффект» латинча «effectus» сўздан келиб чиқиб, бажарилиш, ҳаракат, деган мазмунни билдиради.

Иқтисодиётда «Ҳаражатлар», «Ресурслар», «Натижа», «Самара» каби тушунчалар ишлатилади.

«Ҳаражатлар» ва «Ресурслар» бир-бири билан диалектик боғлиқликда бўлиб, уларни бир томондан, умумий ухшашлик томонлари мавжуд ва иккичи томондан бир-бири билан фарқлари ҳам мавжуд. Ўхшашлиги ресурслар ишлатилади ва «ҳаражат» категориясига айланади. Фарқи эса ҳаражатлар ҳисобот даврида ишлатилган (махсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш учун ёки хизмат учун) ресурсларни пулдаги ифодасидир. Ресурслар,

ийниқса асосий фондлар, ишлаб чиқариш, сотиш, хизмат жараёнида узок муддатда ва кўп маротаба катнашади. Бундай холда ресурсларни бир қисми харажатланади ва маҳсулотга ўз қийматини қисман ўтказлади. Бунда ресурслар харажати сифатида амортизация суммаси ўз ифодасини топади ва харажатлар ишлатилган ресурслар қийматига тенг бўлади.

«Самарадорлик» нисбий меъёр бўлиб, нисбий кўрсаткичлар тизими орқали баҳоланади. Иқтисодий самарадорлик — бу натижа билан харажатларнинг таққослама кўрсаткичидир. Ресурслар самарадорлигини аниқлашда ишлатилган (харажат қилинган) ресурсларни фаолият натижаси (маҳсулот, товар сотиш, хизмат), яъни ишлаб чиқарилган маҳсулот, товар айланиш ҳажми, хизмат қиймати ёки даромад, фойда каби кўрсаткичлар билан таққосланади.

Ушбу нуқтаи назардан кўпчилик иқтисодчилар асосий фондларни самарадорлигини «Фондларни қайтими», «Фондларни сигима», «Фондларни рентабеллиги» каби кўрсаткичлар орқали аниқлашни тавсия қилишади. Амалиётда ҳам асосан, ушбу кўрсаткичлар ишлатилади. Уларни аниқланиш тартиби қуйидаги 4.3.1-чизмада келтирилган.

4.3.1-чизма.

Асосий фондларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

№	Кўрсаткичларнинг номи	Кўрсаткичнинг мазмуни	Кўрсаткични ҳисоблаш усули (формуласи)
1	Асосий фондни қайтими ($АФ_k$)	1 сўм асосий фондга канча умумий овқатланиш товар айланиши тўғри келишини англатади (ТА)	$АФ_k = \frac{ТА}{АФ}$
2.	Асосий фондлар сигими ($АФ_с$)	Асосий фондларни қайтимини тескарисини, яъни 1 сўм умумий овқатланиш	$АФ_с = \frac{АФ}{ТА}$

		айланишига қанча асосий фонд тўғри келишини кўрсатади.	
3.	Асосий фондлар рентабеллиги, % (АФ _р) ҳисобида	Асосий фондларнинг 1 сўмига неча фоиз фойда тўғри келишини кўрсатади	$АФ_r = \frac{\Phi \cdot 100}{А\Phi}$

Асосий фондлар рентабеллиги кўрсаткичи билан бир қаторда «Асосий фондлар даромадлиги» кўрсаткичи ҳам аниқланиши мумкин. Бу ҳолда «Фойда» ўрнига «Даромад» суммаси ишлатилади.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар корхонанинг барча, мавжуд асосий фондларини самарадорлигини англатади. Аслида эса фондларнинг бир қисми ишлатилади.

Биз юқорида келтирилган «Самарадорлик» тушунчасидан, яъни сарфланган (ишлатилган), истеъмол қилинган асосий фондларни самарасида келиб чиқсак, асосий фондларнинг барча суммасини эмас, унинг сарфланган (ишлатилган) истеъмол қилинган қисмини ишлатилса, ҳақиқатга яқинроқ кўрсаткич аниқланган бўлади.

Асосий фондларнинг сарфланган қисми унинг «амортизацияси»да ўқини топади ва шу сабабли «Асосий фондлар» ўрнига «амортизация» (А) суммасини ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Истеъмол қилинган асосий фондларни қайтими (АФ_{н.к}) қуйидагича аниқланади:

$$АФ_{н.к} = \frac{ТА}{А}$$

Асосий фондлар сигими эса (АФ_{н.с}) қуйидагича аниқланади:

$$АФ_{н.с} = \frac{А}{АТ}$$

Асосий фондлар рентабеллиги (АФ_{н.р}):

$$АФ_{н.р} = \frac{\Phi \cdot 100}{А}$$

4.4. Айланма фондлар (маблағлар) тушунчаси, ҳаракати ва аҳамияти

Такрор ишлаб чиқариш жараёнини ҳаракатлантирувчи омиллар меҳнат, капитал (меҳнат қуроллари ва предметлари), ер, табиий ресурслардир.

Бу омиллар орқали жамиятда инсон эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликлар яратилади, истеъмолчиларга етказилади ва истеъмол қилиниши ташкил этилади. Бу жараёнда «ер (табиий ресурслар) – меҳнат - ишлаб чиқариш воситалари (капитал)» бирлаштирилиб такрор ишлаб чиқариш жараёни ҳаракатлантирилади.

Барча тармоқлар ва соҳаларда фаолиятни ҳаракатга келтирувчи омиллардан бўлиб, меҳнат қуроллари ва предметлари ҳисобланади.

Айланма фонд (маблағ)лар меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат қуроллари шакллантиришга йўналтирилган пул маблағларидир. Ёки уларни – корхона фаолиятини юргизишда фойдаланиладиган меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситалари қийматини пулдаги ифодаси деб тушуниш керак.

Меҳнат предметлари натурал-моддий, физик-кимёвий хусусиятлари бўйича фаолиятни (ишлаб чиқариш, товар айрибошлаш ва бошқа фаолият жараёнларини) бир маротаба такрорланиш жараёнида тўла ишлатилади. Булардан хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат қуроллари истесно.

Бир фазада тўла айланиб, бир турдан иккинчи турга ўтиш хусусиятларидан келиб чиқиб, меҳнат предметлари қийматини айланма фонд, маблағ (айланма капитал) деб юритиш қабул қилинган.

Айланма маблағлар корхонани барча фаолиятини – таъминот, ишлаб чиқариш, айрибошлаш, молиялаштириш жараёнларини доимийлигини ва маромийлигини таъминлайди.

Айланма маблағлар доимий ҳаракатда ва такрор айланишда корхона фаолиятда қатнашади. Айланма маблағларнинг моҳияти, шаклланиш

манбалари барча тармоқлар ва соҳалар бўйича бир хил тусда. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг айланма маблағлари бошқа тармоқ ва соҳаларниқидан ўз таркиби, ишлатилиш йўналишлари ва ҳаракати билан фарқ қилади.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг айланма маблағлари доимо ҳаракатда бўлиб, бир вақтда ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш (маҳсулотларни сотиш) ва овқатларни жойида истеъмол қилинишига хизмат қилади. Айланма маблағларни айланиши вақт талаб қилади. Улар ҳаракатини олдин пул сифатида бошлайди, кейин бир қанча жараёнларни ўтиб товар шаклига айланади. Товарлар қиймати пулга айлангандан кейин улар яна пул шаклига айланиб, корхона аванслаган маблағи ўзига қайтиши таъминланади. «П-ИЧ-Т-П» айланиши бир маротаба айланганда маблағ бирдан қайтарилади. Бу жараён ишлаб чиқаришда ва савдода аллақанча вақт талаб қилади. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларни ишлаб чиқариш ва савдо жараёнидаги хусусиятлари натижасида уларда тугалланмаган ишлаб чиқариш қарийиб вужудга келмайди, айланма маблағларни айланиши ишлаб чиқаришга, чакана ва улгуржи савдодагига нисбатан тез амалга ошади.

Умумий овқатланишда ишлаб чиқариш, савдо жараёнида айланма маблағларни бажарадиган функцияларидан келиб чиқиб, улар маҳсулот тайёрлаш, уларни ва товарларни сотишда ҳам ашё ва товарларга, йўлдаги ҳам ашё ва товарларга, ўзоқ муддатга қартошка ва сабзавотлари тайёрлаш, сақлаш ҳамда уларни қайта ишлаш ва сотиш учун қўйилган пул маблағларига, кўмакчи хўжаликдаги маблағларга, бошқа активларга (таралар захираси, ёқилғи, инвентарлар ва бошқалар) пул маблағлари ҳамда ҳисоб-китоб рақамлардаги маблағларга бўлинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида чет эл назарияси ва амалиёти иқтисодиётга кириб келаётган даврда, халқаро бухгалтерия ҳисоб стандартлари ва миллий ҳисоблар тизимини амалиётда қўлланилиши муносабати билан «Айланма фондлар» «Айланма маблағлар» терминлари ўрнига «Айланма капитал» ёки «Айланма активлар» кириб келди. Юқорида

келтирилган тушунчалар мазмунан бир хил бўлиб, фақат бошқача терминлар билан аталмоқда. Шу сабабли бизлар бундан буён ушбу категорияни мазмунидан келиб чиқиб, «Айланма маблағлар» терминини ишлатишни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Айланма маблағларнинг манбалари бўлиб корхонанинг ўз маблағлари, карзга олинган маблағлар ва жалб этилган маблағлар ҳисобланади.

Корхонани ташкил топишда айланма маблағлар унинг тасисчилари маблағи ҳисобидан шаклланади (устав фонди), кейинчалик уни тўлдириш корхона фойдаси, жалб қилинган маблағлар (пассивлар) ҳисобидан тўлдирилади.

Айланма маблағлар асосий фондлардан фарқли бўлиб, улар муомала жараёни бир циклида тула истеъмол қилинади ва ўз қийматини товарлар ва савдо хизматлари қийматига тулаўтказади.

Айланма маблағларни ликвидлик даражаси жуда юқори, айрим таркибларини ликвидлиги қарийб «1»га тенг бўлади.

Умумий овқатланиш жараёнида айланма маблағлар бир турдан иккинчи турга айланиб туриши мумкин.

Айланма маблағлар доимий ҳаракатда бўлади. Улар умумий овқатланиш жараёнининг бир циклида такрор ишлаб чиқарилади.

Ресурслар, жумладан асосий фондлар, айланма маблағлар ҳамда молиявий ресурслар тўғрисида фикр юритилганда ушбу ресурсларни бири-бири билан тигиз боғлиқлиги, хўжалик фаолияти жараёнида уларни бир шаклдан иккинчи шаклга ўзгариши, яъни натурал-моддий шаклдан қиймат, пул шаклига ва тескарисси, қиймат, пул шаклидан натурал-моддий шаклга ўтганда асосий фондлар, амортизацияси шаклида молиявий ресурслар капитал маблағ шаклидан асосий фондларга айланишини кўзатамиз.

Худди шундай ўзгаришлар айланма маблағлар ва молиявий ресурслар ўртасида ҳам руй беради. Масалан: товарлар сотилиш жараёнида дебитор карзга айланиши, товарлар олди-сотди жараёнида юридик ва жисмоний шахсларни карздор бўлиб қолиши, ушбу жараёнда умумий овқатланиш

корхоналарини кредитор бўлиб қолиши, яъни ишлаб чиқарувчи ёки бошқа таъминотчилардан қарздор бўлиб қолиши кабилар. Товарлар (хом ашё) га қуйилган устамаларни сотилиши натижасида умумий оватланиш корхоналарини даромади, фойдасини шаклланиши.

Ушбу жараёнга иктисодиётга тааллуқли адабиётларда эътибор берилмайди ва бу жараён ёритилмаган. Лекин бундай ўзаро боғлиқликларни ўрганиш ресурсларидан самарали фойдаланиш учун тадбирлар ишлаб чиқишда, самарадорлик кўрсаткичларини аниқлаш ёки танлашда назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Айланма фондлар (маблағлар) таркиби

Айланма маблағлар таркибини назарий ва амалий аҳамияти нуқтаи назардан натурал-моддий шакллари ва қиймат кўрсаткичи сифатида таснифлаш зарур.

Умумий оватланиш корхоналарининг айланма маблағлари натурал-моддий шакллари бўйича қуйидаги таркиблардан (элементлардан) иборат бўлади:

1. Товар захиралари
2. Хом ашё ва тайёр маҳсулотлар
3. Таралар, ёқилги, қадоклаш материаллари.
4. Хўжалик эҳтиёжига ишлатиладиган материаллар (касса чеклари, компьютер краскалари каби).
5. Арзон инвентарлар ва ишлатилиш муддати бир йилгача бўлган тез емирилувчи қуроллари.
6. Санитария ва махсус кийим-кечаклар.

Айланма маблағлар қиймати бўйича қуйидагича таснифланади.

1. Товар захиралари суммаси. Айланма маблағ таркибида товар захираларини суммаси 60-70 % ташкил қилади.
2. Материаллар захираси ва арзон инвентарлар ва ишлатиш муддати бир йилгача, тез эскирадиган меҳнат қуроллари суммаси.
3. Дебиторлик қарзлари. Умумий оқатланиш корхоналарига қарздор бўлган юридик ва жисмоний шахсларни товарлар ва бошқа нарсалар бўйича қарзлари суммаси.
4. Пул активлари. Умумий оқатланиш корхоналарининг кассасидаги, банкдаги ҳисоб ва валюта рақамларидаги пул ва бошқалар сифатидаги маблағлари.
5. Қисқа муддатли молиявий қуйилмалар. Умумий оқатланиш корхоналарини ҳар хил қимматбаҳо қоғозларга қуйилган маблағлари, банкдаги депозит ҳисоб рақамидаги пуллари. Уларни ишлатилиш муддати бир йилгача, шу сабабли улар иқтисодий мазмуни жиҳатидан фойда (даромад) олиш мақсадида қисқа муддат ичида бўш пул маблағларидан фойдаланишни ифода қилади.
6. Айланма маблағларни бошқа турлари. Буларга келгуси давр қилинган ҳаражатлар қиради. Ушбу ҳаражатлар келгуси асосий фаолиятга доир бўлиб, лекин ҳисобот даврида амалга оширилади. Уларга масалан: олдиндан туланган ижара ҳақлари; олдиндан туланган бошқа тармоқларнинг хизмат ҳақлари; бошқа олдиндан бунак (аванс) сифатидаги туловлар қиради.

Ушбу ҳаражатлар ҳисобот йилида амалга оширилган билан келгуси даврнинг муомала (давр) ҳаражатларида ўз аксини топади.

Айланма маблағлар уларни режалаштирилиши нуктаи назардан нормалаштириладиган айланма маблағлар ва нормалаштирилмайдиган айланма маблағларга бўлинади.

Микдори реал аниқланиши нормалар ва нормативлар орқали мумкин бўлган айланма маблағлар нормалаштириладиган айланма маблағлар таркибига кириди.

Нормалаштирилиши мумкин бўлган айланма маблағлар таркибига қуйидагиларни киритиш зарур:

- товар захиралари;
- кассадаги ва йўлдаги пул маблағлари;
- товарлар булар турган ва бўш таралар;
- келгуси давр учун қилинадиган харажатлар;
- моддий-техник таъминот материаллари, ёқилги, кадоқлаш ва хўжалик эҳтиёжи учун зарур бўлган материаллар;
- белгиланган муддатда банкларга инкасса қилиш учун ҳисоб-китоб ҳужжатлари топширилмаган савдо корхоналарига юборилган товарлар суммаси;
- умумий овқатланиш шахобчаларидаги (корхоналаридаги) хом ашёлар.

Микдорини режалаштирилиши кийин ёки мумкин бўлмаган айланма маблағлар таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- банкдаги ҳисоб рақамида сақланаётган пул активлари;
- белгиланган муддатдан кейин банкларга инкасса қилиш учун ҳисоб-китоб ҳужжатлари топширилмаган савдо корхоналарига юборилган товарлар суммаси;
- ҳар хил дебиторлар;
- сақлаш учун моддий жавобгарликка олинган товарлар суммаси (акцепт қилиш инкор қилинган ҳолдаги);
- қисқа муддатли молиявий қуйилмалар.

Айланма маблағлар кўрсаткичлари

Айланма маблағлар кўрсаткичларини қуйидаги гуруҳларга тақсимлаб ўрганишни тавсия қиламиз.

1. Айланма маблағлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар, булар абсолют миқдорларда (натурал ва қиймат ўлчов бирликларида) ва ўртача қиймат кўрсаткичида ҳисоботга олинади.
2. Айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.
3. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Айланма маблағлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Айланма маблағлар ҳолати натурал-моддий шаклидан ва қиймат ўлчов бирликларидан келиб чиқиб натурал ва қиймат кўрсаткичлар орқали бирор бир пайтга (моментга) ёки даврга ҳисобга олинади. Масалан: товар захиралари бирор пайтга (1.01; 1.04; 1.07; 1.10; 1.12; 1.01 келгуси йил каби) натурал ва қиймат кўрсаткичларда ҳисобга олиниши мумкин ёки бирор бир даврга қиймат кўрсаткичлари орқали уларни ўртача миқдори аниқланади.

Айланма маблағларни ўртача қиймати:

биринчидан, ўртача арифметик усул билан,

$\bar{X} = \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_n}{n}$ аниқланиши мумкин. Бу усул айланма маблағлар суммаси

квартал ёки ойлар бўйича ўртачаси берилган бўлса ишлатилади. (Бу формулади «Х» - «Айланма маблағлар» деб ҳисобланади;

иккинчидан, айланма маблағлар суммаси динамик қаторда бир пайтга (кунга) берилган бўлса ўртача хронологик усул билан ҳисобланади, яъни

$$\bar{X} = \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_{n-1} + \frac{X_n}{2}}{n-1}$$

Айланма маблағларни ҳолатини англатувчи кўрсаткичлар қаторига, уларни такрорланиш ёки айланиш кўрсаткичини (кунлар ва маротаба ҳисобида) киритиш зарур. Бу кўрсаткич икки хил турда, яъни биринчиси, айланма маблағлари айланиши, иккинчиси товар захираларни айланиш

сифатида ишлатилади (ушбу кўрсаткични мохияти «Чакана товар айланмаси» мавзусида батафсил ёритилган).

Айланма маблағларни айланиши кунлар ҳисобида уларни такрорланишини бир цикл муддатини кўрсатади. товар захиралари кун ҳисобидаги кўрсаткич эса, уларни қанча муддатга етишини, яъни неча кунда сотилиб бўлишини кўрсатади.

Айланма маблағларни айланиш муддати қуйидагича ҳисобланади (чакана савдо мисолида):

$$АйМ_к = \frac{АйМ \cdot 360(ёки90)}{ЧТА}$$

Айланма маблағларни бирор бир даврида (квартал, йил) айланиш миқдори уларни ушбу даврда неча маротаба айланишлиги (такрорланишини) англатади ва қуйидагича ҳисобланади:

$$АйМ_н = \frac{ЧТА}{АйМ} ёки \frac{360(ёки90)}{АйМ_к}$$

Ушбу кўрсаткичларни улгуржи савдо аниқлашда «Улгуржи омбор товар айланмаси» кўрсаткичи ишлатилади.

Айланма маблағларни ўзгариш тенденциялари (динамикаси) кўрсаткичлари

Ушбу кўрсаткичлар асосий фондларники каби айланма маблағларни бир неча йиллар давомида «айланма маблағлар ҳолатини кўрсатувчи», «айланма маблағлар таркибини англатувчи», «айланма маблағлар билан таъминланганлиги» ва «айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини англатувчи» кўрсаткичларни абсолют миқдорини фарқи, фоизлар, индекслар орқали у ёки бу томонга ўзгариш даражасини ифодалайди. Улар ишлатилаётган кўрсаткичлар номи билан аталиб, ушбу кўрсаткичларни утган йилларга нисбатан абсолют миқдорини ўзгариши аниқланади, фоиз ҳисобида динамикаси ва индекс ўлчов бирликларида ҳисобланади.

Айланма маблағлар таркибини англатувчи кўрсаткичлари

Айланма маблағлар таркиби деганда, унинг барча элементарини (товар захиралари; материаллар захираларини; арзон инвентарлар ва инплантилиш муддати бир йилгача бўлган, тез эскирадиган меҳнат куруллари; санитария ва махсус кийим-кечаклар; дебитор қарзлар; пул активлари; қисқа муддатли молиявий қуйилмалар; айланма маблағларни бошқа турларини ҳамда ўз маблағларини умумий айланма маблағлар суммасидаги ҳиссаси (улуши) фоиз ҳисобида аниқланади. Бунинг учун алоҳида олинган айланма маблағлар элементининг суммаси «100,0»га кўпайтирилиб, айланма маблағларнинг умумий суммасига бўлинади ёки коэффициент ҳисобида аниқланади.

Ушбу кўрсаткичлар билан бир қаторда савдо қорхонасининг умумий ресурсларини таркибини ўрганишда, умумий ресурслар суммасида айланма маблағларни ҳиссасини аниқлаш (фоиз ёки коэффициент ҳисобида) тавсия қилинади.

Айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар

1. Ушбу кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Товар айланмасини айланма маблағлар билан таъминланганлиги. Чакана товар айланмаси (улгуржи товар айланмаси, оммавий оқватланиш қорхонасини товар айланмаси)да айланма маблағларнинг ҳиссаси, жумладан алоҳида ўз маблағларини ҳиссаси.

Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун айланма маблағлар (ўз маблағлари) суммаси «100,0» га кўпайтирилиб тегишли товар айланиш суммасига бўлинади.

2. Айланма маблағлар нормасини таъминланиши — нормалаштириладиган айланма маблағларнинг ҳақиқий суммасини белгиланган норма билан солиштирмаси. Ушбу кўрсаткич юқорида келтирилган кўрсаткичларни абсолют айирмасини топиш (ҳақиқий суммадан нормани айириб ташлаш) ва ҳақиқий суммани «100,0» га кўпайтириб нормативга бўлиш орқали аникланади.

3. Айланма маблағларни ўз маблағи билан таъминланиши. Ушбу кўрсаткич бир томондан, айланма маблағлар ҳолатини кўрсатувчи кўрсаткич сифатида ишлатилса, иккинчи томондан корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланганлигини ҳам ифодалайди.

4. Айланма маблағларни товар айланмасини таъминлаши, кунлар ҳисобида. Ушбу кўрсаткич бирор муддатдаги (квартал боши ёки йилнинг бошидаги) айланма маблағлар суммасини келгуси даврнинг (квартал ёки йил) бир кунлик товар айланиш сўмасига тақсимлаш орқали аникланади. Товар айланмасини (сотиб олиш кийматида, яъни савдо устамасисиз олинади) бир кунлиги уни давр кунларига (квартал бўлса — 90 кун, йил бўлса — 360 кун) бўлиш орқали аникланади.

Юқорида келтирилган биринчи кўрсаткич товар айланмасини айланма маблағлар билан бирор даврда неча фоизга таъминланганлигини кўрсатади, туртинчи кўрсаткич эса бирор муддатдаги мавжуд айланма маблағлар неча кунлик товар айланмасини таъминлаши мумкинлигини ифодалайди.

Айланма маблағлардан самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини аниклаш учун куйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш тавсия қилинади.

1. Айланма маблағларни (ёки ўртача товар захираларини) айланиш коэффиценти (Кай. ёки Кз.а) маротаба ҳисобида.

$$K_{ay.} = \frac{TA}{\Delta yM}; \quad K_{з.а} = \frac{TA}{\bar{3}}$$

Бу ерда: ТА- товар айланмаси суммаси, кварталга ёки йилга) (чакана, улгуржи, оммавий овқатланиш);

ΔM - ўртача айланма маблағлар суммаси;

$\bar{Z}$ - ўртача товар захиралари суммаси.

2. Ўз айланма маблағларини айланиш тезлиги коэффиценти (Ку.ай.)

$$K_{y.ay.} = \frac{TA}{\Delta M};$$

Биринчи ва иккинчи банддаги кўрсаткичлар айланма маблағларни бир томондан бирор-бир даврда ишлатилиш ҳолатини кўрсатади, иккинчи томондан динамик каторда таҳлил қилинса улардан фойдаланиш самарасини ҳам ифода қилади.

3. Айланма маблағларни (ёки товар захираларини) рентабеллиги (ёки даромадлилиги) (Рай.м) куйидагича аниқланади.

$$Рай.м = \frac{\Phi \cdot 100}{\Delta M(\bar{Z})};$$

$$Рай.м = \frac{D \cdot 100}{\Delta M(\bar{Z})};$$

4.5. Молиявий ресурслар моҳияти ва уларни умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини оширишдаги аҳамияти

Молиявий ресурслар корхона хўжалик механизмида инсоннинг қон томирлари тизими каби, фаол хизмат қилади. Иктисодиётнинг қайси жаҳохасини таҳлил қилманг, молия масалаларига дуч келамиз.

Молия – бу пул тизими бўлиб, нақд пуллар, пулга айланиши мумкин бўлган чет эл валюталари, банклардаги нақд пулсиз маблағлар, қимматбаҳо коғозлар мажмуасидир.

Давлат, корхона, уй хужалиги (онла хужалиги) ўртасидаги пул алоқалари молиявий муносабатларни ташкил қилади. Лекин, молия бу пулни

Ўзи эмас, у пул оркали фаолият натижаларини, даромад ва фойдани тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқ алоқалардир.

Ҳар бир давлатнинг ўзига хос молиявий тизими мавжуд. Ўзбекистон Республикасининг молиявий тизими қуйидагилардан ташкил топади:

- давлат молияси. Бунга давлат бюджети, маҳаллий бюджет, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, кредит тизими, солиқ хизмати, давлат сугўрталаш тизими, нафақа жамғармаси;
- хўжалик субъектлари молияси – корхоналар, тижорат банклари, биржа тизими, тижорат кредитлаш ва сугўрталаш тизими;
- жисмоний шахслар молияси, яъни аҳолининг шахсий маблағлари.

Хўжалик механизмини юритиш ҳаракати молия-кредит воситалари (таянчлари), молиявий ресурсларни ўзгаришига кўпдан боғлиқ.

Пул, молия ва молиявий ресурслар каби иқтисодий категорияларни фарқлаш зарур.

Пул-молияни шаклланиши ва ҳаракатини моддий асосини ташкил қилади.

Пул-молиявий ресурслар, молия ва хўжалик фаолиятнинг охириги натижаларини улчайди (даромад, ҳаражатлар, айланма маблағлар, махсус пул фондалри ва бошқалар).

Умумий овқатланишнинг молияси – бу пул даромадлар ва пул воситалари фондларини шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилиши билан боғлиқ бўлган иқтисодий (конкрет ҳолда пул) муносабатларидир.

Молияни мавжудлиги товар муомаласи билан чамбарчас боғлиқ, чунки товар муомаласи бир томондан товарлар массасини силжиши билан параллел пул массасини силжиши билан амалга ошади.

Товар массаси пул массасига тенг, эквивалент бўлиши керак.

Умумий овқатланиш корхоналари маҳсулот ишлаб чиқариш товар айрибошлашни амалга ошириш жараёнида товарлар(хом ашё)ни сотиб олган қийматини (улгуржи баҳо билан) муомала ва бошқа ҳаражатларини коплайди ва фойда олади.

Даромадни шаклланишида, ишлатилишида реал пул воситалари айланади, корхоналарни пул фондлари шаклланади (меҳнат хаки фонди, капитал қуйиш жамгармаси, давлат бюджетига туловлар, резервлар ва бошқа махсус фондлар).

Пул муносабатларида

- давлатнинг молия-кредит тизими билан туловлар орқали;
- банк муносабатлари билан кредит олиш ва қайтариш орқали;
- савдо корхоналари ўзаро ва уларни иқтисодиётни бошқа тармоклари билан алоқалари, товар-пул муносабатлари, яъни товар олди-сотди, хизмат ва бошқа шартномавий муносабатлар орқали;
- ишчи-ходимлар билан ҳисоб-китоблар (иш хаки, моддий рағбатлантириш ва бошқа пул муносабатлари) орқали савдо корхоналарининг молиявий фаолияти ўз аксини топади.

Шундай қилиб, молия бутун пул муносабатларини барча жабҳаларини камраб олмайди.

Молия тушунчасига товарни сотиш билан боғлиқ бўлган пул муносабатлари кирмайди. Бу муносабатлар натижасида фақат аҳолига сотилган товарлардан умумий овқатланиш корхоналарига коладиган даромадлар молиявий ресурсларга қиради.

Шундай қилиб, пул муносабатлари молия тушунчасидан кенгрок. Молиянинг моҳияти унинг бажарадиган функциялари орқали намоён бўлади. Молиянинг функциялари қуйидагилардан иборат:

- такрор ишлаб чиқариш – капитални такрор айланишини таъминлаш, моддий ва пул ресурсларини мувофиқлигини таъминлаш;
- тезкор (оператв) – савдо корхоналарини пул маблағларига бўлган эҳтиёжларини аниқлаш, таъминлаш, ишлатилишини тартибга солиш;
- тақсимот – пул маблағларини мақсадли йуналтириш, тақсимлаш;
- назорат – пул маблағларини шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилишини норма, нормативлар, қонун-қоидаларга мос келишини тўхтовсиз текшириб бориш.

Молиявий ресурсларнинг манбалари

Молиявий муносабатларнинг моддий ифодаси молиявий ресурсларда ўз ифодасини топади. Хўжалик субъектларининг молиявий ресурслари — бу улар ихтиёридаги пул ва унга тенглаштириладиган даромадлар ва тушумлардир. Улар хўжалик субъектларини бюджет, банклар, сугўрта ва бошқалар олдидagi мажбуриятларини бажариш учун ишлатилади. Молиявий ресурслар юқоридагилар билан бир каторда фаолиятни кенгайтириш ва ходимларни моддий рағбатлантириш учун ҳам манба бўлиб ҳисобланади.

Молиявий ресурсларни шакллантирувчи манбаси сифатида хўжалик субъектларини ўз (хусусий) ва ҳар хил бошқа жалб килинган маблағлар ҳисобланади.

Умумий кўринишда хўжалик субъектларини (тармоқлар, соҳалар мулк шаклидан қатъий назар) молиявий ресурсларнинг манбалари сифатида қуйидаги 4.5.1-қизмада келтирилганларни ҳисоблаш мумкин.

Молиявий ресурслар иқтисодий йуналтирилиши нуқтаи назаридан қуйидагича таснифланади:

1. Асосий фаолиятни таъминловчи.
2. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқаришини таъминловчи.
3. Айланма маблағларни шаклланишини таъминловчи.
4. Кадрлар тайёрлаш тадбирларини таъминловчи.
5. Ишчи-ҳодимларни моддий рағбатлантиришни таъминловчи.
6. Ижтимоий-маиший ва бошқа эҳтиёжларни қондиришни таъминловчи.
7. Молиявий эҳтиёт захиралашга.

Ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш нуктаи назаридан қаралганда молиявий ресурслар деганда, давлат ва корхоналарда ўз мақсад ва вазифаларини бажариш учун тупланадиган, тақсимланадиган ва ишлатиладиган пул шаклидаги ижтимоий маҳсулот ва миллий даромаднинг бир қисми тушунилади.

Амалий нуктаи назардан умумий овқатланиш корхоналарини молиявий ресурслари улар ихтиёрида бўлган жами пул шаклидаги даромадлар ва жамғармалар йиғиндисидир.

Молиявий ресурсларни жорий фаолият, кредит ресурслар, пул маблағлари резервлари билан боғлиқ бўлган ҳаражатарни коплангандан кейин корхона ихтиёрида қоладиган пул маблағлари жамғармалари ташкил қилади.

Молиявий ресурсларга маълум миқдорда моддий бойликлар мос келади. Асосий ва айланма фондлар, моддий ва меҳнат ресурсларини самарали ишлатиш молиявий ресурслар ҳолатини белгилайди.

Молиявий ресурслар билан таъминланиш уч хил шаклда амалга оширилади:

- ўз-ўзини молиялаштириш;
- кредитлаштириш;
- давлат томонидан молиялаштириш.

Молиявий ресурсларнинг кўрсаткичлари

Молиявий ресурслар бир томондан, пул маблағи сифатида жамғарилади, иккинчи томондан авансланади – моддий, номоддий ресурсларга, инвестиция ёки капитал сифатида ҳамда қимматбаҳо қоғозларга, акцияларга ва нисҳоят бадаллар, туловлар, солиқлар сифатида ишлатилади.

Мабалари нуктаи назаридан молиявий ресурслар ўз маблағлари, қарзга олинган маблағлар ва жалб қилинган маблағлардан иборат бўлади.

Ушбулардан келиб чикиб, молиявий ресурсларнинг кўрсаткичларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш лозим бўлади:

1. Молиявий ресурсларнинг ҳолати ва таркибини англатувчи кўрсаткичлар.
2. Молиявий ресурсларни самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларга қуйидаги турт гуруҳ кўрсаткичларни тавсия қилиш мумкин:
 - молиявий ресурсларни барқарорлиги;
 - асосий фондлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
 - айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
 - номоддий активлар билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Молиявий ресурсларни ҳолатини ва таркибини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни абсолют суммаси ва нисбий кўрсаткичлар миқдори сифатида бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда ўз аксини топади ва улар асосида ҳисобланади. Уларга қуйидаги ҳисобот шаклларини киритиш мумкин:

- бухгалтерия баланси – 1 сонли шакл;
- касса айланмаси тўғрисида ҳисобот – 11-торг шакли (Давлат статистика ҳисоботи);
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома – 2а –сонли шакл;
- пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот – 4 шакл;
- корхона сарф-харажатлари тўғрисидаги ҳисобот 5-С шакл.

Ушбу ҳисоботлардан молиявий ресурсларни ҳолатини белгиловчи кўрсаткичларни ажратиб олиб, уларнинг ҳолатига, таркибига баҳо бериш ва таҳлил қилиш мумкин бўлади.

Молиявий ресурсларни барқарорлик кўрсаткичлари тизими 4.5.2-ҷизмада келтирилади.

Молиявий ресурсларни асосий фондлар ва айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар. Ушбу китобнинг 4.3. ва 4.4.-параграфларида уларнинг самарадорлигини белгиловчи кўрсаткичлар тизимида берилган.

Молиявий ресурсларни шаклланиши, ишлатилиши хусусиятлари кўқиррали бўлганлиги сабабли уларни жамгарилиши, авансланиши ва ишлатилиши нуқати назардан, ушбу хусусиятларига тааллуқли кўрсаткичлар орқали ҳам таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Келтирилган масалаларга ҳамда номоддий активлар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларига бағишланган, ўзбек тилида чоп этилган бир қатор адабиётлар мавжуд¹ ва бу масалалар уларда тулиқ ёритилганлигини ҳисобга олиб биз юқоридагилар билан чегараланамиз.

¹ Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. «Қорхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили». Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
Пардаев М.Қ. ва бошқалар «Бошқарув таҳлили». Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2005.
Пардаев А.Х. «Бошқарув ҳисоби». Т., «Академия» нашриёти, 2002.
Ўрозов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш». Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004.

Савдо (жумладан кооператив) корхоналари молиявий ресурсларининг

баркарорлигини баҳолаш кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар номи	Аниқлаш усуллари	Модул шакли
	Молиявий баркарорлик кўрсаткичлари		
1	Жорий ликвидлик коэффициенти ($K_{ж.л}$) (тулов қобилияти)	$\frac{\text{Айланма маблағлар (АЙМ)}}{\text{қиска муддатли (жорий) мажбуриятлар (КММ)}}$	$K_{ж.л} = \frac{\sum АйМ}{\sum КММ}$
2	Молиявий қарамлик коэффициенти ёки қарздорлик, маблағ билан таъминланиш коэффициенти ($K_{м.к}$)	$\frac{\text{қарзга олинган капитал (ҚК)}}{\text{Хусусий капитал (ХК)}}$	$K_{м.к} = \frac{\sum ҚК}{\sum ХК}$
3	Молиявий баркарорлик коэффициенти ($K_{м.бар}$)	$\frac{\text{Хусусий капитал (ХК)} + \text{Узок муддатли қарзлар (УМК)}}{\text{Активларнинг ўртача йиллик қиймати (\bar{АК})}}$	$K_{м.бар} = \frac{\sum ХК + \sum УМК}{\sum \bar{АК}}$
4	Мулк мустақиллиги коэффициенти ($K_{м.м}$)	$\frac{\text{Хусусий капитал (ХК)}}{\text{Активларнинг ўртача йиллик қиймати (\bar{АК})}}$	$K_{м.м} = \frac{\sum ХК}{\sum \bar{АК}}$
5	Капитални манерв (харакатчанлик) коэффициенти ($K_{к.м}$)	$\frac{\text{ҳаркатдаги (оборотдаги) капитал (ИК)}}{\text{Хусусий капитал}}$	$K_{к.м} = \frac{\sum ИК}{\sum ХК}$
6	Тулов қобилияти коэффициенти ($K_{с.м}$)	$\frac{\text{ўз маблағи (У.М.)}}{\text{Умумий мажбуриятлар (У.М.)}}$	$K_{с.м} = \frac{\sum \bar{УМ}}{\sum УМ}$
7	Товар захираларини хусусий капитал билан қоплаш коэффициенти ($K_{т.хк}$)	$\frac{\text{Хусусий капитал (ХК)}}{\text{Йиллик ўртача товар захиралари (\bar{TЗ})}}$	$K_{т.хк} = \frac{\sum ХК}{\sum \bar{TЗ}}$
8	Товар захираларини қарзга олинган капитал билан қоплаш коэффициенти ($K_{т.қк}$)	$\frac{\text{қарзга олинган капитал (ҚК)}}{\text{Йиллик ўртача товар захиралари (\bar{TЗ})}}$	$K_{т.қк} = \frac{\sum ҚК}{\sum \bar{TЗ}}$

Таянч иборалар: ресурс, ер, капитал, меҳнат, моддий ресурслар, номоддий активлар, меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар, асосий фондлар, амартизация, бошланғич қиймат, тиклаш қиймати, қолдиқ қиймат, самарадорлик, самара

Такрорлаш учун саволлар.

1. Ресурс деганда нимани тушунаси?
2. Ресурслар қандай турларга бўлинади?
3. Ишлаб чиқариш омиллари нималардан иборат бўлади?
4. Табиий ресурсларга нималар қиради?
5. Асосий фондлар деганда нимани тушунаси?
6. Асосий фондлар таркибини айтинг?
7. Асосий фондлар таснифини айтинг?
8. Асосий фондлар қандай баҳоланади?
9. Амортизация нима, қандай аниқланади?
10. Асосий фондлар кўрсаткичлар қандай гуруҳларга бўлинади?
11. қандай кўрсаткичлар асосий фондлар ҳолатини англатади?
12. Асосий фондлар билан савдо корхоналари таъминланганлик даражаси қандай аниқланади?
13. Асосий фондлар таркиби қандай кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади.

Таянч иборалар: айланма маблағлар, айланма фондлар, айланма капитал, айланма капитал, айланма активлар, омиллар, кўрсаткичлар.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Айланма маблағлар мазмунини ёритиб беринг?
2. Айланма маблағлар асосий фондлардан қандай фарланади?
3. Айланма маблағлар қандай манбалар ҳисобидан шаклланади?
4. Хўжалик фаолиятида ишғиляётган ресурслар қандай тарзда бир шаклдан бошқа шаклга ўтади?

5. Айланма маблағлар натурал-моддий таркибига нималар киради?
6. Айланма маблағлар қиймати бўйича қандай таснифланади?
7. Айланма маблағлари таркибининг қайси бири нормалаштирилади?
8. Айланма маблағлар қайси қисмини режалаштириш кийин ёки мумкин бўлмайди?
9. Айланма маблағлар ҳолати қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?
10. Айланма маблағларни ўзгариш тенденциялари қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?
11. Айланма маблағлар таркибини қандай кўрсаткичлар орқали ҳисобланади?
12. Айланма маблағлар билан таъминланганлиги қандай аниқланади?
13. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги қандай кўрсаткичлардан иборат?

Таянч иборалар: молия, давлат молияси, хўжалик субъектлари молияси, жисмоний шахслар молияси, молиявий тизим, пул, молиявий ресурслар, пул муносабатлари, савдонинг молияси, молияни функциялари, молиялаштириш, кредитлаштириш.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Молия деб нимага тушунасиз?
2. Молиявий тизим нима ва уни тартибига нималар киради?
3. Молиявий ресурслар нима?
4. Молиявий ресурслар қандай манбалардан ташкил топади?
5. Молиявий ресурслар ҳолати ва таркибини англатувчи кўрсаткичларни айтинг?
6. Молиявий ресурслар барқарорлиги қандай аниқланади?
7. Молиявий ресурслар самарадорлиги қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?

- 5-маъруза. Умумий овқатланиш корхоналари меҳнат ресурслари
- 5.1. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнатни ижтимоий - иқтисодий моҳияти ва аҳамияти
- 5.2. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини шаклланиши ва кўрсаткичлари
- 5.3. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини таҳлили ва режалаштириш

5.1. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнатни ижтимоий - иқтисодий моҳияти ва аҳамияти

Инсон билан табиат ўртасидаги моддий, жисмоний, ашёвий алмашувлар, муносабатларнинг умумий шарти меҳнатдир. Меҳнат инсон ҳаётининг доимий ва табиий шартидир. Меҳнат инсон билан табиат ўртасидаги нарсалар алмашувининг умумий шартидир. Меҳнат, бу нафақат инсоннинг мускул ва онг, жимоний ва ақлий энергиясини сарфлаш бўлиб қолмай, мақсадга мувофиқ фойдали, инсон ҳаёти учун зарур бўлган моддий, маънавий ва жамият бойликларини яратиш учун йўналтирилган ижтимоий-зарурий фаолиятдир.

Меҳнат жараёнини бошлашдан олдин инсон унинг натижасини ўз онгида шакллантиради, кейин меҳнатини ўз мақсадига эришиш учун йўналтиради. ўз хоҳишини амалга ошириш учун меҳнатни ташкил қилиш усулини ва йўналишини аниқлайди. Бунинг учун инсон меҳнат қуролларини яратади.

Меҳнатнинг бошланиш жараёнига инсоннинг мақсадга мувофиқ йўналтирилган фаолияти киради. Меҳнат жараёнида нафақат инсон билан табиат ўртасидаги моддий алмашув амалга ошади, унда инсонлар ўртасидаги муносабатлар ҳам шаклланади.

Инсоният таракқиёти тарихига назар солсак меҳнат унинг ривожланишига таъсир қилувчи асосий омил эканлигига имонимиз қомил бўлади.

Инсон меҳнати орқали моддий ва маънавий бойликни яратиш билан табиатни ўз ҳаётига мослаштириб, уни ўзгартириш билан бир каторда ўзини ҳам такомиллаштиради. Меҳнат орқали инсон атроф-муҳитни ўзгартиради, уни ўзгартириш билан ўзининг доимо ортиб бораётган эҳтиёжини кондиритишга интилиш билан инсон ўзининг табиатини ўзгартиради, яъни қобилятини, билимини, қуникмаларини, имкониятларини кенгайтиради, такомиллаштиради ҳамда меҳнат жараёнини тубдан ўзгартириб боради. Меҳнат жараёни такомиллашади ва инсоннинг ўзи ҳам такомиллашади.

Шундай қилиб, меҳнат жараёнида инсон шаклланганлигини кўзатамиз.

Меҳнат натижасида инсон доимо энг мураккаб жараёнларни амалга ошириб, ўзига янада юқори мақсадларни қуйиб ва унга эришиб боради.

Биз юқорида айтгандек меҳнат инсон билан табиат ўртасидаги моддий неъматлар алмашувигина бўлиб қолмай, уни натижасида инсонлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар вужудга келади. Бу жараёнда меҳнатнинг мазмуни ва унинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти намоён бўлади.

Меҳнатнинг мазмуни нуктаи назаридан меҳнат инсонни меҳнат қуроллари ва предметлари билан ўзаро боғланиши жараёнида ҳамда уларга инсоннинг таъсири, аралашуви натижасида вужудга келади.

Бу жараён доимо, танаффўзсиз давом этиб боради ва такрорланиб туради.

Меҳнатнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти унинг ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатлар жараёнидаги ўрнида намоён бўлади.

Инсон моддий неъматларни ёлғиз, бир-биридан ажралган ҳолда яратмайди, балки биргаликда, ҳамкорликда, меҳнат жамоаларига бирлашган ҳолда, бир-бирлари билан ишлаб чиқариш жараёнларини қилишиб хал қилиш асосида яратади. Инсоният жамиятини вужудга қилиши қўллаб-қўллаб чиқарувчиларнинг биргаликда меҳнат қилиши, меҳнат фаолияти билан алмашувлар натижасидир.

Ўзаро меҳнат фаолиятини олиб боришда ишлаб чиқариш муносабатлари вужудга келган, энг аввало, меҳнат кооперацияси, меҳнатни

тақсимланиши, яъни меҳнатни ихтисосланиши кабилар. Натижад ижтимоий меҳнат тақсимоти шаклланиб келган. Меҳнат фаолиятин бирламчи бугинида фаолият билан алмашув ишлаб чиқарувчиларни тўғридан-тўғри контакти асосида амалга оширилса, жамият миқийсид маҳсулотлар билан айирабошлаш натижасида намоён бўлади. Ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида алоҳида фаолият юритаётган субъектлар сохалар, тармоқлар, ягона бирлашган жамиятга айланади.

Жамият тараққиётини кандайдир бир ижтимоий-иқтисодий босқичид оддий маҳсулот алмашуви товар айирабошлашни шаклига, яъни олди-сотди жараёнини вужудга келтиради. Ушбу жараён алоҳида меҳнат фаолиятин ажралади ва тармок вужудга келган. Ижтимоий меҳнат тақсимои натижасида ишлаб чиқаришдан товар муомаласи ажраб чиқиб, олди-сотди жараёни алоҳида тармокга айланади. Умумий овқатланиш тармоги вужуд келди, шу билан бирга ундаги меҳнат ҳам алоҳида жараёнга айланди.

Озуқа тайёрлаш, тақсимлаш, олди-сотди истеъмолни жойида ташки қилиш жараёни билан шугулланувчиларни меҳнати алоҳида фаолиятин ажралган ва жамият тараққиёти билан боғланган холда, у ривожланиб в такомиллашиб келмокда.

Умумий овқатланишдаги ишчилар меҳнати жамиятдаги умумий ижтимоий зарурий меҳнатнинг ажралмас қисми бўлиб, умумий овқатланишнинг функцияларидан келиб чиқиб ўз хусусиятларига эгадир.

Умумий овқатланишда меҳнатнинг хусусияти маҳсулот ишлаб чиқариш, тақсимлаш товар олди-сотди истеъмолни ташкил қилиш жараёнини (товарни қийматини алмаштириш) таъминлаш ва аҳолига хизмат кўрсатиш билан белгиланади.

Умумий овқатланиш ходимларини меҳнатининг табиати мураккаб жараён бўлиб, ўзига хос билим, куникмаларни (укитувчи, врачларга ухшаган истеъдод ва қобилятини талаб қилади. Айниқса, уткир рақобат шароитид биз келтирган хусусиятлар жуда юкори аҳамият топади.

5.2. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини шаклланиши ва кўрсаткичлари

Меҳнат жараёни табиатга ишчи кучи, меҳнат предметлари ва меҳнат қуроллари (иккаласи меҳнат воситаларини ташкил қилади) билан биргаликда таъсир қилиши туфайли содир бўлади.

Ишчи кучи бу жараёнда асосий рол эгаллайди. Ишчи кучи инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти билан белгиланади.

Ишчи кучи деганда бизлар инсонни жисмоний, аклий, маънавий ва рухий қобилиятлари ва уларни зарурият тугилиши билан ишлатиб қандайдир моддий, маънавий ва маданий истеъмол қийматлар яратишга тушунамиз.

Ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш жараёни учта фазадан иборат бўлиб унга:

- шаклланиш фазаси;
- тақсимот фазаси;
- истеъмол фазалари қиради.

Жаҳон стандартларига биноан ишчи кучининг асосий қисмини ёлланма ходимлар ташкил қилади. Уларга шартнома (кантракт) асосида ишлаётган барча ходимлар қиради. Статистикада ишчи кучи руйхатдаги ходимлар сифатида ҳисобга олинади. Руйхатдаги ходимларга барча доимий, вақтинча ва шартнома асосида ишга кабўл қилинганлар қиради.

Вақтинча ишга кабўл қилинганлар таркибига бир кун ва ундан кўпроқ кунларга ишга кабўл қилинганлар қиради. Бунга ҳақиқатда ишлаётган ва вақтинча ишга чиқмаган, лекин ишда формал ҳолда ҳисобланадиганлар киритилади.

Назарияда ва амалиётда меҳнат ресурслари ва меҳнат салоҳияти деган кўрсаткичлар ишлатилади.

VIII-Халқаро статистиклар (1954-йил) конференциясида меҳнат ресурсларига «Хусусан меҳнат ресурслари» ва «ҳарбий хизматчилар»

кириши таъкидланган. «Хусусан меҳнат ресурслари» ишловчилар ва ишсизлар категорияларига ажратилган.

БМТ статистика комиссияси 1966 йилги 14 сессиясида «Иқтисодий фаол аҳоли» тушунчасини жорий қилган. Уларга моддий неъматлар ишлаб чиқаришида ва хизмат қилишда катнаша оладиган шахслар мажмуаси киради деб айтилган.

Меҳнат ресурслари деганда меҳнатга қобилиятли ёшдаги (аёллар 16-55, эркеклар 16-60 ёшда) ишчилар сони тушунилади. Бу чегара қонун орқали белгиланган. Меҳнат ресурслари чегараланган, лекин ҳаётда ногиронлар, нафақахурлар, ёш болалар меҳнат қобилиятидан (иш кучидан) фойдаланилади.

Меҳнат ресурсларига буларни қушсак меҳнат салоҳиятини ташкил қилади.

Масалан: вилоятда аҳолининг сони 2,0 млн. киши, шундан 60%, яъни 1,2 млн. — меҳнатга қобилиятли ёшдаги аёллар ва эркеклар.

Шулардан 0,3 млн. ишсиз.

Ишлаётган ишчилар сони 1,4 млн. киши.

Иш билан банд бўлган ногиронлар, нафақахурлар ва ёш болалар (16 ёшгача) 1,4+0,3-1,2=0,5 млн. (ишчилар сони 1,2-0,3+0,5=1,4).

Меҳнат ресурслари — 1,2 млн. киши.

Ишчилар сони — 1,4 млн. киши.

Меҳнат салоҳияти — 1,4 + 0,5 = 1,9 млн. киши.

Корхона миқёсида ишчи ходимлар сони меҳнат салоҳиятига тенг бўлади.

Ходимлар (ишчилар) сони корхоналарда ўрганишда ва статистик ҳисоботда икки хил турда бўлади.

1. Руйхатдагилар.

2. Ишга келганлар.

Руйхатдаги ходимлар сони барча руйхатдан утган ҳар хил сабаблар билан ишга (доимий, мавсумий, вақтинчалик) ишчилар сони киради. Уларга

(хизмат сафарида, меҳнат таътили, декрет таътили, касаллар, ишга ҳар хил бошқа сабаблар билан укиш, депутатлик ва х.к.) келмаганлар киради.

Руйхатдаги ходимларга қуйидагилар кирмайди:

- бир маротаба ёки алоҳида ишларни бажаришга таклиф қилинганлар (врачлар консультация учун, экспертиза учун, инвентарларни таъмирлаш, оклаш, краскалаш кабилар);
- шартнома асосида (хукукий-фукаролик шартномалари), агар улар бошқа ташкилотда руйхатда турса;
- ўриндошлик асосида ишга кабул қилинганлар ҳамда бошқа ходимлар ва иш ҳақи статистикаси тўғрисидаги низомда кўрсатилганлар.

Статистик ҳисоботда ходимларнинг ўртача руйхатдаги сони кўрсаткичи ишлатилади. (1 ой, квартал, 6 ой, 9 ой ва 1 йил). Бунда ишга келганлар ва келмаганлар ҳам ҳисобга олинади.

Масалан: ойлик учун ҳар куни руйхатдаги ишчилар сони (байрам, дам олиш кунлари ҳам ҳисобга олинган ҳолда) ҳар кунлигини жамлаб ойнинг таквим (календар) сонига бўлиш билан аниқланади (ишчи-кун:календар кунига).

3 ойга бўлса ҳар бир ойнинг ўртача кўрсаткичини жамлаб 3 га бўламиз ва хоказо. Агарда ишчилар сони ҳар ой бошига берилган бўлса ўртача хронологик усул билан аниқланади.

Ўртача руйхатдаги ходимлар сонини аниқлашда дам олиш ёки байрам кунларидаги ишга келганлар сони бир кун олдин ишга келганлар сонига тенг деб ҳисобга олинади. Масалан, жума куни 301 киши ишлаган бўлса, дам олиш кунлари, яъни шанба ва якшанба кунларига 301 ходим ишга чиккан деб ҳисобланади. Масалан: 2010 йилнинг январ ойига қуйидаги маълумотлар бор:

Календар кун	Ишга келганлар
1.01-	301
2.01-	301 Дам олиш куни
3.01-	301 - " -

4.01-	305
5.01-	307
6.01-	307
7.01-	312
8.01-	312
9.01-	312 Дам олиш куни
10.01-	312 - " -
11.01-	305
12.01-	306
13.01-	301
14.01-	310
15.01-	310
16.01-	310 Дам олиш куни
17.01-	310 - " -
18.01-	312
19.01-	312
20.01-	320
21.01-	320
22.01-	318
23.01-	318 Дам олиш куни
24.01-	318 - " -
25.01	320
26.01-	320
27.01-	317
28.01-	315
29.01-	315
30.01-	315 Дам олиш куни
31.01-	315

Жами ишчи куни сони қ 9657 киши — куни. ўртача руйхатдаги ходимлар сони ($\bar{X}$) қ 9657:31қ311,5 киши.

Агарда ишга келганлар ҳар ойнинг бошига берилган бўлса, 1,01-570 киши, 1.02-575 киши, 1.03-572 киши ва 1.04 – 580 киши, бундай ҳолда ўртача хронологик усул билан руйхатдаги ўртача ходимларни ($\bar{X}$) аниқлаш мумкин.

$$\bar{X} = \frac{\frac{570}{2} + 575 + 572 + \frac{580}{2}}{4-1} = 574_{\text{киши}}$$

Ойлар бўйича ходимларни ўртача сони қуйидагича берилган бўлса:

Ойлар	Ходимларни ўртача сони
Январ	500
Феврал	496
Март	500
Апрел	515
Май	530
Июн	518
Июл	560
Август	570
Сентябр	565
Октябр	570
Ноябр	580
Декабр	600
Жами	6504

Йиллик ходимларнинг ўртача сони

$$\bar{X} = \frac{6504}{12} = 542_{\text{кишига тенг бўлади.}}$$

Статистикада ўртача иш ҳақи, меҳнат унумдорлиги ва бошқа кўрсаткичларни аниқлаш учун «ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача кўрсаткичларни аниқлаш учун ходимлар сони» кўрсаткичи ишлатилади.

Бу кўрсаткичини аниқлаш учун руйхатдаги ходимлар сонидан айрим ходимлар категориялари чиқариб ташланади. Уларга қуйидагилар киради:

- хомиладорлик ёки фарзанд тугилгандан кейинги таътилдагилар;
- болаларга (айрим ёшгача) қараш учун таътилдаги аёллар (иш ҳақисиз ёки қисман иш ҳақи туланадиган);
- кишлоқ хўжалик ишларини бажариш учун хизмат сафарига юборилганлар (ҳукумат қарори билан бундай ишларни (75 % иш ҳақи асосий иш жойида сақланиб қолинади), шофёрлар, механиклар, трактористлар, миханизаторлар;
- курилиш ишларига хизмат сафарига юборилганлар. Уларни ҳам 50-75 % иш ҳақи сақланиб қолинади. кишлоқ хўжалиги ва курилиш ишларига жалб қилинганларга суткалик ва квартаера учун қушимча ҳақ туланмайди;
- махсус касалхоналардаги хронологик алкоголиклар;
- кечки ва сиртки укишда талабалар сессия даврида;
- иш ҳақини сақлаб қолмасдан зарурий таътилга чиққанлар.

Ходимлар сони билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар қаторига қуйидагиларни ҳам киритиш лозим:

1. ишга келган ходимлар сони (уларни руйхатдаги ходимлар сонидаги ҳиссаси);
2. ишчи ходимларни таркиби;
3. ходимларни ўртача ёши;
4. меҳнат даври (стажи);
5. меҳнат унумдорлиги;
6. ишчи ходимларни рентабеллиги ёки даромаддиги ($P_{и.х}$). Агарда яратилган қийматни $C + V + m$ деб ҳисобласак, рентабеллик қуйидагича ифодаланади: $P_{и.х} = \frac{m}{V}$

C – доимий капитал ишлаб чиқариш воситалари;

V – ўзгарувчан капитал, иш ҳақи;

m – олинган фойда.

7. меҳнаткашларнинг бўш вақти (дам олиш, укиш, малака ошириш жамоат ишлари, болалар тарбияси, жисмоний тарбия ва спорт, маданий дам олиш, маънавий эҳтиёжларни қондириш);
8. ходимларни кунимсизлик коэффиценти (ишдан кетган ва ҳайдалганлар: ўртача руйхатдаги сонига);
9. ходимларни қабул қилиш коэффиценти;
10. меҳнат унумдорлиги ва ўртача иш ҳақини солиштирма кўрсаткичи.

5.3. Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини таҳлили ва режалаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитида савдо корхоналарида банд бўлган меҳнат ресурсларини (ходимлар сонини) таҳлил қилиш иқтисодий ишларнинг энг муҳим томонларидан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки ходимлар сони, ҳар бир корхона меҳнат салоҳияти ва малакали иш кучи билан таъминланганлигини ифодалайди ҳамда катта ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга. Ҳар бир ходимнинг ижтимоий-иқтисодий аҳоли, улар ишлаётган корхоналарда ишчилар бандлиги, уларнинг иш ҳақи миқдори ва бошқа рағбатлантириш механизмларининг қандай ташкил қилинганлиги билан ифодаланади.

Шу билан бир қаторда корхонанинг самарадорлиги унда фаолият кўрсатаётган ходимлар сонига, уларнинг малакасига, меҳнат шароити ва улар ўртасидаги маънавий-руҳий муҳитига бевосита боғлиқ. Шу нуқтаи назардан ходимлар сонини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ходимлар сонини таҳлил қилишнинг вазифаси, унинг аҳамиятидан келиб чиқади. Таҳлилнинг вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- фаолиятдаги (руйхатдаги) ходимлар сонини ва уларнинг штат жадвалига мувофиқлигини солиштириб баҳолаш;
- ходимлар таркибини ўрганиш;
- ходимлар малакасини, маълумоти бўйича таркибини ўзгаришига баҳо бериш;

- ходимлар умумий миқдори ва таркибини ўзгариш тенденцияларини корхонанинг бошқа кўрсаткичлари билан боғлиқлигини урганган ҳолда баҳолаш;
- ходимларнинг ишлатилиш кўрсаткичлари, кунимсизлик коэффициенти қабул қилиш коэффициенти, меҳнат унумдорлиги ва бошқаларни аниқлаш, уларнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни белгилаш ва муҳим тадбирларни амалга ошириш.

Таҳлилнинг вазифаси бу келтирилганлар билан чекланиб қолмайди балки ҳар сафар таҳлилнинг мақсадидан келиб чиқиб, ўзгариб туриш табиий. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида вазиятлар тез ўзгариб туриш мумкин. Бу ўзгариш жараёнини таҳлил қилиб, тегишли қарорлар қабул қилиб, амалий чора-тадбирларни куллаш, бошқариш ва иш юритиш усулларини вазиятга қараб мослаб бориш чораларини куриш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ходимлар сонини таҳлили кадрлар таъминланганлиги, яъни лавозимлар штат жадвалини (поварлар, официантлар, маъмурий-бошқарув ва ёрдамчи ходимлар) тўлғазилганлиги аниқлаш билан бошланади. Агар алоҳида ишчи-ходимлар категорияси бўйича ҳақиқий кўрсаткичлар штат жадвалидан у ёки бу томонга фарқланса, унда фарқланиш сабаблар аниқланади ва зарурий чора-тадбирлар кўрилади. Ҳақиқий ходимлар сон бир неча йилга солиштирилади, ўзгариш тенденциялари аниқланади ва керакли хулосалар қилинади.

Овқатланиш корхоналари ходимларининг сонини ўрганишда ҳар ҳафта гуруҳлашларни ишлатишни тақозо қилади. Масалан, умумий иш даври (стаж), жумладан Ушбу корхонада, ёши бўйича, мутахассисларнинг маълумоти бўйича (олий, ўрта махсус, ўрта маълумотли, маълумоти йўқлар)

Таҳлил жараёнида ходимларни кунимсизлигини аниқлаш керак. Бунинг учун бир қатор коэффициентлар аниқланади.

Ишга қабул қилиш ёки ишдан коэффициентлари-ишга қабул қилинган ёки бўшатишган ходимлар сонини (ички тартибни бўзгани учун, ўз хоҳиш

билан) ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлиш билан аниқланади. Ушбу коэффициент алоҳида алоҳида аниқланади. Бу коэффициентларни иккинчиси кадрларни қўнимсизлиги коэффициенти деб ҳам аталади.

Кадрларни умумий силжиши коэффициенти-ишга қაъбўл қидинган ва бўшатишганлар йигиндисини ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига нисбати.

Ушбу коэффициентлар бир неча ўтган йиллар билан солиштиришлиб, уларни ўзгариш тенденциялари аниқланади, хулоса қилинади ва тақлифлар берилади.

Таҳлил жараёнида ходимлар ишлаш вақтини календар фонди ўнганилади. Бунинг учун қуйидаги кўрсаткичларни аниқлаш тавсия қилинади:

1. битта ходим ишлаган ўртача кунлар сони - корхонада ишланган киши – кунлар сонини ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига нисбати;
2. ишчи вақтининг календар фондиди ишлатилиши коэффициенти – ишлаган киши – кунлар сонини тўла календар фондига нисбати;
3. иш вақтини йўқотиш коэффициенти-ишга чиқмаган киши-кунлар сонини тўла календар фондга нисбати. Ишга чиқмаган кунларни сабабини ўрганиш катта аҳамият тутади(касаллика, қонун билан белгиланган ёки иш берувчининг рухсати билан, таътил, сабабсиз ва хоказолар).

Ходимлар сонини таҳлил қилиш, уларнинг умумий сонини, таркибини, меҳнат унумдорлигини режага ва утган йилларга нисбатан ўзгариш тенденцияларини аниқлашдан бошланади.

Кейинги боскичда ходимлар сонини корхонанинг даромади ёки фойдаси билан солиштириб ходимларга тўғри келган даромад ёки фойдани ўзгариш тенденцияларини баҳолаш зарур.

Таҳлил жараёнида меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақини ўзгариш тенгденцияларини солиштириш катта аҳамиятга эга. Таҳлилни кейинги боскичларида юқорида 5.2 & биз келтирилган ходимларга таълуқли барча кўрсаткичлар динамик қаторларда ўрганиш тавсия қилинади.

Ходимлар кўрсаткичларига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш зарур бўлади.

Ходимлар кўрсаткичларини умумий овқатланиш корхонасининг товар айланмасига таъсирини ўрганишни тавсия қиламиз.

Меҳнат унумдорлигини таҳлилини умумий овқатланиш корхоналари кўрсаткичларини амалда ва солиштирма баҳоларда ўтказиш зарур. Чунки бозор иктисодиёти шароитида баҳоларни ўзгариши қонуниятга айланиб бормокда. Меҳнат унумдорлигини таҳлил қилишда қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- меҳнат унумдорлиги бажарилиши, фоизда;
- планга нисбатан чекланиши, абсолют кўрсаткичларда;
- меҳнат унумдорлигининг динамикаси, фоизда;
- меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омилларнинг миқдори;
- меҳнат унумдорлигини товар айланмасига таъсири;
- меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари.

Меҳнат унумдорлигини таҳлили умумий овқатланиш корхоналари ходимларининг меҳнатини самарадорлигини ошириш резервларини аниқлаш имкониятини яратади. 5.3.1 жадвалда шартли мисолда меҳнат унумдорлиги таҳлилини амалда баҳоларда келтирилган.

Меҳнат унумдорлигини баҳолаш

1/р	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Чекла Ниши (+/-)	Ҳисобот йили Ўтган йилга нисбатан
1	Умумий товар айланмаси	Млн. сўм	4451,8	5164	+712,2	116,0
2	Ўзи ишлаб чиқарган товарларни сотиш	Млн. сўм	2397,8	3204,0	+806,6	133,6
3	Ўртача рўйхатдаги ходимлар	Киши	41	27	-14	65,9
4	Ўртача рўйхатдаги ишлаб чиқариш ходимлари	Киши	31	20	-11	64,5
5	Меҳнат унумдорлиги - жами ходимлар (1:3)	Млн. сўм	108,58	191,26	+82,68	176,1
6	Ушбу кўрсаткич солиштира баҳода	Млн. сўм	-	108,79	-	
7	Ишлаб чиқариш ходимларини меҳнат унумдорлиги (2:4)	Млн. сўм	77,35	160,22	+82,87	207,1

5.3.1 жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики Умумий овқатланиш корхонасининг товар айланмаси (Умумий ва ўз ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш бўйича) ўтган йилга нисбатан тегишлича 16,0% ва 33,6% га ўсган.

Ходимлари сони камайиш тенденциясига эга. Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари юқори даражада ўсиб бормокда, 1,76 ва 2,0 баробар ўсган. Қиймат кўрсаткичларини ўсиши баҳо омили билан боғлиқ, чунки баҳо индекси 1,758 га тенг бўлган $\left(\frac{191,26}{108,79}\right)$. Бундан маълум бўлаяптики ўзи ишлаб чиқарган товарларга ва сотиб олган товарларни сотиш баҳосини ўсиши натижасида меҳнат унумдорлиги 82,47 млн.сўмга (191,26-108,79) ортган.

Юқорида келтирилган усул орқали официантлар меҳнат унумдорлиги – чакана товар айланиши ўртачи рўйхатдаги официантлар сонига нисбати, ҳам таҳлил қилинади.

Анализ жараёнида меҳнат унумдорлигига таъсир қилган омиллар ҳисоб китоб қилинади.

Баҳони таъсир миқдорини аниқлаш юқорида кўрсатилди.

Яна бита омил ходимлар сонини ўзгариши. Уни таъсирини ҳисолаш учун қуйидаги математик формула тавсия қилинади.

$$\Delta MU = \frac{\mathcal{E}_x}{100 - \mathcal{E}_x} * 100$$

бу ерда: ΔMU - меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси;

$\mathcal{E}_x$ - қандайдир омил натижасида ходимлар сонини ўзгариши.

$\mathcal{E}_x$ кўрсаткичи қуйидаги формула орқали ҳисоб китоб қилинади. Масалан омил сифатида янги техникани жорий қилиш ёки жихозни модернизация қилиш деб ҳисобласак

$$\mathcal{E}_x = \left[100 - \frac{K * 100}{(K_1 * 100) + (K_2 * \alpha)} * 100 \right] * t_{k_2} : 12$$

бу ерда: K - умумий жихозлар сони, дона;

K_1 – эски ўрнида ишлатилаётган жихозлар, дона;

K_2 – янги ёки модернизация қилинган жихозлар, дона;

α – янги ёки модернизация қилинган жихозларни унумдорлигини эски (алмаштирилган ёки модернизацияланган) жихоз унумдорлигига нисбати, фоизда;

t_{k_2} – режалаштирилган даврда янги техника ёки модернизация қилинган жихозни ишлатиш муддати, ойлар ҳисобида.

Меҳнат унумдорлигини оширишда ишчи вақтини йўқотишни камайтириш катта аҳамиятга эга.

Ишчилар сонини ишчи вақтини йўқолишини камайтириш орқали қисқартириш қуйидагича аниқланади.

$$\Xi_x = \frac{(t_x^0 - t_x^1) * 100}{100 - t_x^1};$$

бу ерда: t_x^0 – базис даврида ишчи вақтини йўқолиши, фоизда;

t_x^1 – ҳисобот даврида ишчи вақтини йўқолиши, фоизда;

Мехнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллардан бири Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмасининг таркибини «Мехнат оғирлиги»⁵– кўрсаткичини ўзгариши ҳисобланади.

Товар айланиш таркибини ўзгариши натижасида 1 сўм товар айланмасига меҳнат ҳаражатларини ўзгариши (+;-) миқдорини (M_x) қуйидагича ҳисоблаш мумкин.

$$M_x = (100 * \Delta MK) : (50 + MK^0),$$

бу ерда: ΔMK - ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳиссасини (товар айланишида) қўшимча ўсиш суръати;

MK^0 – ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни базис давридаги ҳиссаси.

Агарда ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг ҳиссаси ортиб борса, у меҳнат ҳаражатларини ортишига олиб келади.

Олимларнинг ҳисоб китоблари бўйича ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларга келган умумий ҳаражатлар суммаси сотиб олинган товарларни сотиш учун кетган ҳаражатлардан 2,5-3 баробар кўпроқ.

Масалан профессор А.М.Фридман келтирган ҳисоб китобларда ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларга кетган ҳаражат даражаси – 35,6%, сотиб олган товарларни сотишга кетган ҳаражатлар даражаси – 13,7%. Уларни нисбати $35,6:13,7=2,6$ ни ташкил қилапти¹.

Айрим олимлар умумий овқатланишда меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда шартли товар айланмасини ишлатилиши ва унинг учун товар

⁵ Меҳнат оғирлиги- кўпроқ меҳнат сарфини талаб қилиши.

¹ Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребительского общества. Учебник. М.: «Дашков и к°», 2008 г. 414 стр.

айланмаси меҳнат оғирлиги коэффициентларича кўпайтириш орқали шартли товар айланишни ҳисоблашни, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни чакани сотиш 1,0-га, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни улгуржи сотиш 0,8-га, сотиб олган товарларни сотиш 0,4-га кўпайтириш орқали аниқлашни тавсия қилади⁶.

Меҳнат унумдорлиги даражасига ходимлар таркибини ўзгариши ҳам таъсир қилади.

Масалан, умумий ходимлар таркибида маъмурий-бошқарув ходимлари ҳиссасини ўзгариши. Буни ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин.

$$\Delta MU = \frac{MB_x^0 - MB_x^1}{100 - MB_x^0} * 100$$

бу ерда: ΔMU - ходимлар таркибини ўзгариши натижасида меҳнат унумдорлигини кўпинча ўзгариш суръати, фоизда;

MB_x^0, MB_x^1 - маъмурий-бошқарув ходимларининг ҳиссаси, тегишлича базис ва ҳисобот даврига.

Меҳнат ресурслари кўрсаткичларини таҳлил қилганда уларни товар айланишга ва маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорига таъсири даражасини алоҳида ҳисоб-китоб қилиш лозим.

Меҳнат унумдорлигини ўсишини (фоизда) товар айланмасига таъсирини ΔTA қуйидагича аниқлаш мумкин.

$$\Delta TA = 100 - [(X_c * 100) : \Delta TA_v] * 100;$$

бу ерда: X_c - ходимлар сонини кўпинча ортиш суръати, фоизда;

ΔTA_v - товар айланмасини кўпинча умумий ортиш суръати, фоизда;

Ёки:
$$\Delta TA = [(\Delta TA_v - X_c) : \Delta TA_v] * 100$$

Меҳнат ресурслари бир нечта бир бири билан боғлиқ кўрсаткичларни товар айланишга таъсирини занжирли усулини ишлатиш орқали аниқлаш мумкин.

⁶ Ефимова О.П. Экономика общественного питания. Минск «Новое знание», 2008 г. 221 стр.

Масалан қуйидаги омиллар таъсири:

1. ўртача рўйхатдаги ходимлар сони, киши;
2. иш кучини ўртача давомийлиги, соат;
3. битта ходимни ўртача ишлаган кунлари сони, кун;
4. бита ходимни ўртача соатда меҳнат унумдорлиги, сўмда.

Бундай ҳисоб-китоб учун қуйидаги жадвални тўзиб, омиллар миқдари жойлаштириб, умумий товар айланиш ҳажмини ва унга алоҳида омиллар таъсири миқдорини аниқлаш мумкин.

5.3.1 жадвал

Товар айланишга меҳнат кўрсаткичларини таъсири

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги					
			1	2	3	4	5
1	Ўртача рўйхатдаги ходимлар	киши	Б	X_1	X_1	X_1	X_1
2	Бита ходимни ўртача ишлаган кунлари	кун	Б	Б	X_1	X_1	X_1
3	Иш кучини ўртача давомийлиги	соат	Б	Б	Б	X_1	X_1
4	Бита ходимни ўртача соатда меҳнат унумдорлиги	сўм	Б	Б	Б	Б	X_1
5	Товар айланмаси ҳажми (1*2*3*4)	Млн. сўм	TA_1	TA_2	TA_3	TA_4	TA_x

Изоҳ: Б – базис даври кўрсаткичлари;

X_1 – ҳисобот даври кўрсаткичлари.

Ушбу жадвал маълумотларида товар айланмасига алоҳида омиллар таъсири қуйидагича аниқланади:

1. ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини ўзгариши $=TA_2-TA_1$;
2. битта ходимни ўртача ишлаган кунларини ўзгариши $=TA_3-TA_2$;
3. иш куни ўртача давомийлигини ўзгариши $=TA_4-TA_3$;
4. бита ходимни ўртача соатда меҳнат унумдорлигини ўзгариши $=TA_5-TA_4$

Ушбу усул орқали чакана товар айланмасига официантлар сонини ўзгариши; бита официантга беркитилган ўриндиқларни ўзгариши ва битта ўриндиқга тўғри келган чакана товар айланмасини ўзгаришларининг таъсирини ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Умумий овқатланиш корхонасининг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар бўйича товар айланмасига ишлаб чиқариш ходимлари сонини ўзгаришининг таъсирини $\Delta УИЧМТА$ қуйидаги формула орқали аниклаш мумкин.

$$\Delta УИЧМТА = (ИЧХ_c^1 - ИЧХ_c^0) * MU_{мех}^1 ;$$

бу ерда: $ИЧХ_c^0, ИЧХ_c^1$ – ўртача рўйхатдаги ишлаб чиқариш ходимлари сони, тегишлича базис ва ҳисобот дарвларига;
 $MU_{мех}$ – ишлаб чиқариш ходимларининг базис давридаги меҳнат унумдорлиги.

Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар бўйича товар айланмасига ишлаб чиқариш ишчиларининг меҳнат унумдорлигини ($MU_{мех}$) таъсирини қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

$$\Delta УИЧМТА = (MU_{мех}^1 - MU_{мех}^0) * ИЧХ_c^1$$

Икки хил бир бирига боғлиқ омилларнинг товар айланишга таъсирини интеграллаш усулини қўллаш йўли билан аниклаш мумкин. Масалан: ходимлар сони ва меҳнат унумдорлигини товар айланмасига таъсири. Бунинг учун қуйидаги формуладани фойдаланиш мумкин.

$$\Delta ТА = MU^0 * \Delta X_c + [(\Delta MU * \Delta X_c) : 2];$$

бу ерда: $\Delta ТА$ – ходимлар сонини ўзгариши ҳисобидан товар айланмасини ўзгарган суммаси, млн. сўм;

ΔX_c – ходимлар сонини ўзгарган сони, киши;

ΔMU – меҳнат унумдорлигини ўзгарган суммаси, млн.сўм

Ёки: $\Delta ТА = \Delta X_c * K_c^1 * \Delta MU^1$

бу ерда: K_c^1 – бир ходимни базис йилида ишлаган кунлари;

MU^1 – меҳнат унумдорлиги, базис йитлиги.

Меҳнат унумдорлигини товар айланмасига таъсири:

$$\Delta TA = X_c * \Delta MU + [(\Delta MU * \Delta X_c) : 2]$$

Ишчи вақтини йўқотилишини товар айланмасига таъсири:

$$\Delta TA = X_c^1 * \Delta K_c * \Delta MU^1$$

Мехнат ресурсларини режалаштириш ходимлар сонини аниклаш ва штат жадвали тўзишдан бошланади. Умумий овқатланиш корхоналарида ушбу кўрсаткичларни режалаштиришда корхонани ишлаш тартиби, товар айланмаси, моддий-техника базасида ҳолати ва рўй берадиган ўзгаришлар, хом-ашё ва фабрикатлар билан таъминланиши, ҳар хил норма ва нормативлардан, умумий овқатланиш корхоналарининг турлари, категориялари ва бошқа кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Ходимлар сонини режалаштириш норматив усули; эластиклик коэффициенти; товар айланмаси меҳнат оғирлиги индекси; меҳнат унумдорлиги; индекслар ва бошқа усуллардан фойдаланиш асосида амалга оширилади.

Норматив усули орқали официантлар сонини аниклаш хизмат қилиш нормалари умумий овқатланиш корхоналарининг турлари бўйича (ресторан, бар, кафе), ҳамда уларни категориялари бўйича (люкс, юқори, 1,2,3 категориялар).

Юқори категорияли ресторан учун битта официантга беркитилган ўриндиқлар сони нормаси 16-та бир сменага. Агарда хизмат қилиш бригада шаклида амалга оширилса ушбу норма 15% ошади. Хизмат столни олдиндан сервировка қилиш орқали ҳамда «швед» столи, экспресс-стол, «фуршет» столи каби турларда бўлса ушбу норма 1,5-2,0 маротаба ортади¹.

Масалан: ресторан зали (биринчи категория) 65 ўридикқа эга. Хизмат шакли якка тартибда. Иш тартиби -1,5 смена. Битта официантни хўррандаларга хизмат қилиш нормаси 20 та 1,5 сменада ишлаганда ходимлар сонини ортириш коэффициенти -2,1 га тенг

¹ Ушбу нормалар Белоруссия Республикасида ишлатилади. Ефимова О.П. Экономика общественного питания. Минск. «Новое знание», 2008 г. 232 стр.

Ушбу маълумотларда режалаштирилган йилга бир сменада ишлайдиган официантлар сони = $65:20=3,25$ киши. Ишлаш тартибини ҳисобга олган ҳолда официантлар сони $- 3,25*2,1=6,8$ киши, ёки 7 киши.

Кассирлар сони, агар хўррандалар ўзи – ўзини таъминлаш усули ишлатилса, 100 ўриндикга – 1 та кассир, агар тез таъминлаш (эксперт стол) усули ишлатилса 45-50 ўриндикга - 1 та кассир нормаси орқали ҳисоб-китоб қилинади¹.

Юқори категорияли ресторанлар учун зал администратори (метродетель) иш тартибига қараб, бир сменага битта залга битта администратор¹.

Поварлар, нонвойлар, кондитерлар сони хўжалик эҳтиёжидан келиб чиқиб ўтган йиллар маълумотларига асосан тажриба-статистик усулини ишлатиш йўли билан аниқланади. Бунда меҳнат унумдорлиги, жиҳозлар сони каби кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин.

Ходимлар сони ходимларни эластиклик коэффиценти кўрсаткичи орқали аниқланиши мумкин:

$$K_c = \Delta X_c : \Delta TA;$$

бу ерда: $\Delta X_c, \Delta TA$ – тегишлича ходимлар сони ва товар айланмасинини ҳисобот йилида базис йилига нисбатан қўшимча ўзгариш суръати фоизда.

Бу ҳолда: $\Delta X_c^p = K_c * \Delta TA;$

бу ерда: ΔX_c^p – ходимлар сонини қўшимча ўсиш суръатини ўзгариш микдори, фоизда;

Ходимлар сони режалаштирилган йилга (X_c^p) қуйидагича аниқланади

$$X_c^p = \frac{X_c^1 * (\Delta X_c^p + 100)}{100}$$

Ходимлар сонини меҳнат оғирлиги индекси орқали аниқланганда қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади.

Масалан: режалаштирилган йилга меҳнат оғирлиги кўрсаткичи 5% қисқаради дейлик, бунда меҳнат оғирлиги индекси – 0,95 га тенг бўлади. Режалаштирилган йилга товар айланмасини ўсиш суръати – 20%. Ушбулардан келиб чиқиб, ходимлар сонини ўсиш суръати $=1,20 \cdot 0,95 = 1,14$ га тенг бўлади, яъни ходимлар сони 14,0% ошади.

Агарда ҳисобот йилида ходимлар сони 27 кишини ташкил қилган бўлса, режалаштирилаётган йилга уларнинг сони $=27 \cdot 1,14 = 31$ кишини ташкил қилиш керак бўлади.

Ходимлар сони ва меҳнат унумдорлиги индекси усули, иқтисодий-математик усуллар орқали ҳам аниқланиши мумкин. Масалан: товар айланмаси индекси – 1,20, меҳнат унумдорлиги индекси-1,09 бўлса ходимлар индекси-1,20:1,09=1,09 ни ташкил қилади. Ҳисобот йилида ходимлар сони 27 кишини ташкил қилган бўлса, режалаштирилаётган йилга ходимлар сони $=27 \cdot 1,09 = 29$ кишини ташкил қилади.

Ходимлар сони аниқлангандан сўнг штат жадвали тўзилади. Унда ходимлар сони ҳар бир лавозим бўйича алоҳида кўрсатилади. Лавозимлар функционал вазифаларига қараб қуйидагича белгиланади.

1. Бошқарув аппарати ва мутахассислар (директор, директор муовини, администратор, бухгалтер, экономист, инженер-технолог ва бошқалар).

2. Ишлаб ичкариш – савдо ходимлари (поварлар, официантлар, кухня ишчилари, кассирлар, ишлаб чиқариш мудири ва бошқалар).

3. Ёрдамчи ходимлар (юк ортувчилар, супурувчилар, идиш ювувчилар, қоравул ва бошқалар).

Таянч иборалар: меҳнат, меҳнат ресурслари, ишчи кучи, ишчилар сони, руйхатдаги ишчилар, меҳнат салоҳияти.

Такрорлаш учун саволар.

1. Меҳнатнинг моҳиятини ёритиб беринг?
2. Меҳнат ресурслари деганда нимани тушунаси?
3. Меҳнат салоҳияти нима ва у меҳнат ресурсларидан қандай фарқланади?
4. Ишчи кучи нима?
5. Ишчи кучи такрор ишлаб чиқарилиши қандай фазалардан иборат бўлади?
6. Рўйхатдаги ходимлар сони қандай аниқланади?
7. Ходимларни ўртача сони қандай аниқланади?
8. Меҳнат ресурсларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
9. Умумий овқатланишда официантлар сони қандай режалаштирилади?

- 6-маъруза. Умумий овқатланиш корхоналарида иш ҳақи**
- 6.1. Иш ҳақи тушунчаси, моҳияти ва аҳамияти
 - 6.2. Иш ҳақини ташкил қилиш қоидалари
 - 6.3. Иш ҳақининг шакллари, тизими ва ҳисоблаш усуллари
 - 6.4. Иш ҳақи фондини таҳлили
 - 6.5. Иш ҳақи фондини режалаштириш

6.1.Иш ҳақи тушунчаси, моҳияти ва аҳамияти.

Иш ҳақи иқтисодиётда ташқи кўринишдан бажарилган ишни иш берувчи томонидан, меҳнат ҳаражатлари натижасига қараб, пул сифатида тўланадиган, ишчини рағбатлантиришнинг пулдаги ифодасидир. Лекин, бундай тариф юзаки ва уни ички табиатининг моҳиятини ёритмайди.

Социалистик жамият даврида иш ҳақида давлат томонидан ишчиларни моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун меҳнатни сон ва сифатига қараб тақсимланадиган миллий даромаднинг бир қисми сифатида қаралган. Бундай тариф сеша даврнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари тавсифига ва маъмурий бошқарув тизимига мос келган.

Бозор иқтисодиёти ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг мазмунини тубдан ўзгартиришга олиб келди ва бозор иқтисодиётига мос иқтисодий дастакларни вужудга келтирди. Лекин ҳозирги иқтисодий ва оммавий адабиётларда иқтисодий категорияларга, жумладан иш ҳақида нисбатан ягона фикр йўқ. Уларнинг мазмунига ҳар хил таърифлар берилиши, турли хил ёритилишга олиб келмоқда. Шу сабабли биз иш ҳақида берилган айрим таърифларни келтиришни лозим топдик. О.Е. Лучинин «Статистика в рыночной экономике» (Ростов-на-дону, «Феникс», 2006) иш ҳақида қуйдагича таъриф беради: «Иш ҳақи – ижтимоий зарурий меҳнатнинг сон ва сифатига боғлиқ ҳолда ишчининг меҳнат даромадидир» (382 б).

Г.Х. Гендер, Н.И. Ведерниковалар «Оплата труда в упреждениях бюджетной сферы» (Санкт – Петербург, «Питер», 2003) иш ҳақининг моҳиятини ёритишда «... бозор иқтисодиётида иш ҳақи меҳнат ресурси баҳоси (ишчи кучи)» деб таърифлайди.

Ўзбекистон Макроиктисодиёт ва Статистика Вазирлигининг 1998 йил 26 октябр №33 қарори билан тасдиқланган «Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по найму» да (Тошкент, 1999) иш ҳақи қуйидагича таърифланган: ««Иш ҳақи» тушунчаси пул ва натурал шаклдаги барча турдаги маошларни (ва ҳар хил мукофотлар, устамалар, қўшимчалар, ижтимоий имтиёзлар)ни... қамрайди».

Ўзбекистон Республикасининг меҳнат кодексида иш ҳақи атамаси ишлатилмаган, унда «Меҳнат ҳақи» иш ҳақи мазмунида ишлатилган. Кодекснинг 153-моддасида «Меҳнат ҳақининг миқдори иш берувчи билан ходим ўртасидаги келишувига биноан белгиланади деб таъкидланади.

Меҳнат ҳақи шакли ва тизимлари, мукофотлар, қўшимча тўловлар, устамалар, рағбатлантириш тарздаги тўловлар, жамоа шартномаларида, шунингдек иш берувчи томонидан касабга уюшмаси қўмитаси томонидан қабул қилинадиган бошқа локал iужжатларда белгиланади. Меҳнат ҳақи, қанда тарикасида пул шаклида тўланади. Меҳнат ҳақини натура шаклида тўлаш таъкидланади. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланган ҳолда бундан мустасно» - деб ёзилган.

Иш ҳақиға таълуқли чет эл адабиётларда берилган бошқа таърифларнинг айримларини келтирамиз. Уларда:

Иш ҳақи — бу меҳнат баҳоси; бу ишчи кучи баҳоси; бу меҳнат хизматлари баҳоси; бу иқтисодий рентанинг шакли; бу ишчи кучини ижараси учун тўлов каби таърифлар келтирилган.

Бундай таърифларни юзлаб келтириш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, иш ҳақи ниҳоятда мураккаб иқтисодий категория эканлигига шубҳа туғилмайди.

Ушбу масала юзасидан биз ўз мулоҳазаларимизни билдириб ўтамиз.

Иш ҳақи назарий жиҳатдан тарихий, ижтимоий-иқтисодий категориядир.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар хил моддий неъматлар қаторида ишчи кучи олди-сотди предмети сифатида меҳнат бозори объектига

айланади. Ишчи кучи олди-сотди предмети сифатида истеъмол кийматга ва кийматга эга бўлиши керак. Ушбу тушунчалар бошқа моддий неъматлар истеъмол киймати ва киймати тушунчаларига нисбатан фарк қилиб, жуда мураккаб ва иктисодий-статистик нуктаи назардан ҳисобга олиниши алақанча мураккабдир.

Кўп ҳолларда ишчи кучи ва меҳнат товар деб ишлатилади. Аслида товарнинг ижтимоий-иктисодий моҳиятидан келиб чиқилса, ишчи кучи ва унинг меҳнати бошқа товарлардан шаклан ва мазмунан фарк қилади.

Товар деб ўзи учун эмас, сотиш учун ишлаб чиқилган маҳсулотни тушунамиз. Олди-сотти натижасида товарнинг эгаси, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳукуки ўзгаради. Товар айрибошлаш жараёнидан чиқиб, истеъмол жараёнига ўтади ва истеъмол предметига айланади. У истеъмолчиларнинг эҳтиёжини қондирувчи моддий неъмат сифатида хизмат қилади.

Ишчи кучи биринчидан, шаклан моддий неъмат эмас, у ишлаб чиқариш қуввати сифатида фаолият кўрсатувчи жонли омилдир;

иккинчидан, у олди-сотди жараёнида ўзи сотилмайди, унга эгалик қилиш ҳукуки ўзгармайди, бозорда меҳнат ресурси, меҳнат жараёнида ишлатиладиган унинг касбий маҳорати, қуввати, яъни унинг меҳнат қобилияти сотилади;

учинчидан, моддий неъматларнинг олди-сотди жараёнида тўла киймати (бу ерда тўла киймат деганда, унинг ҳақиқий киймати эмас, ижтимоий-зарурий киймати, яъни унинг барча омиллар таъсири натижасида шаклланган кийматининг пулдаги ифодаси, яъни баҳоси эътиборга олинган), айрибошланади, сотилади. Ишчи кучи атамасига келсак, унга меҳнатининг тўла киймати тўланмайди, аксинча кийматини бир қисми тўланади. Чунки, унинг меҳнати натижасида қўшимча киймат яратилади.

Ишчи кучи меҳнатининг зарурий қисмига иш ҳақи тўланади, қўшимча киймат яратувчи қисмининг киймати иш берувчи, яъни мулк эгаси

(давлат, жамоа, корхона, иш берувчилар) ҳамда жамият тараққиёти учун зарур бўлган қисмида қолади;

тўртинчидан, моддий неъматларнинг олди-сотди жараёни бирор бўлажада содир бўлади, ишчи кучи меҳнатини олди-сотди жараёни ўзқ давр содир бўлади.

Ушбулар нуктаи назаридан келиб чиқиб, ишчи кучи, меҳнат алоҳид ўз хусусиятига эга бўлган, олди-сотди жараёнининг предмети сифати қаралиши лозим.

Бу борада иш билан меҳнатни фарқлаш зарур. Ишни ишчи кучи, яъни унинг меҳнати, меҳнат қилиш қобилияти бажаради. Иш берувчи ишчинини бажарган иши учун ҳақ тўлайди. Шунинг учун ҳам расмий ҳужжатларда иш ҳақи атамаси ишлатилади.

Умуман олганда бозорда ишчининг жисмоний ва интеллектуал меҳнат қилиш қобилияти сифатида, унинг тўла қиймати тўланмайди, аксинча унинг қийматининг бир қисми - баҳоси меҳнат қилиш жараёнида тўланмай қолди.

Меҳнат (5-маъруза, 5.1. парagraфга қаралсин) бу ишчиларнинг эҳтиёжларини қондириш мақсадида амалга ошириладиган онг фаолиятидир.

Шундай қилиб, ишчи кучи ёки унинг меҳнатини умуман товар сифатида тарифлаш илмий-назарий нуктаи назардан тўғри бўлмайди. Ишчиларнинг онгли фаолияти, унинг жисмоний ва интеллектуал меҳнат қилиш қобилияти бозорда сотилади ва ана шу қобилият товар бўлиб ҳисобланади.

Иш ҳақи эса юқорида келтирилган товар қийматининг бир қисмининг (зарурий меҳнат) пулдаги ифодаси нуктаи назардан қараш лозим.

Иш ҳақи ишчи меҳнати мотивациясини ва рағбатлантиришни шакли сифатида намоён бўлади.

Иш ҳақи, меҳнат ҳақи категориялари адабиётларда кўп ишлатилади, айримлар уларни синоним каторида ишлатади⁷, айримлар уларни фарқлайди. Бунга тегишли фикрларни биз юқорида ҳам келтирдик. Масалан, Ю.Ф. Елизаров «Экономика организации» дарсликида (М., «Экзамен», 2005) «...иш ҳақидан, меҳнатга тўлов (меҳнат ҳақи) кенгрок тушунча бўлиб, у иш ҳақидан ташқари ҳар хил тўловлар ва имтиёзларни ўз ичига олади» - деб таъкидлайди (115 бет). Муаллифнинг ушбу фикрларига қисман қўшилган ҳолда қуйидаги назарий фикрларни эътироф этиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Ҳақиқатдан олганда ҳар хил қўшимча тўловлар иш ҳақининг элементи ҳисобланади. Иш ҳақини бир неча хил элементларга бўлиш мумкин. Улар асосан (базали) иш ҳақи, устамалар, қўшимча тўловлар ва иш ҳақининг ўзгарувчан қисмидир (ҳар хил рағбатлантирувчи тўловлар).

Асосан иш ҳақи ишчининг функционал вазифаларини ҳар қандай шароитда ўз вақтида ва сифатли бажариши учун тўланадиган, белгилаб қўйилган, доимий тўланадиган пул тўловидир (айрим йолларда натурал ҳолда бўлиши ҳам мумкин).

Ўстамалар ва қўшимча тўловлар ишчи меҳнатининг алоҳида шарт шароити ва мазмуни учун тўланади. Масалан, меҳнат стаж, қўшимча функцияларни бажарганлиги, кечқурун, дам олиш ва байрам кунларида ишлаганлиги учун, ишламаган вақтлари учун тўлов, ҳудудий коэффициентлар, оғир шароитлардаги ишлар учун қўшимчалар ва ҳақозолар.

Иш ҳақининг ўзгарувчан қисми режадан юқори даражада бажарилган иш натижалари учун тўланади. Унга ҳар хил мукофотлар киради. Масалан, товар айланмаси режасини ортигича бажаргани учун, бирон давр (квартал, йил) натижалари учун тўланадиган мукофотлар, бонус тўловлар ва йоқозолар учун.

⁷ Гаврикий К.А. «Экономика предприятия». М., ИВЦ «Маркетинг», 1999; Экономика предприятия (фирма). Коллектив авторов, М., ИНФА-М., 2004.; Ворст Н., Ревентлоу П. Экономика фирмы. М., Высшая школа, 1991.

Расмий статистикада «Ишчи кучини сақлаш учун кетган харажатлар кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткични бизнинг фикримизча меҳна ҳақининг зарурий қисмининг қийматига тенглаштириш мумкин.

Меҳнат ҳақиға иш ҳақидан ташқари маданий-оқартуи соғломлаштириш, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, ижтимои сугўрталар, махсус тўловлар ва бошқа харажат қабилад киради.

Меҳнат ҳақининг ижтимоий пакети таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- хар хил ижтимоий тўловлар;
- номоддий (пулсиз) имтиёзлар (хар хил имтиёзлар, иш вақтини мослаштириш, қўшимча меҳнат таътилини бериш, эрт нафақага чиқариш ва х.к.);
- фирма, корхонанинг акцияларни ўз ишчиларига сотиш;
- меҳнат шароити ва мазмунини яхшилаш;
- ишда яхши ижтимоий, психологик муитни яратиш;
- ишчиларни хизмат поғоналаридан кўтарилиб борилишини таъминлаш;

Шундай қилиб, «иш ҳақи» миқдори «меҳнат ҳақи» миқдоридан («Ишчи кучини сақлаш учун харажатлар») таркиби билан факланади

Мотивация деганда ишчининг фаолият учун ички дунёвий кизиқишини тушуниш керак. Мотивация инсон эҳтиёжини саз меҳнати фаолияти орқали қондиришга интилишидир. Меҳнат фаолияти орқали инсон ўзининг нафакат моддий эҳтиёжларини, ҳамда ижтимоий эҳтиёжини ҳам қондиришга интилади (масалан, ўзини химоя қилиш, дўстона муносабатлар бошқалар ҳурматига сазовар бўлиш, шон-шарафга эга бўлиш, нуфус қабилад).

Иш ҳақи категориясини назарий ва амалий нуқтаи назардан номинал иш ҳақи ва реал иш ҳақиға ажратиш зарур. Чунки иш ҳақининг реал миқдорига инфляция, баҳо қаби омиллар салбий таъсир кўрсатади. Улар натижасида номинал иш ҳақи - иш ҳақи пул ҳисобида ўзгармай турса, реал

иш ҳақи - олинган пулга сотиб олинadиган товарлар ва хизматлар миқдори камайиб боради. Шунинг учун ҳам жаҳон амалиётида иш ҳақини индексация қилиш қўлланилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат ҳақи ёки иш ҳақини талқин қилганда, бизнинг фикримизча қуйидаги назарий масалаларни эътиборга олиш зарур.

Иш ҳақи юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик субъектлари фаолияти билан боғлиқ бўлиб, у ёлланма ишчиларга тўланади. Якка тартибдаги ёки оилавий тадбиркорларда фаолият (иш) юритувчилар учун меҳнат натижаси қандай тўланади? Меҳнат натижаси иш ҳақи сифатида намоён бўладими ёки бошқачами, деган саволлар туғилади. Ушбу масала бўйича биз ўз фикр мулоҳазамизни билдирмоқчимиз.

Ушбу масалага назарий нуқтаи назардан ёндашсак бундай хўжалик субъектлари учун иш ҳақи катигорияси мазмунан мос келмайди.

Улар учун меҳнат фаолияти натижасидан олинган даромад категориясини ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, якка тартибда ишлаётган тадбиркорнинг даромади, оиланинг иш фаолиятидан олган даромади. Ушбу даромадни назарий ва амалий жиҳатдан ёритишда уларни икки қисмга бўлиб қараш керак. Яъни, даромаднинг бир қисми шахсий истеъмол учун ишлатилади. Уни шахсий истеъмол фонди деб юритиш ва уларнинг иш ҳақига тенглаштириш мумкин.

Даромаднинг иккинчи қисми фаолиятни кенгайтириш ёки такомиллаштириш учун мўлжалланган бўлиб, уни жамғариш фонди деб аташ мумкин.

Худди шундай шахсий томорқаларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришда маҳсулотга тўлов сифатида уларни натурал маҳсулотлари хизмат қилади. Бунда маҳсулотнинг бир қисми бозорга чиқарилиб қиймат шакли (пул)да намоён бўлиши, иккинчи қисми уруғлик фондини ташкил қилади. Ёки маҳсулот оилади натурал шаклда

ишлатилиб, бир қисми истеъмол фондини иккинчи қисми уруғлик фондини ташкил қилади.

Булар ҳам меҳнат ҳақи (тўлови) билан иш ҳақини ўртасидаги фарқларни англатувчи белгилардан ҳисобланади.

Иш ҳақининг моҳияти ва аҳамияти унинг иқтисодий жараёнда бажарётган функцияларидан келиб чиқади.

Иш ҳақи биринчидан, меҳнатни моддий рағбатлантириш функциясини бажаради. Бу функцияни иқтисодий деб ҳам айтиш мумкин. Бу функция иқтисодий деб юритилса иш ҳақини рағбатлантириш функциясига кенгроқ қараш зарур бўлади. Масалан: иш ҳақининг табақаланиши ҳамда аҳолининг даромади, харид қобилияти, минимал эҳтиёж саватчасининг шаклланиши масалаларини киритиш мумкин. Ушбу функцияни бажариш орқали иш ҳақи меҳнат мотивациясини кўтарилишини таъминлайдиган омил сифатида хизмат қилади;

иккинчидан, ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш функциясини бажаради. Иш ҳақи ҳақиқатда ишчи кучини (умуман инсониятни) такрор ишлаб чиқариш учун моддий омил яратувчи восита сифатида хизмат қилади; **учинчидан, ижтимоий функцияни бажаради.** Иш ҳақи аҳолининг нафақат моддий, балки ижтимоий эҳтиёжларини қондириш учун ҳам хизмат қилади. У орқали ижтимоий ҳақиқатни таъминлаш мумкин, аҳолининг юқори ҳаёт даражаси, ишчилар ва улар оиласи ҳаётини сифати таъминланишини эришилади;

тўртинчидан, ҳисоб китоб функциясини бажаради. Иш ҳақи орқали ишчининг меҳнат қилиш қобилияти, қуввати ҳисоб-китоб қилинади баҳоланади. Жамиятда фаолият кўрсатаётган ҳар хил тармок, соҳадаги ишчиларнинг меҳнат қобилиятини, уларнинг мураккаблиги ёки соддалигини солиштириш имконияти туғилади. Ишлаб чиқариш (иш, хизмат) жараёнида жонли меҳнатнинг ҳиссасини аниқлаш имконини яратади. (масалан, товақ (иш, хизмат) баҳосида, таннархида, савдода муомала ҳаражатларида ва ҳ.к.)

бешинчи функциясига тақсимотни киритиш зарур. Бу функция орқали иш ҳақи жамиятда яратилган биринчидан, миллий даромадни аҳоли ўртасида, уларнинг меҳнатининг сон ва сифат жиҳатларидан келиб чиқиб пул ва натурал шаклда тақсимланишини; иккинчидан, товар ва хизматларни реал иш ҳақи сифатида аҳоли ўртасида тақсимланиши таъминланади;

олтинчидан, иш ҳақи жамиятни бошқаришда давлат томонидан тартибга солиш воситаси сифатида ишлатилади. Иш ҳақи товарлар ва хизматларни таркибининг ассосий элементларидан бири. Қийматнинг классик формуласига эътибор берилса $c + v + m$ иш ҳақи товар ва хизматлар қийматининг иккинчи элементи «v» сифатида намоён бўлади.

Ушбулардан келиб чиқиб давлат «Минимал иш ҳақи»ни белгилаш орқали, баҳони, талаб ва таклифни тартибга солади, ҳамда инфляциянинг таъсирини чегаралайди;

еттинчидан, иш ҳақи сиёсий функцияни ҳам бажаради, масалан иш ҳақини камайтириш аҳоли томонидан норозичиликка, иш ташлашларга олиб келади, бу эса сиёсий муҳитни бўзиб юборади. Шу сабабли иш ҳақининг ларажасини, унинг ҳолатини нафақат иқтисодчилар, балки жамият ҳолатини ўрганувчи сиёсатчилар, давлат арматуралари, социологлар, психологлар ва бошқа мутахассислар ҳам чуқур ўрганиши зарур.

6.2 Иш ҳақини ташкил қилиш қоидалари.

Иш ҳақининг шаклланиши, ҳисоб китоби, белгиланиши жараёнида бугун жаҳон амалиётида қабул қилинган, ишлатилаётган қоидалар мавжуд. Ушбу қоидаларга иш берувчи томонидан риоя қилиниши, давлат, жамият, касаба уюшма ташкилотлари ҳамда ҳар бир ишчи томонидан назорат қилиниши ва талаб қилиниши мукин.

Ушбу қоидаларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- меҳнатни сифат ва сон жиҳатларини ҳисобга олиш, уни ишлаб чиқариш (хизмат) натижаларига қараб рағбатлантириш;

- иш ҳақини дифференциация қилиш. Ушбу қоида иш ҳақини ишчининг малакаси, меҳнатининг мураккаблиги ва соддалигига, ақлий ва жисмоний меҳнатга, меҳнат шaroитига меҳнатни нормаллаштириш каби ҳамда бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда белгиланишини талаб қилади;

- иш ҳақи ҳар қандай хўжалик субъекти ходимларининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш керак;

- моддий рағбатлантириш шакллари, миқдори рақобатбардошликни таъминлаш керак;

- иш ҳақи давлат томонидан белгиланган минимал иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги керак;

- реал иш ҳақининг мунтазам ошириб боришни таъминлаш зарур. Номинал иш ҳақи ўсиш даражаси инфляция даражасиг нисбатан юқори бўлишини таъминлаш;

- меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси ўртача иш ҳақининг ўсиш даражасига нисбатан юқори бўлишини таъминлаш.

Иш ҳақини ташкил қилиш қоидаларини кўриб чиқишда биринчи оми сифатида давлатнинг ролини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ. Давлат иш ҳақи тизимини қонуний нормалар орқали бошқаради, у иш ҳақин бошланғич, базис даражасини белгилайди. Унга минимал иш ҳақи миқдори минимал яшаш даражаси каби кўрсаткичларни киритиш мумкин. Буларда ташқари давлат иш куни давомийлигини, меҳнат таътили даврини ва уларг тўлов миқдорини белгилайди. Давлат ишчи ва иш берувчилар ўртасидаги низоларни суд орқали ҳал қилувчи арбитор бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида меҳнатнинг ҳуқуқий қонуний иужат сифатида Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси ҳисобланади (Ушб қонун Ўзбекистон Республикасида 21 декабр 1995 йили тасдиқланган ва 199 йил 1 апрелдан амалга тушган). Ушбу меҳнат кодексининг 16 моддасид меҳнаткашларнинг меҳнат ҳуқуқлари, жумладан меҳнат мотивацияси воситалари белгилаб қўйилган.

Улар каторига қуйидагилар киради:

- меҳнат ҳақини қонун билан белгилаб қўйилган минимал миқдордан кам бўлмаган даражада олиш;
- тасдиқланган меҳнат таътили ва уни ҳақини олиш, дам олиш ва байрам кунлари дам олиш;
- меҳнат шарт-шароити, унинг хавфсизлиги ва гигиенаси таъминланишига эга бўлиш;
- меҳнат фаолияти билан боғлиқ зарарларнинг қопланиши;
- қонун билан белгиланган ижтимоий имтиёзлардан фойдаланиш ва ҳ.к.

Иш берувчи ва ишловчининг ўртасидаги ижтимоий-меҳнат муносабатлари ва иш ҳақи масалалари ҳўжалик субъектларининг ичида тўзилган меҳнат шартномаси билан тартибга солинади. Ушбу шартномада меҳнат шароити, иш ҳақи, уй жой ва медицина таъминоти, кафиллар ва имтиёзлар кабилар ўз аксини топади. Шартномалар муддаиз, бирон муддатга (беш йилга) ёки бирон ишни бажариш даврига тўзилади.

6.3.Иш ҳақининг шакллари, тизими ва ҳисоблаш усуллари.

Жаҳон амалиётида иш ҳақини ҳисоб китоб қилиш учун тан олинган иш ҳақи шакли ва тизими яратилган.

Иш ҳақи қуйидаги икки шаклдан иборат:

- вақтбай иш ҳақи;
- ишбай иш ҳақи:

Иш ҳақи икки ҳил тизимда, яъни тарифли ва тарифсиз тизимда амал қилади.

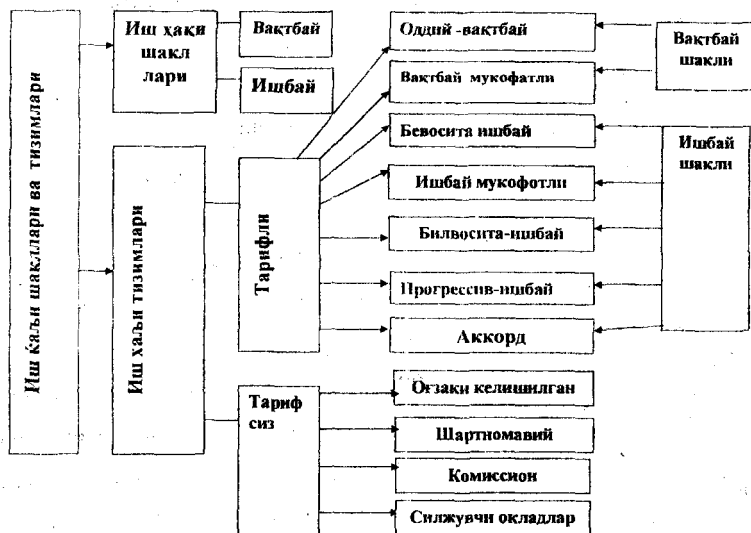
Вақтбай иш ҳақи оддий вақтбай (соат, кун, ҳафта, ой) ва вақтбай – мукофотли тизимларга бўлинади.

Ишбай иш ҳақи эса оддий (бевосита) ишбай, ишбай-мукофатли билвосита-ишбой, аккорд тизимларига бўлинади.

Юқоридагилар ҳаммаси таърифли тизимга киради.

Булардан ташқари тарифсиз тизим ҳам қўлланилади.

Иш ҳақи шакллари ва тизимларини қуйидаги (6.3.1) чизмада ифода этамиз.

Иш ҳақини ташкиллаштириш хўжалик субъектларида қуйидаги элементлар (кўрсаткичлар)ни ишлаб чиқиш (шакллантириш, ҳисоблаш, тасдиқлаш) билан амалга оширилади:

биринчидан, меҳнатни нормаллаштириш;

иккинчидан, тариф тизимини аниқлаш;

учинчидан, иш ҳақини муқобил шакли ва тизимини танлаш;

тўртинчидан, иш ҳақи фондини шакллантириш;

бешинчидан, моддий рағбатлантириш турларини белгилаш.

Меҳнатни нормаллаштириш меҳнат сифатини ва умумий натижага индивидуал шахсларнинг ҳиссасини аниқлаш воситаси сифатида хизмат қилади. Меҳнатнинг самарадорлигини ошириш ҳамда иш ҳақини оқилона белгилаш, уни ташкил қилиш учун илмий асосланган меҳнат нормаси ва нормотивларини ишлаб чиқиш катта аҳамиятга эга. Норма ва нормотивлар орқали меҳнат ва иш ҳақи кўрсаткичларини чуқур тадқиқот қилиш, прогнозлаш ва режалаштириш осонлашди.

Бозор иқтисодиёти шароитида норма ва нормотивлар меҳнатни одилона, адолатли ва ва ҳаққона баҳолашни таъминлайди. Бу эса ўз вақтида корхона, ташкилот ва бошқаларда жамоанинг жипслашишига, меҳнат унумдорлигини ва самарадорлигини оширишга олиб келади.

Умумий овқатланишда меҳнатни нормаллаштириш орқали сотиб олувчиларга хизмат кўрсатиш (масалан, бир сотувчи бирон даврда нечта сотиб олувчига хизмат қилиши) мумкинлиги нормасини, ошпазлар сотувчилар, буфетчилар, официантлар, раҳбарлар, мутахассислар ва ёрдамчи ходимларнинг рационал сонини ва бошқа кўрсаткичларни аниқлаш мумкин.

Тариф тизими – норматив мажмуаси бўлиб, улар асосида иш ҳақини дифференциациялаш таъминланади. Иш ҳақини дифференциациялаш меҳнатнинг мураккаблиги, шарт – шароити, табиий – иқлимий шароити, меҳнатнинг интенсивлиги унинг тавсифини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Иш ҳақини ташкил қилишнинг асосини тариф тизими ташкил қилади.

Биз юқорида келтирганимиздек Ўзбекистон Республикасида ҳам иш ҳақи тизими тарифли ва тарифсиз иш ҳақи тизимидан ташкил топади.

Тариф тизими қуйидаги нормотив иўжжатлардан таркиб топади:

I — Иш ва ишчилар касб хунарини тарифий- малакавий маълумотномаси ҳамда хизматчилар лавозимини малакавий маълумотномаси. Ушбу маълумотнома нормотив иўжжат ҳисобланиб, ишчи ва ишчига, лавозимга қўйиладиган талабларнинг малакавий таснифини белгилайди. Унда ишчига ёки ишни бажариш учун зарур бўлган билим, кўникмалар ва ҳар хил касб, малакага таълуқли ишлар туркуми тарифланади. Тарифий – малакавий маълумотнома ишчилар малакаси даражасини ва тариф разрядини белгилайди;

Тарифий-малакавий маълумотнома бажариладиган ишларнинг тўла тавсифини ва уни бажарадиганлар учун қўйидаги малакавий талабларни ўз ичига олади. Улар ишни баҳолашда ягона мезондан фойдаланишни ва ишнинг мураккаблигидан келиб чиқиб ишчиларга таълуқли разряд белгилашни таъминлайди.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда 1985 йил тасдиқланган Ягона тариф – малака маълумотномаси (ЯТММ) ишлатилмоқда. Унда ишнинг тавсифи ва ишга қўйиладиган талаблар келтирилган. Маълумотномада ҳар бир касб – хунарга бериладиган малакавий разряд кўрсатилади.

ЯТММ — га ўхшаш «Хизматчилар лавозими малакавий маълумотномаси» (ХЛММ) мавжуд. Унда ҳар бир лавозимда бажарилиши лозим бўлган бурчлар ва мутахассиларга, хизматчиларга қўйиладиган малакавий талаблар келтирилади.

II - Тариф ставкаси, иш вақти ўлчов бирлигига тўланадиган иш ҳақи миқдорининг пулдаги ифодаси.

Ишчиларга иш ҳақи тўлашда иш вақти ўлчов бирлигида(соат, кун, ой) ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) учун тўланадиган иш ҳақи миқдори белгиланади. Тариф ставкасини у ёки бу тўрини (соат, кун, ой) ишлатиш

корхонада фойдаланилаётган меҳнат нормалари туридан боғлиқ бўлади. Ҳозирги кунда соатбай тариф ставкасини ишлатиш кўпроқ тарқалган. Умумлаштириб айтганда ишчилар учун тариф ставкаси иш вақти ўлчоё бирлигида бажариладиган оддий меҳнатни («О» - разряд) учун тўланадиган иш ҳақининг абсолют (пул ифодасида) миқдорини белгилайди.

«О» - разряд тариф ставкаси давлат томонидан белгиланган минимал иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги керак. Раҳбарлар, мутахассислар, хизматчилар, ёрдамчи хизматчилар ва айрим нормаллаштириш мумкин бўлмаган ишларни бажарувчилар учун тариф ставкаси лавозим оқлади орқали белгиланади.

Тариф ставкага нисбатан рағбатлантириш тизими шаклланади. Мукофотлар, қўшимчалар, устамалар, ҳудудий коэффициентлар тариф ставкасига нисбатан фоиз ҳисобида белгиланади.

Бажариладиган иш хизмат разрядига қараб аниқланган, тариф ставкаларининг бир бирига нисбати тариф сеткасида ҳар бир разряд учун кўрсатиладиган тариф коэффициентларида ўз аксини топади. «О» разряд коэффициент бирга тенг. «О» разряддан бошлаб тариф сеткасида белгиланган максимал разрядгача тариф коэффициенти ортиб боради. (Тариф сеткаси қаралсин 6.3.1 жадвал).

III — Тариф сеткаси, иш ҳақини дифференциялашган миқдорни белгилайди. Унда меҳнат (иш, хизматлар)нинг хусусиятларидан келиб чиқиб ишчилар учун белгиланадиган разрядга қараб, тариф коэффициентлари орқали ойлик тариф ставкалари аниқланади. Тариф сеткасида иш ҳақи шкаласи ишлатилади, унда тариф разряди ва тариф коэффициентлари, тариф ставкаси ўз ифодасини топади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси бюджетдан молиялаштириладиган корхона, ташкилот ва муассасалар ишчи – хизматчилар учун иш ҳақини белгилашда Ягона тариф сеткаси (ЯЦ) асосида ҳисоб китоб қилинади.

Ягона тариф сеткасида тариф разряди ва тариф коэффициентлари келтирилади.

Тариф разряди ишчининг малака даражаси, ишнинг мураккаблиги, реал (аниқ)ликлиги ва бажариладиган вазифанинг жавобгарлигини аниқлайди.

Тариф коэффициенти тариф ставкасини тариф разрядининг ортиб боришига нисбатан юқориланиш даражасини белгилайди, яъни «0» разрядга нисбатан юқори малакали иш, хизмат неча маротаба кўпроқ иш ҳақи олишини кўрсатади.

Тариф разряди ва тариф коэффициенти орқали тариф ставка миқдори қуйидагича аниқланади:

$T_{ci} \propto T_0 \cdot K_i$; бу ерда:

T_{ci} — тариф ставкаси, i — разряддаги ишчи ёки ходим учун, сўмда;

T_0 — «0» разряддаги ишчи ёки хизматчи учун белгиланган тариф ставкаси, сўмда;

K_i — i - разряддаги ишчи ёки ходим учун белгиланган тариф коэффициенти.

ЯТС Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Иш ҳақи тўлашнинг ягона тариф ставкасини такомиллаштириш тўғрисида»ги 20 июнь 2000 йилги 280 – сонли қарори билан тасдиқланган. У 22 тариф разрядини ўз ичига олган бўлиб, тариф коэффициентлари орқали ҳар хил турдаги иш ва лавозим окладларини белгилаш учун хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 12 октябрдаги ПФ – 3808 – сон фармонида мувофиқ бюджет муассасалари ва ташкилотлари ходимларининг лавозим ставка(оклад)лари миқдори қуйидагича белгиланган (6.3.1 - жадвал).

Давлат ва давлат акциядор корхоналари ЯЦ низомига риоя қилишлари шарт.

Бюджет тизимига карамаган хўжалик субъектлари ўзлари иш ҳақи шаклини, тизimini, моддий рағбатлантириш миқдорини, қўшимча тўловлар кабиларни мустақил белгилайдилар. Давлат тариф ставкаси окладларини улар асос сифатида ишлатишлари мумкин. Лекин, уларда ўрнатишган минимал иш ҳақи давлат томонидан белгиланган даражадан кам бўлмаслиги керак.

Уларнинг миқдорига меҳнат бозоридаги рақобат ва корхоналарнинг молиявий имкониятлари таъсир қилади.

IV. Худудий коэффициентлар. Ушбу коэффициентлар ҳар хил табиий-иқлимий шароитларда ишловчиларнинг ҳаёт даражасини дифференциацияланишини таъминлайди ва иш ҳақига қўшимча тўлов миқдорини коэффициент ўлчов бирлигида кўрсатади.

V. Устамалар ва ҳар хил қўшимча тўловлар. Булар тариф ставкасида ҳисобга олинмаган омилларни ҳисобга олиб, иш ҳақининг яқка тартибланишини таъминлайди. Масалан, бажариладиган иш ёки лавозимнинг муҳимлиги; меҳнат стажининг доимийлиги; тил билиши; меҳнатга муносабати;

**Бюджет муассаса ва ташкилотлари ходимларининг лавозим ставка (оклад)лари
миқдори**

Тариф разрядлари	Тариф коэффи циент лари	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 16 ноябрдаги ПФ - 4152-сонли Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 июлдаги 206-сонли қарори асосидаги тариф коэффицентларига биноан 2009 йил 1 декабрдан қўлланиладиган тариф ставкалари миқдори, (сўм)	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 16 ноябрдаги ПФ-4152-сонли Фармонига асосан, компенсация тўловлари ҳисобга олинган тариф ставкалари 2009 йил 1 декабрдан (сўм)
1.	2	3	4
0	1.000	37680	X
1.	2.476	93296	X
2.	2.725	102678	X
3.	2.998	112965	135004
4.	3.297	124231	146206
5.	3.612	136100	158119
6.	3.941	148497	170532
7.	4.284	161421	183459
8.	4.640	174835	196855
9.	4.997	188287	210337
10.	5.362	202040	225168
11.	5.733	216019	240390
12.	6.115	230413	254772
13.	6.503	245033	269382
14.	6.893	259728	284116
15.	7.292	274763	299192
16.	7.697	290023	314436
17.	8.106	305434	329899
18.	8.522	321109	345527
19.	8.943	336972	361452
20.	9.371	353099	377561
21.	9.804	369415	393921
22.	10.240	385843	410360

Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарори билан айрим ходимларнинг иш ҳақи ставка (оклад)ларига ўрнатилган қўшимча тўлов ёки устамалар миқдори жадвалининг компенсация ҳисобга олинмаган ҳолдаги ставкасидан (3- устундан) келиб чиққан ҳолда ҳисобланади.

қўшимча вазифага ёки ишда йўқ ишчини лавозимини бажариш; кечкурун дам олиш, байрам кунларида ишлаш кабилар учун тўловлар.

Уларнинг хусусиятларига қарасак, устама компенсация ролини ўйнайди, қўшимчалар эса рағбатлантириш хусусиятига эга.

Тариф тизими, юқорида келтирилгандек иш ҳақини ҳар хил шаклларида фойдаланишни такозо килади. иш ҳақи шаклларига батафсил тўхталиб ўтамиз.

Вактбай иш ҳақи.

Вактбай иш ҳақи икки хил тизимдан иборат:

— оддий - вақтбай;

— вақтбай - мукофотли.

Оддий- вақтбай иш ҳақи шакли ишлатилганда иш ҳақи тариф ставкаси ёки лавозим оклади асосида ҳисобланади. Лавозим окладлари лавозим (штат) жадвалларида кўрсатилади. Лавозим оклади — тўла ишлаган ой учун белгиланган иш ҳақи миқдори. Ишчиларга иш ҳақи ҳисоблашда оддий-вақтбай шакли, соатбай ёки кунбай турлари ишлатилади. Бунда иш ҳақи миқдори соатбай (ёки кунбай) иш ҳақи ставкасини ҳақиқий ишлаган соатлар ёки кунлар сонига кўпайтириш йўли билан аниқланади. Унинг учун қуйидаги формулани ишлатиш мумкин.

$$И_x \propto C_{tc} \cdot t_i \quad \text{ёки} \quad И_x \propto K_{tc} \cdot K_o \text{ бу ерда}$$

$И_x$ — ишчининг ойлик иш ҳақи суммаси, сўмда;

C_{tc} — ишчига белгиланган бир соатли тариф ставкаси, сўмда;

t_i — ишчиларнинг бир ойда ишлаган вақти, соат;

K_o - бир ойда ишчининг ишлаган кунлари сони, кун;

K_{tc} — ишчига белгиланган бир кунлик тариф ставкаси (7 ёки 8 соат иш кунига белгиланган), сўмда.

Юқорида келтирилган шакл (оддий-вактбай) асосан ёрдамчи ва хизмат қилувчи ходимлар учун қўлланилади.

Лавозим окладлари бошқарув, маъмурий хўжалик ходимлари, мутахассислар ва меҳнат жараёни нормаллаштирилиб бўлмайдиган ёки асосли ҳисобга олишни иложи йўқ иш турларни бажарадиганлар учун қўлланилади.

Хизматчиларга иш ҳақи тўлаш ўзининг мазмуни жиҳатидан вактбай-мукофотлига яқин бўлиб, у асосида иш ҳақининг асосийси – лавозим оклади (одатда бир ойлик) ва ундан ташқари қўшимчалар ва мукофотлар тўланади.

Лавозим оклади ишбай жадвали асосида хизматчининг касбий малакаси, иш ҳажми, тавсифи ва бошқа омилларга қараб белгиланади.

Вактбай-мукофотли иш ҳақи шакли ишлатилганда тариф ставка ёки лавозим оклади орқали аниқланган иш ҳақидан ташқари ишчи ва хизматчиларга ҳар хил мукофотлар тўланади. Унинг учун корхона, хўжалик субъектлари махсус низом ишлаб чиқади.

Моддий рағбатлантириш миқдори низомда ишчи ва хизматчилар бажарган ишлар ва вазифаларни сон ва сифат кўрсаткичларига қараб фоизда ёки абсолют сўмда кўрсатилиши мумкин. Рағбатлантириш кўрсаткичлари ва миқдори жамоа шартномаси ёки меҳнат шартномасида кўрсатилиши ёки раҳбар буйруғи билан амалга оширилиши мумкин.

Моддий рағбатлантириш ҳар ойда, кварталда, йил натижаси бўйича ва айрим иш ёки вазифани бажарилиши натижаси бўйича амалга оширилади. Мукофот суммаси (M_c) қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$I_x(p + k \cdot n) \\ M_c \text{ қ} \frac{\text{-----}}{100}; \text{ бу ерда:}$$

p – режалаштирилган 100,0% бажарганлиги учун рағбатлантириш миқдори, %;

k — режани ортиғи билан бажарганлигининг ҳар бир фоизи учун моддий рағбатлантириш миқдори, %;

n — режанинг ортиғи билан бажарилган даражаси, %.

Вақтбай иш ҳақи шакли қуйидаги ҳолларда кўпроқ самара беради:

- ишчининг вазифаси техник-технологик жараёнларни кўзатиш ва назорат қилиш билан боғлиқ бўлса. Савдода ва оммавий овқатланиш соҳасида улар қаторига савдо залидаги назоратчилар, маъмурлар киритилиши мумкин;
- фаолият жараёнида ишнинг сафати ва хизматни бажариш муддати муҳим аҳамиятга эга бўлса. Савдода ва оммавий овқатланиш соҳасида менежерлар, технологлар, мастер-товарлар, юқоридаги жараёнлар учун жавобгар шахслар киради;
- сон жиҳатдан натижани ҳисобга олиш кийин ёки имконияти бўлмаса. Булар қаторига раҳбарлар, мутахассислар, ва ёрдамчи ходимларни киритиш мумкин.

Ишбай иш ҳақи

Ишбай иш ҳақи меҳнат натижасини сон ва сифат жиҳатдан ҳисоб-китоб қилиш имконияти бўлган ишчи ва хизматчилар учун қўлланилади. Бунда асосан бажарилган иш ёки хизмат ўлчов бирлигига нисбатан расценка ишлатилади. Масалан, 1000 сўмлик товар айланмасига, 100 порция ишлаб чиқарилган овқатлар сонига, хизмат кўрсатилган хўрандалар сонига ва ҳоказолар учун.

Ишбай иш ҳақи шакли иш ёки хизмат натижасини ошириб бориш асосий мақсад бўлганда ёки меҳнат натижаси ишчига ёки бригадага боғлиқ бўлганда ёки меҳнат натижасини аниқ ҳисоблаш имконияти бўлганда ишлатилса кўпроқ самара беради.

Ишбай иш хақи тизимида ишлатиладиган усуллар 11.1.1 чизмада келтирилган.

Ишбай иш хақи шакли савдода ва оммавий овқатланиш соҳасида асосан сотувчилар, кассирлар, официантлар, ошпазлар ва буфетчилар учун ишлатилади.

Ишни ташкил қилиш шароитига қараб ишбай иш хақи якка тартибда ва жамоавий (бригада) турларига бўлинади.

Бевосита ишбай иш хақи хақиқий бажарилган иш, хизмат миқдорини белгиланган расценкага кўпайтириш йўли билан аниқланади ва бу ҳолда мукофотлар ишлатилмайди.

Масалан: а) якка тартибда расценка белгиланган бўлса

$I_x \propto \sum p_i \cdot q_i$ бу ерда:

p_i – i - иш ёки хизмат ўлчов бирлигига белгиланган расценка, сўм;

q_i – ишчи томонидан бажарилган i -иш ёки хизматнинг миқдори, сон бирлигида бир ойга.

б) жамоа (бригада) учун расценка белгиланган ҳолда жамоа (бригада) бажарган иш ёки хизмат миқдори белгиланган расценкага боғлиқ бўлади. Ҳар бир ишчининг иш хақи уларнинг разрядлари ва бир ойда ишлаган иш вақтига пропорционал тақсимланади. Бунда бригадани иш хақи ($I_{x,б}$) қуйидагига тенг бўлади:

$I_{x,б} \propto \sum p_{i,б} \cdot q_{i,б}$ бу ерда:

$p_{i,б}$ – бажарилган иш ёки хизмат ўлчов бирлигига белгиланган бригада расценкаси, сўм;

$q_{i,б}$ – бир ойда бригада бажарган иш ёки хизматнинг сон миқдори, сўм, дон ва ҳоказо.

Ишчининг иш хақи қуйидагича ҳисобланади:

$\Pi_i \cdot t_i$

$I_{x,i} \propto I_{x,б} \cdot \text{-----}$; бу ерда:

$$\sum (Ц_i \cdot t_i)$$

$I_{\Sigma i}$ – i - ишчининг бир ойлик иш ҳақи миқдори, сўм;

$T_{\Sigma i}$ – i - ишчининг разряди бўйича белгиланган соатбай тариф ставкаси;

t_i – ишчининг бир ойда ишлаган вақти, соат;

n – бригададаги ишчилар сони.

Иш ҳақининг ишбай-мукофотли шакли ишлатилганда белгиланган расценка бўйича асосий иш ҳақи юқоридагича ҳисобланади.

Ишбай-мукофотли иш ҳақи усули ишлатилганда мукофот суммаси вақтбай-мукофотли иш ҳақи усулида ишлатилган формула орқали ҳисобланади.

Прогрессив ишбай иш ҳақи шакли ишлатилганда (бу шакл асосан ишлаб чиқариш тармоқларида кўпроқ қўлланилади) режа даражасида бажарилган иш учун иш ҳақи белгиланган расценкага қараб ҳисобланади, режадан ортиқ бажарилган иш учун эса оширилган расценкага нисбатан ҳисобланади.

Билвосита ишбай иш ҳақи шакли асосан қўшимча ишларни бажарувчи ишлар учун ишлатилади.

Аккорд иш ҳақи шакли бажариладиган ишнинг умумий ҳажмига белгиланади ва унда иш тез (белгиланган муддатга нисбатан) бажарилгани учун мукофот бериши режалаштирилади. Бу шакл қурилиш корхоналари ва автотранспортларда ишлатилади.

Хўжалик субъектлари учун мотивация муҳитини яратиш муҳим масалалардир. Шундай мотив ва рағбатлантириш усуллари яратиш керакки, раҳбардан тортиб, то оддий ишчигача ишларни бажариш улар учун ҳам қизиқарли, ҳам фойдали бўлсин. Бизнинг фикримизча мулкдор учун ҳам, ёлланма ишчи ҳам хўжалик субъектининг асосий максадини, («Х» даражадаги фойда ёки даромад олиш бир томондан, «Ҳ» даражадаги талаб

ёки эҳтиёжни қондириш иккинчи томондан) бажариш умумий нукта бўлиб ҳисобланиши керак.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳаракатдаги қафолатланган тариф ставкалари ва лавозим окладлари ишчи ва ходимларнинг маошини хўжалик субъекти мақсади билан боғлиқлигини тўла ифода қилмайди.

Бозор иқтисодиёғи шароитида юқоридаги муаммони ҳал қилиш учун иш ҳақининг прогрессив шаклларида, моделларида фойдаланишга ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Бунга ушбу масалада хўжалик субъектларининг мустақиллигини ошириш имконият яратмоқда. Бундай шаклга (моделга) тарифсиз тизимни киритиш мумкин. Бунда қафолатли тариф ставкалар лавозим окладлари, айрим устамалар ва қўшимчалар ишлатилмайди. Ушбу тизимда иш ҳақи фонди ёки жамоа томонидан ишлаган маошининг ҳажми улар ўртасида ишчи ходимнинг малакаси ва меҳнатининг сифатига қараб тақсимланади. Бунда иш ҳақини индивидуллаштиришга эришилади. Ушбу шакл (модел) чет элларда (АҚШ, Япония, Франция) қисман тажриба шаклда Россия ва Ўзбекистон корхоналарида ишлатилмоқда.

Таърифсиз тизим асосида маошларни меҳнатнинг сифатига (малакаси, маҳорати, лавозими) қараб унинг умумий фонддаги ҳиссаси ва миқдори аниқланади. Бунинг учун қуйидаги иш ҳақини ҳисоб-китоб формуласи ишлатилади.

$$I_{xi} = \frac{K_i}{\sum_{i=1}^n K_i} \cdot I_{x.\phi}$$

Бу ерда: I_{xi} – i – ишчининг иш ҳақи;

K_i – i – ишчининг иш ҳақи неча маротаба минимал иш ҳақидан юқорилигини кўрсатувчи коэффициент;

n – ишчиларнинг умумий сони.

Тарифсиз иш ҳақи тизими ишлатилганда алоҳида ишчининг иш ҳақини ҳисоблашда юқоридагидан ташқари алоҳида ишчининг меҳнатига иштирок этиш коэффициентини аниқлаш орқали ҳам, ишчининг иш ҳақи фондидаги ҳиссасини ва иш ҳақининг миқдори ҳисоб китоб қилинади.

Ҳозирги вақтда савдо ва омавий овқатланиш соҳасида иш ҳақининг тарифсиз тизимидан ҳам кенг фойдаланилмоқда.

Бунда силжувчи окладлар, шартномавий (меҳнат шартномаси, жамоавий шартномаларда кўрсатилиши мумкин) ва комиссия усули қўлланилади.

Иш ҳақининг тарифсиз тизимида иш ҳақи фондини тақсимлаш қоидаси ишлатилади. Яъни бригада ёки жамоа учун ажратилган иш ҳақи фонди ишчи ёки хизматчилар ўртасида уларнинг фаолият натижасига қўшган ҳиссасини (ишнинг мураккаблиги, ишчининг малакаси, жавобгарлиги даражаси, ишлаган вақти кабилар) ҳисобга олган ҳолда тақсимланади. Бунда хир хил коэффициентлар, баллар тизими (рейтинг) кабилар ишлатилиши мумкин.

Иш ҳақининг тарифсиз тизимининг мақсади иш ёки хизматни (корхона, хўжалик субъекти, ташкилот) пировардидаги натижани моддий рағбатлантиришга қаратилади. Ушбу натижага қараб иш ҳақи фонди режалаштирилади.

Иш ҳақи миқдори унинг учун ажратилган маблағ ҳажмига қараб аниқланади.

Албатта ишчига қонуний ўзғартирилган белгиланган минимал иш ҳақи миқдорини тўлаш қарантилиши зарур.

Иш ҳақини силжувчи окладлар тизими иш ёки хизмат ҳажми режаси бажарилганда бошқа кўрсаткичлар (масалан: товар айланмаси таркиби, муомала (давр) харажатлари даражаси ва таркиби, даромад, фойда миқдори, рентабеллик даражаси, меҳнат унумдорлиги ва бошқалар) ўзгарса белгиланган (қилишилган) иш ҳақи миқдори ўзгартирилиб борилади.

Ўзгартирилиш миқдори кўрсаткичларни у ёки бу томонлама ўзгартилиш миқдорига қараб коэффицентларда ёки фоизларда белгиланиши мумкин.

Комиссион иш ҳақи тизими сотувчиларга, савдо агентлари, диллерлар, реклама агентлари, товарлар билан таъминловчилар, овкатланиш зали маъмурлари, ташки иқтисодий алоқалар билан шугулланувчилар, айрим мутахассислар, хизматчилар қабиаларга қўлланилиши мумкин.

Комиссион иш ҳақи тизимининг кўп хиллари қўлланилади. Конкрет усули корхона, савдо, оммавий овкатланиш шайоубчаларининг мақсадига, муомаладаги товарларнинг хусусиятига, бозорнинг муҳитига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Тарифсиз иш ҳақининг комиссион усули қўлланилганда иш ёки хизмат натижаси миқдорига комиссион фоиз (якка тартибдаги ёки жамоа, бригада) белгиланади ва у қуйидагича аниқланади:

$$Их.б. = \frac{ТА \cdot K_{ф.б}}{100} \quad \text{ёки} \quad И_{с.б} = \frac{ТА \cdot K_{ф.б}}{100}$$

Бу ерда: ТА – бажарилган иш, хизмат миқдори ёки бошқа белгиланган кўрсаткич, бу ерда товар айланмаси суммаси келтирилган;

$K_{ф}$ – «ТА» миқдорига белгиланган комиссион тўлов фоизи, % да - тегишлича «б» бригада, «и» алоҳида ишчи учун.

Корхона ёки хўжалик субъекти товар айланиш ҳажмини оширишга интилса, одатда товар айланиш ҳажмига нисбатан комиссион фоизи белгилананди.

Масалан, савдо шайоубчаси сотувчисига магазин директори томонидан товарлар айланиши ҳажмига нисбатан 10.0% комиссион тўлови белгиланган. Ой давомида товар айланмаси ҳажми 900000 сўмни ташкил қилган бўлса, сотувчини иш ҳақи 90000 сўмни ($900000 \times 10/100$) ташкил қилади.

Комиссион – ошиб борувчи (прогрессив) усул ишлатилганда иш ҳақини қуйидагича аниқлаш формаласини тавсия қиламиз.

$$Их.б. = K_{исп} + \frac{K_{исп} \cdot K_{ТФ}}{100}$$

Бу ерда: $I_{x_i} - i$ – сотувчининг ойлик иш ҳақи;

$K_{икр}$ – режадаги коммиссион тўлов суммаси;

КТФ – коммиссион рағбатлантириш миқдори, % ҳисобида.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иш ҳақининг контракт (шартномавий) тизими кенг тарқала бошланди. Умуман контракт (шартномавий) иш ҳақи тизими бутун жаҳонда кенг тарқалган. Шунинг эътиборга олиш керакки, бу тизим ишлатилганда аслида тариф сеткаси, тариф разрядлари, тариф коэффициентлари, тариф ставкалари ва моддий рағбатлантириш тизимларини ҳамда бошқа омилларни чуқур таҳлил қилиш асосида иш ҳақини контракт (шартномада) кўрсатилган миқдорда аниқланади.

Бу албатда контракт (шартнома) миқдори иш берувчи ёки мулкдорнинг иш ҳақи учун ажрата оладиган маблағи ҳажми, уни имконияти чегарасида белгиланади.

Мехнат (жамоавий) контракт (шартнома) да иш ҳақи миқдори (вақтбай ёки ишбай шакли кўрсатилиши мумкин) моддий рағбатлантириш ва жавобгарлик шarti, мехнат шарт-шароити, ишчининг ҳуқуқи ва бурчи, контракт (шартнома) муддати келишилади.

Иш ҳақининг тарифсиз тизими ишлатилишда:

- аниқ савдо ходимиға қўйилган вазифа ва мақсадни;
- мақсадға эришиш даражасини белгиловчи кўрсаткичлар;
- мақсадға эришиш даражаси ва моддий рағбатлантириш миқдорини сон нисбатини аниқлаб олиш лозим бўлади.

6.4. Иш ҳақи фондининг таҳлили.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектлари (корхона, ташкилот, муассаса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик)ни иш ҳақи

тўлаш соҳасидаги сиёсатига бир қанча омиллар таъсир қилади. Улар каторига қуйидагиларни киритиш лозим:

- бажариладиган иш ҳажми (савдода асосан товар айланмаси, оммавий оқватланишда махсулот ишлаб чиқариш, товар айланмаси, хизмат кўрсатилган ходимлар сони);
- хўжалик субъектларини молиявий ҳолати;
- минимал иш ҳақи миқдори;
- тариф ставкаларини ва тариф сеткасининг (разрядлар, тариф коэффиценти) ўзгариши;
- устамалар ва қўшимча тўловлар миқдорининг ўзгариши;
- корхоналар, хўжалик субъектларининг меҳнатини рағбатлантириш сиёсати;
- ишчи ходимларни сони, уларнинг малакаси ва касбий маҳратининг ўзгариши;
- меҳнат бозори конъюнктураси;
- рақобат даражаси ва бошқалар.

Иш ҳақини тадқиқот қилишда унинг абсолют ва нисбий кўрсаткичлари, унга бевосита ва билвосита алоқадор кўрсаткичлар ишлатилади.

Ушбу кўрсаткичларга тўхталиб ўтамиз.

Иш ҳақининг абсолют кўрсаткичи сифатида иш ҳақи фондининг суммаси, унга бевосита таъсир қилувчи тариф ставкалари, лавозим оқладлари, хўжалик субъектларининг иш ҳажми (савдо ва оммавий оқватланишда уларнинг товар айланмаси ҳажми) муомала харажатлари, даромад ва фойда суммаси кабиларни киритиш мумкин.

Иш ҳақининг нисбий кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- иш ҳақининг даражаси. Ушбу кўрсаткич бирон бир даврга (ой, квартал, йил) иш ҳақи фонди суммасини 100,0га қўпайтириб

тегишли сохани, корхонанинг товар айланмаси ҳажмига бўлиш орқали аниқланади;

- ишчи ва ходимларнинг ўртача ойлик иш ҳақи миқдори. Бу кўрсаткич тегишли соҳада, корхонада, бирон давр давомида ишчи ва ходимларга тўланган, иш ҳақига киритиладиган барча пул ва натурал шаклдаги тўловлар ва ижтимоий нафақалар суммасини даврдаги ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлиш орқали аниқланади;
- иш ҳақининг даромадлигини, яъни бир сўм иш ҳақига канча даромад тўғри келишлиги. Бу кўрсаткич бирон бир даврда ходимлар фаолиятига тегишли бўлган даромадлар суммасини уларнинг иш ҳақи суммасига бўлиш билан ҳисобланади;
- иш ҳақи рентабеллиги. Уни аниқлаш учун бирон бир даврда ходимлар фаолиятига тегишли бўлган фойда суммасини 100,0 га кўпайтириб, иш ҳақи суммасига бўлинади. Ушбу кўрсаткич иш ҳақи бирлиги неча фоиз фойда келтираётганлигини билдиради;
- иш ҳақининг муомала харажатларидаги ҳиссаси. Ушбу кўрсаткич бирон бир даврга иш ҳақи суммасини муомала харажатлари суммасига бўлиш ва 100,0 га кўпайтириш орқали аниқланади.
- устамалар ва қўшимчаларнинг иш ҳақидаги ҳиссаси, фоизда ёки коэффицентларда;
- иш ҳақининг бирон бир даврга (3,5,10 йил) ўртача ўсиш суръати. Ушбу кўрсаткични оддий ўртача геометрик формуласи орқали аниқлаш мумкин, яъни

$$I_{\text{г.с.}} = \sqrt[n]{I_{\text{х.у.с.}}^1 \cdot I_{\text{х.у.с.}}^2 \cdot \dots \cdot I_{\text{х.у.с.}}^n}$$

Бу ерда: $I_{x,y,c}$ иш ҳақини бирон бир даврга ўртача ўсиш суръати

$I_{x,y,c}^{123...n}$ к иш ҳақини тегишли йилда ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати. Ушбу кўрсаткич конкрет олинган йилдаги иш ҳақини ундаг олдинги (ўтган) йил кўрсаткичига бўлиш ва 100,0га кўпайтириш орқали фоизда ёки индекс ўлчовида аниқланади, яъни

$$I_{x,y,c} \text{ к } \frac{I_x^1}{I_x^0} * 100,0 \text{ ёки } \frac{I_x^1}{I_x^0}$$

Иш ҳақини ўртача ўсиш суръати ва тегишли индекслар алоҳида ходимларнинг ўртача иш ҳақи кўрсаткичи бўйича ҳам аниқланади. Таҳлил жараёнида статистик кўрсаткичлар ҳам аниқланиши мумкин.

- реал иш ҳақини индекси ($J_{p,иx}$). Бу кўрсаткич қуйидагича аниқланади:

бу ерда: $J_{x,y,c}$ – иш ҳақини бирор бир даврга индекси;

J_p – истеъмол товарлари индекси тегишли даврга.

Иш ҳақи фонди таркиби ва ҳажмини аниқлашда статистик ҳисоботда иш ҳақиға нималар киритилса, шулардан келиб чиқиш зарур.

Ўзбекистон Республикаси «Минмакроиктисодстат» давлат департаментининг 1998 йил 26 октябр №33 сонли қарори билан тасдиқланган «Ёлланма ишчилар сони ва иш ҳақини статистикаси тўғрисида»ги йўриқ ҳатида иш ҳақи тушунчасига барча киймат (пулда) ва натурал шаклда, молиялаштириш манбаларидан қатъий назар, тўланадиган маошлар ҳамда мукофотлар, қўшимчалар, устамалар, ижтимоий-имтиёзлар, ишчиларга пул шаклида тўланган, қонунда белгиланган, ишламаган вақтлари (таълим, дам олиш ва байрам қунлари) учун тўловлар киритилади.

Иш ҳақи статистик ҳисоботларда:

а) пул шаклида-барча пул шаклида тўланган (ҳисоб-китоб қилинган) тўлов иўжжатларига мос маошлар «брутто», яъни солиқлар ва барча турдаги тўловларни ҳисобга олган ҳолда;

б) натурал шаклда эса барча натурал тўловларни бозор баҳосида ҳисобга олган ҳолда кўрсатилади.

Пул шаклидаги иш ҳақи:

I – Расценкалар, тариф ставкалари, лавозим окладлари (хўжалик субъектларида ишлатиладиган иш ҳақи шакли ва тизимидан келиб чиққан ҳолда) маошлар ва барча рағбатлантириш учун берилган пуллар суммаси киради.

II – Низомга асосан рағбатлантирувчи тўловлар, яъни:

а) бир маротаба тўланадиган мукофот, йил натижаси бўйича берилган тақдирлов;

б) рағбатлантирувчи тавсифга эга, бирламчи иўжжатлар кўрсатилган мукофотлар;

в) устозлар (мураббийлар), касбий маҳорат учун тариф ставкаси ёки лавозим окладига устамалар;

г) моддий ёрдам сифатида ҳар йилги таътилга қўшимчалар;

д) кўп йиллар хизматлари учун бериладиган тўловлар (ижтимоий фондларга тўловларни ҳисобга олган ҳолда) киради.

III – Булардан ташқари иш режими ва шароитига қараб ўзини қопловчи (компенсация) тавсифига эга бўлган, ҳамда ишламаган кунлар учун тўловлар ҳам иш ҳақи таркибига киритилади.

Натурал шаклдаги иш ҳақи ишчиларга берилган барча това маҳсулот ва бошқа қийматга эга бўлган нарсалар ва улар учун бажарилган иш ёки хизматга тўловлар киритилади (коммунал хизмати учун тўлов, бепул овқатланиш, квартира тўлови, транспорт тўлови, ўзида қоладиган маҳсулот қийимлар қиймати, даволаниш, дам олиш йўлланмалари қиймати, суғўрта ва ҳ.к.)

Ишчи кучини саклаш учун кетган харажатларга (уй-жойни жорий таъминлаш, берилган мебеллар киймати) капитал курилишларидан ташқари; барча ижтимоий суғўрталар (ижтимоий, нафака, медицина, бандлик ва бошқа бюджетдан ташқари фондлар); махсус тўловлар (меҳнат билан таъминлашга, штатларнинг қисқариши, нафакага чиқишда бир марталик қўшимчалар, болаларга 2 ёшгача қараш учун, касбий касаллик ва бошқа иш жараёнида соғлиқни йўқотиш билан боғлиқ зиёнлар учун тўловлар); кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш; маданий оқартув ишлар ва бошқалар киритилади. Булар иш ҳақи таркибига киритилмайди.

Иш ҳақи ва ишчи кучини саклаш учун ташкилот, корхона ва бошқа хўжалик субъектларининг харажатлари ишчи кучига кетган харажатлар киймати деб ҳисобланади.

Юқорида келтирилган иш ҳақи фонди таркиби бўйича иш ҳақи фонди ташкилот, корхона ва бошқа хўжалик субъектларининг иш ҳақи фонди ҳисоб-китоб қилинади ва режалаштирилади. Иш ҳақи фондиди таҳлил қилишда кенг иктисодий ахборотлардан фойдаланиш зарур бўлади. Уларнинг манбалари бухгалтерия баланси, молиявий ва статистик ҳисоботлар, тезкор маъмулотлар ва бошқалар. Ушбу манбалардан товар айланмаси, ходимлар сони, муомала харажатлари, иш ҳақи фонди, даромадлар ва фойда каби кўрсаткичлар олинади ва фойдаланилади.

Улар қаторига Давлат статистик ҳисоботларидан «Товарлар сотиш ва қолдиқлар тўғрисида» (3-савдо шакл); «Чакана товар айланмаси тўғрисида» (1-савдо шакл); «Савдо ташкилоти харажатлари тўғрисида» (5-С (савдо) шакли); «Меҳнат ҳисоби» (1-Т шакл); «Меҳнат, ходимлар сони ва таркиби тўғрисидаги ҳисобот» (1-Т шакл); «Ишчи кучини саклаш харажатлари киймати тўғрисида» (1-Т шаклга илова); «Ходимлар сони ва таркиби тўғрисида ҳисобот» (1-Т(кадрлар) шакли); «Бухгалтерия баланси» (1-сонли шакл); «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (2-сонли шакл) ва бошқалар.

Иш ҳақи фондини таҳлил қилиш қуйидаги жараёнлар (босқичлар)дан иборат бўлади:

- маълумотларни тўплаш (режалар, ҳақиқатда ва кутилаётган);
- маълумотларга ишлов бериш, яъни тартибга солиш, солиштирма юзага келтириш, жадвалларга жойлаштириш;
- иш ҳақи фондига тегишли кўрсаткичларни исоблаш (меҳнат унумдорлиги, 1 ходимга тўғри келадиган иш ҳақи; иш ҳақи фондини товар айланмасига нисбати - %; иш ҳақи фондини муомала харажатларига нисбати - %; даромадлар ёки фойдани иш ҳақи фондига нисбати - % ва бошқалар);
- таҳлил қилиш жараёни;
- хулоса ва таклифларни ишлаб чиқиш.

Иш ҳақи фондини таҳлил қилишда ўртача иш ҳақини аниқлаш катта аҳамият тутadi. Чунки ушбу кўрсаткич бошқа ўртача кўрсаткичлар билан солиштирилиши (масалан: меҳнат унумдорлиги) улар ҳолатига баҳо бериш, прогноз қилиш учун асос бўлиб ҳисобланади. Ишчиларнинг ўртача иш ҳақи корхона бўйича умуман иш ҳақи фонидан тўланган (пул ва натурал шаклда) суммани ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача кўрсаткичларни аниқлаш учун ишлатиладиган ходимлар сонига бўлиш орқали аниқланади.

Таҳлил жараёнида иш ҳақига тегишли бўлган кўрсаткичлар бўйича режанинг бажарилиши, уларни бир неча йилларга динамикаси ўрганилади ва иш ҳақи фондига таъсир қилувчи омилларнинг таъсир қилиш даражаси (миқдори) аниқланади.

Таҳлилни «Ишчи кучини саклаш учун тўловлар ва харажатлар қиймати» кўрсаткичи таркибини ўрганишдан бошлашни тавсия қиламиз.

Унинг учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади (6.4.1 жадвал).

Ишчи кучини сақлаш учун тўловлар ва харажатлар қийматининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йил	Ҳисобот йили		Ўзгариш сурати, % ва Фарқи (+,-)	
2	3	4	5	6	7	8
Товар айланиши ⁸	м.с					
Иш ҳақи фонди						
Сўмла	м.с					
Товар айланишига нисбатан	%					
Иш ҳақи						
Пул шаклидаги иш ҳақи						
Сўмла	м.с					
% да иш ҳақига нисбатан $(3.1.1 \cdot 100/2)$	%					
Натурал шаклдаги иш ҳақи						
Сўмла	м.с					
% да иш ҳақига нисбатан $(3.2.1 \cdot 100/2)$	%					
Иш ҳақи эшида инобатга олинмайдиган тўлов ва харажатлар ⁹	м.с					
Ишчи кучини сақлаш учун кетган тўлов ва харажатлар $(3 + 4)$	м.с					
Ишчи кучини сақлаш учун кетган тўлов ва харажатлар таркиби						
Иш ҳақи фонди $(2 \cdot 100/5)$	%					
Иш ҳақи эшида инобатга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар $(4 \cdot 100/5)$	%					
Рўйхатдаги ходимларнинг йиллик ўртача сонни киши (ўртача микроларнинг исоблаш учун қабул қилинадиганлар сонни)	киши					
1 ходимга тўғри келадиган						
Ишчи кучини сақлаш учун кетган тўлов ва харажатлар қиймати $(5 \cdot 7)$	Сўм					
Иш ҳақи $(2 : 7)$ жумладан	Сўм					
Пул шаклида $(3.1 : 7)$	Сўм					
Натурал шаклида $(3.2 : 7)$	Сўм					
Иш ҳақини эшида инобатга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар қиймати $(4 : 7)$	Сўм					

⁸ Қайси соҳа таҳлил элидинса шунда соҳанинг товар айланиши олинади (чакана товар айланиши, улгуржи товар айланиши, оммавий оьлатланиши товар айланиши).

⁹ Унинг таркибига эуйидагилар кирати:

- ходимларнинг уй жойи учун корхонанинг харажатлари;
- иш ҳақи фондида барча ижтимоий сугурта турлари бййича тўловлар (ижтимоий сугурта, нафаъа таъминоти, медицина сугуртаси, бандлик ва бошля бюджетдан ташляри фондларга);
- корхона хисобидан (фондлардан ташляри) махсус тўловлар (ижтимоий нафаъалар);
- кадрларни тайёрлаш ва эайта тайёрлаш учун харажатлар;
- маданий-оьартув ишлар, соғилини саллаш ва бошля тадбирлар учун харажатлар;
- ишчи кучини таъминлаш учун ишлатиладиган башля тўловлар ва харажатлар;
- меҳнат эиймати таркибига кирадиган солиьлар.

Иш ҳақи фондини таҳлил қилишда корхона, ҳўжалик субъектлари, ташкилотлар, корпорациялар, бирлашмалар иш ҳақи фонди режасининг (ой, квартал, йил) бажарилишини ўзлуксиз ўрганиб бориши зарур, ўз имкониётларидан келиб чиқиб келгуси ой ёки квартал режаларига ўзгартиришлар (корректировка) киритиш ёки иш ҳақи сиёсатини такомиллаштириш чора тадбирларини амалга ошириб бориши лозим.

Бундай таҳлил албатта иш ҳақи фондига биз юкорида келтириб ўтган омилларнинг таъсир даражасини ўрганишда статистиканинг «Занжирли боғланиш» ва индекс усуллардан кенг фойдаланиш мумкин.

Масалан: Иш ҳақи фондига ишбай иш ҳақи шаклини қўлланилганда савдо шайобчасининг чакана товар айланмаси (ЧТА) ҳажми, сотувчининг меҳнат унумдорлиги (M_y), уларнинг сони (X) ва ўртача иш ҳақи ($\bar{Y}_x$) миқдори таъсир қилади.

Умуман олганда иш ҳақи фонди (I_ϕ) тенг бўлади (1) $\bar{Y}_x \cdot X$; бу ерда $X = \frac{ЧТА}{M_y}$ тенглигини ҳисобга олсак (2) $I_\phi = \bar{Y}_x \cdot \frac{ЧТА}{M_y}$ келиб чиқади. Ушбу учта омилнинг иш ҳақи миқдoriga таъсир даражаси «Занжирли боғланиш» усули орқали қуйидагича ҳисоб китоб қилинади.

Ҳар хил вариантларда иш ҳақи фонди ҳисобланади ва тегишли омилнинг таъсир даражаси аниқланади. Бу ҳисоб-китобларни қуйидаги шартли маълумотлар асосида ҳисоб-китоб қилиш мисолини кўриб чиқамиз.

Ишчилар сони, меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи фонди.

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ҳисобот йили		Ўсishi сураги (%)	Фарқи (+;-)
			Режа «0»	Ҳақиқатда «1»		
1	Чакана товар айланмаси	Млн сўм	45950	46841	101.3	+891
2	Ўртача рўйхатдаги ҳодимлар сони	Кishi	1486	1335	89.8	-151
3	Меҳнат унумдорлиги	Минг сўм	30922	34862	112.7	+3940
4	Иш ҳақи фонди (барча ҳодимларнинг)	Млн сўм	1342	1269	94.6	-73
5	Ҳодимларнинг ўртача иш ҳақи (йиллик)	Минг сўм	903	951	105.3	+48

6.4.2 жадвал

Иш ҳақиға таъсир қилган омиллар таъсирининг ҳисоб- китоби

№	Кўрсаткичлар	Ҳисоблаш формуласи	Ҳисоб-китоблар
1	Чакана товар айланмаси	$\frac{ЧТА^1 \cdot H_x^0}{M_y^0} - \frac{ЧТА^0 \cdot H_x^0}{M_y^0}$	$\frac{46841 \cdot 903}{30922} - 1342 = 1359 - 1342 = 17 \text{ млн.с}$
2	Меҳнат унумдорлиги	$\frac{ЧТА^1 \cdot H_x^0}{M_y^1} - \frac{ЧТА^1 \cdot H_x^0}{M_y^0}$	$\frac{46841 \cdot 903}{34862} - 1359 = 1205 - 1359 = -154 \text{ млн.с}$
3	Ҳодимларнинг ўртача иш ҳақи	$\frac{ЧТА^1 \cdot H_x^1}{M_y^1} - \frac{ЧТА^1 \cdot H_x^0}{M_y^1}$	$1269 - 1205 = +64 \text{ млн.с}$

6.4.1 жадвалда келтирилган маълумот бўйича иш ҳақи фонди режага нисбатан 73 млн. сўмга камайган.

Таҳлил натижаси бўйича ушбу камайиш чакана товар айланмасининг 891 мл.с ортиши натижасида 17 млн.сўмга кўпайган, меҳнат унимдорлигининг 3940 минг сўмга ортиши натижасида 154 млн. сўмга камайган, ўртача иш ҳақини 48 минг сўмга ўсиши натижасида 64,0 млн. сўмга ортган. Шундай қилиб учала омил натижасида иш ҳақи фонди $+17 - 154 + 64 + 73$ млн.сўмга ортган.

Агарда таҳлил вазифасида иш ҳақи фондига ходимлар сонининг таъсирини аниқлаш масаласи қўйилган бўлса иш ҳақи фондини юқорида келтирилган биринчи формуласидан фойдаланиш мумкин. ($\dot{Y}_x \cdot X$). Бу ҳолда ходимлар сонининг таъсири қуйидагича аниқланади.

$\dot{Y}_x \cdot X^1 - \dot{Y}_x \cdot X^0$ - бизни мисолда $903 \cdot 1335 - 1342 = 1205 - 1342 = -137$ млн.с Ходимлар сонини 151 кишига камайиши иш ҳақи фондини -137 млн.сўмга камайтиришга олиб келган. Ушбу ҳол чакана товар айланмаси ва меҳнат унимдорлигининг ўзгариши таъсири остида вужудга келган.

Ўртача иш ҳақини ўзгариши натижасида юқоридаги 6.4.2. жадвал маълумотидан иш ҳақи фонди +64 млн.сўмга ортган. Умуман бу икки омил натижаси ҳам + 73 млн.сўмни ташкил қилади.

Иш ҳақини таҳлил қилишда унинг суммасини, даражаси ва муомала (давр) харажатлари таркибининг ўзгаришини ўрганиш зарур. Бундай таҳлил учун қуйидаги жадвалдан (6.4.3) фойдаланиш мумкин.

Иш ҳақини ўзгариш суръатларини меҳнат унимдорлигининг ўзгариш суръатлари билан бир неча йилларга таккослама таҳлил қилиш амалий ва назарий аҳамиятга эга. Чунки жамиятда жамғаришни таъминлаш учун меҳнат унимдорлиги иш ҳақиға нисбатан тезроқ суратларда ўсиб бориши зарур. Бундай жараёни алоҳида ҳўжалик субъектидан тортиб, соҳа, тармоқ ва жамият миқёсида таъминлашга эришиш лозим.

Иш ҳақи суммаси, даражасининг ва муомала харажатларидаги
хиссасининг ўзгариш суръати

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йиллар				Ҳисобот йили		Режага нисбатан ўзгариш суръати (%), фарқи (+,-)	Ҳисобот йили ўтган йилларга нисбатан, %, фарқи (+,-)			
			1	2	3	4	режа	Ҳақиқ.		1	2	3	4
1	Товар айланмаси	м.с											
2	Муомала харажатлари:												
	2.1. сўмда	м.с											
	2.2. даражаси												
	$\left(\frac{2 \cdot I \cdot 100}{1}\right)$	%											
3	Иш ҳақи фонди:												
	3.1. сўмда.	м.с											
	3.2. даражаси.												
	$\left(\frac{3 \cdot I \cdot 100}{1}\right)$	%											
	3.3. Муомала (давр) харажатларидаги хиссаси.												
	$\left(\frac{2 \cdot I \cdot 100}{2 \cdot I}\right)$	%											

Ушбу таҳлилний амалга ошириш учун қуйидаги жадвалдан (6.4.3.) фойдаланиш мумкин.

6.4.3 жадвал.

Иш ҳақи ва меҳнат унимдорлигини ўзгариш суръатлари.

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Йиллар (х)					
			X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Товар айланмаси:							
	1.1. суммаси.	м.с						
	1.2. ўзгариш сурати							
	1.2.1. базис йилга нисбатан.	%						
	1.2.2. ўтган йилга нисбатан.	%						
2	Иш ҳақи фонди							
	2.1. суммаси	м.с						
	2.2. ўзгариш сурати:							
	2.1.2. базис йилга нисбатан.	%						
	2.2.2. ўтган йилга нисбатан.	%						
3	Ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача микдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган ходимлар сони.	Киши						
4	Ўртача иш ҳақи:							
	4.1. суммаси	сўм						
	4.2. ўзгариш суратлари:							
	4.2.1. базис йилига нисбатан.	%						
	4.2.2. ўтган йилга нисбатан.	%						
5	Меҳнат унимдорлиги							
	5.1. суммаси.							
	5.2. ўзгариш сурати	м.с						
	5.2.1. базис йилига нисбатан.	%						
	5.2.2. ўтган йилга нисбатан.	%						

6.5 Иш ҳақи фондини режалаштириш.

Иш ҳақини режалаштириш масаласи Ўзбекистон Республикаси корхоналари, хўжалик субъектларида қўлланилаётган одатдаги иш ҳақи тизимидан келиб чиққан ҳолда кўриб чиқамиз.

Бозор иктисодиёти шароитида хўжалик субъектлари иш ҳақини мустақил ташкил қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, унинг шакл ва моделларини ўзлари танлаши мумкин. Лекин бу деганимиз улар абсолют эркин, ўз хохиши билан иш ҳақини ташкил қилишнинг барча жиҳатларини ҳал қилади деган гап эмас. Иш ҳақининг минимал миқдори, тариф сеткаси устамалар ва айрим қўшимчалар давлат томонидан қонуний ҳужжатларда белгилаб қўйилади. Ҳар қандай шароитда иш ҳақи миқдори иш ҳақи нормасига, яъни ишчи кучи қийматининг зарурий қисми (ишчига мулкдор ёки давлат томонидан тўландаган), меҳнат бозорида унга талаб ва таклифдан келиб чиқадиган қийматига тенг бўлиши керак.

Норма – бу қонуний тусга эга бўлган, тан олинган тартиб, тасдиқланган меъёр ва ўртача кўрсаткичдир.

Иш ҳақи нормасининг хусусияти, шундаки, унда жамият, жамоа ва шахснинг иктисодий манфаатлари қилиштирилган ҳолда иктисодий фаолиятни мақсадли топшириқлари, шарт-шароитлари, восита ва усуллари кўрсаткичлар орқали нормалаштирилади. Ушбу нормалар албатта қонуний ҳужжатларда ўз аксини топиши ва уни бўзилганлиги учун ҳуқуқий жавобгарлиги санкцияларда белгилаб қўйилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси меҳнат кодексининг 155 моддасида «Муайян давр учун белгиланган меҳнат нормасини ва меҳнат вазифаларни тўлиқ бажарган ходимнинг айрим меҳнат ҳақи миқдоридан оз бўлиши мумкин эмас» - деб таъкидлаган.

Минимал иш ҳақи миқдори (МИХМ) Ўзбекистон Республикасида Президент фармони билан тасдиқланади ва уни бажариш барча давлат ва нодавлат ташкилотлар, хўжалик субъектлари учун мажбурий ҳисобланади.

МИХМ таркибига устамалар, кўшимчалар, моддий рағбатлантириш, норма ва иш вақтидан четга чиққан ҳолда бажарилган ишлар учун оширилган миқдорда тўланган ҳақлар, бошқа компенсацион тўловлар, шунингдек район коэффициентлари кирмайди.

Чет амалиёти ва умуман назарий нуқтаи назардан минимал иш ҳақи миқдори меҳнатга лаёқатли шахснинг минимал яшаш даражаси ёки аҳолининг минимал истеъмол саватчаси миқдоридан кам бўлмаслиги керак.

МИХМ давлат томонидан иш ҳақини индексация қилиш шакли сифатида ҳам ишлатилади.

Хўжалик субъектларида, жумладан савдо соҳаси ва оммавий овқатланиш корхоналари ва шаъобчаларида иш ҳақи фондини режалаштиришда нормотив, техник-итисодий ҳисоб китоблар, статистик-тажрибавий, индекс, коэффициентлар каби усуллардан фойдаланилади. Бунда албатта ишлатилаётган таъриф тизими ва иш ҳақи шакллари асос бўлиб ҳисобланади.

Иш ҳақи фондини режалаштиришда умумий овқатланиш соҳаси корхоналари ва шаъобчаларида чакана товар айланмасининг умумий ҳажми ва товарлар ассортиментлари бўйича режаси, режалаштирилган ишчи ходимлар сони (ишчи ходимлар малакаси, бажариладиган ишлар турлари бўйича гуруҳлари), умумий овқатланиш шаъобчалари типлари, таъриф ставкаси, лавозим окладлари, таъриф разряди ва коэффициентлари, корхонанинг молиявий имкониятлари кабилар ишлатилади.

Иш ҳақини фондини таҳлил қилганда ва режалаштиришда иш ҳақини асосий ва кўшимча қисмларга бўлинишини ҳисобга олиш лозим. Иш ҳақининг асосий қисми маошнинг таъриф ставкалар (лавозим окладлари, расценкалар) ва мукофотлардан ташкил топади. Унинг кўшимча қисмига ҳар хил устамалар ва кўшимча ҳақлар киритилади.

Иш ҳақини режалаштиришда қўлланилаётган иш ҳақи шаклига ва тизимига қараб ишчи ва ходимлар алоҳида гуруҳларга табақалаштирилиши лозим. Иш ҳақи ҳар бир гуруҳ учун алоҳида ҳисобланади.

Таъриф ставкалари (лавозим окладлари) олувчи ходимларни иш ҳақи фонди куйидагича ҳисобланади.

$$I_{\text{х.ф.т.с}} = \sum_{i=1}^n X_{\text{т.с.и}} \cdot D \cdot T_{\text{с.и.}}$$

$I_{\text{х.ф.т.с}}$ - таъриф ставкаси оладиган ходимлар асосий иш ҳақи фонди;

$X_{\text{т.с.и}}$ - бир хил таъриф ставкаси оладиган ходимлар сони;

D - режалаштирилган давр учун ойлар сони;

$T_{\text{с.и.}}$ - ходимнинг ойлик таъриф ставкаси;

n - ушбу гуруҳдаги ходимлар сони.

Ушбу ҳолда иш ҳақи фондини ишчи ходимларнинг касаллиги туфайли ишга чиқмаган кунлари учун иш ҳақи миқдори камайтиришни назарда тутиш зарур. Унинг миқдори ўтган йиллар таҳлилини (камида 3 йил) натижасига қараб $I_{\text{х.ф.т.с}}$ - га нисбатан фоизда ва кейин суммаси аниқланади. Бунинг учун куйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз.

$$I_{\text{х.к}} = \frac{D_{\text{х.к.}}}{D_{\text{а}}} \cdot I_{\text{х.ф.т.с.}}$$

$I_{\text{х.к.}}$ - ишчиларни касаллик кунлари учун иш ҳақи миқдори, сўмда;

$D_{\text{х.к.}}$ - ишчиларни касал бўлган кунлари;

$D_{\text{а}}$ - йиллик иш кунлари;

Товар айланиш суммасига (1000,0 сўм) нисбатан расценка ишлатилаётган савдо шайоубчаларида сотувчиларнинг иш ҳақи фонди куйидагича аниқланиши мумкин:

$$I_{\text{х.ф.т.р}} = \sum_{i=1}^n \frac{\text{ЧТА}_i \cdot T_{\text{р.и}}}{1000} \text{ бу ерда;}$$

ЧТА_i - i товар гуруҳ (ассортименти, тури) учун режалаштирилган чакана товар айланиш ҳажми;

$T_{\text{р.и}}$ - i товар гуруҳ (ассортимент тури) учун белгиланган 1000 сўмига расценка.

Молдий рағбатлантириш суммаси M_p ҳаракатдаги рағбаилантириш низоми ёки жамоавий шартномада белгиланган кўрсаткичлар ва ишчи ходимларни лавозимларга қараб, таъриф ставкалари (лавозим окладлари)га нисбатан аниқланади.

Устамалар ($У$) ва қўшимча тўловлар (K_m) уларни қўшимча жамоавий шартномада корхонани уставида ёки махсус низом (агар мавжуд бўлса) белгиланган миқдор асосида ҳисобланади.

Йиллик меҳнат таътили ($Й_{y.m}$) миқдорини қуйидагича аниқлашнинг таъсия қиламиз.

$$Й_{y.m} = \sum_{i=1}^n \left(\frac{D_{m,i}}{D_n} \cdot I_{y,i} \right); \text{ бу ерда:}$$

$D_{m,i}$ - i ишчининг йиллик таътил куни;

D_n - йиллик ишчи кунлар;

$I_{y,i}$ - i ишчининг режалаштирилган йилга асосий иш ҳақи суммаси.

Корхона, ташкилот ёки бошқа хўжалик субъектларининг умумий иш ҳақи фонди ($I_{x,y}$) қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$I_{x,y} = (I_{x.f.m.c} - I_{x.k}) + I_{x.f.m.c} + \sum_{i=1}^n (M_{p,i}) + \sum_{i=1}^n Y_i + \sum_{i=1}^n K_{m,i} + Й_{y.m}$$

Иш ҳақи фондини статистик-тажрибавий усулни қўллаш орқали ҳам аниқлаш мумкин. Бунда иш ҳақи фондини ўтган 3 ёки 5 йил даврга тахлил қилиб, уни ўзгариш тенденцияларини аниқлаб, режалаштирилган йилга иш ҳақи таъсир қилувчи омилларнинг ўзгариш тенденцияларини (индекслар ёки эластиклик коэффициентлари орқали) ҳисобга олиб аниқлаш мумкин.

Иш ҳақи фондини ўзгариш миқдорини меҳнат унумдорлиги тенденцияси билан солиштириб, улар ўртасидаги пропорционалликни таъминлаш зарар бўлади.

Таянч иборалар: Меҳнат ҳақи, иш ҳақи, ишчи кучи киймати, таъриф тизими, таъриф ставкаси, лавозим оклади, таъриф разряди, таъриф коэффиценти, мотив, вақтбай иш ҳақи, ишбай иш ҳақи, таърифсиз тизим.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Иш ҳақининг мазмунини ёритинг?
2. Меҳнат ҳақини иш ҳақидан фарқини тушунтиринг?
3. Ишчи кучини сақлаш учун тўлов ва харажатларга нималар киради?
4. Меҳнат ҳақи ижтимоий пакетиға нималар киради?
5. Иш ҳақи тизими моҳияти ва аҳамияти.
6. Иш ҳақини ташкил қилиш қоидалари.
7. Иш ҳақи шакллари.
8. Меҳнат мотивацияси деганда нимани тушунасиз ва у қандай воситалар орқали амалға оширилади?
9. Таърифсиз тизимнинг авзалликлари қандай номоён бўлади?
10. Прогрессив иш ҳақи тизимини тавсифлаб беринг.
11. Вақтбай – мукофотли иш ҳақи шакли ишбай – мукофотли иш ҳақи шаклдан нима билан фарқланади ва улар қандай ҳолларда ишлатилади?
12. Иш ҳақи фондининг таҳлили нимадан бошланади ва қандай кўрсаткичлар ишлатилади?
13. Иш ҳақи фонди қандай режалаштирилади?

- 7- маъруза. Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари**
- 7.1. Умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари
 - 7.2. Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари таҳлили
 - 7.3. Умумий овқатланиш корхоналари даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш

Умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари

Умумий овқатланишда даромадлар маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш ва истеъмол қилинишини ташкил қилиш ҳамда сотиш учун сотиб олинган товарларни айрибошлаш ва бошқа фаолиятларга боғлиқ.

Умумий овқатланишда даромад улар фаолиятининг баҳоси яъни улар фаолиятида сарфланган ижтимоий зарурий меҳнатнинг (меҳнат воситалари ва ишчи кучи харажатлари) қиймати ва қўшимча қийматнинг пулдаги ифодасини англатади. Назарий жиҳатдан у « $c + v + m$ » -га тенг. Бу ерда « $c + v$ » жонли ва жонсиз меҳнат сарфларини, яъни умумий овқатланиш харажатларини англатса, « m » - уларни соф фойдасини миқдорини англатади.

Умумий овқатланишда ишлаб чиқаришдан фаркли, барча харажатлари даромад (уларни устамалари) ҳисобидан копланadi, яъни улар товарлар қиймати таркибида акс топади, ишлаб чиқаришда эса, харажатлар таннарх таркибига киради ва у маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан олинган соф тушум ҳисобидан копланadi. Умумий овқатланишда фаолияти қиймати ($c + v + m$), уларнинг даромадида ўз аксини топади. Ушбулар нуктаи назаридан, бизларнинг фикримизча, Умумий овқатланишда ҳам савдодаги каби «даромад»ни, улар фаолиятида яратилган қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида, яъни улар фаолиятининг баҳоси сифатида қаралиш иқтисодий назария нуктаи назаридан ҳақиқатга яқин бўлади.

Умумий овқатланиш корхоналари (шаҳобчалари)нинг даромади – бу улар фаолияти натижасида яратилган қийматнинг пулдаги ифодасидир ва у умумий овқатланиш соҳаси фаолиятининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Даромаднинг иктисодий йўналтирилиш моҳияти бўйича барча харажатлар, солиқлар, тўловларни ва фойдани таъминлашдир.

Ушбу соҳада сотишдан олинган даромадлар улар томонидан ўз маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун сотиб олинган хом ашёларга ҳамда сотиладиган товарларни сотиб олинган баҳоларига қўйиладиган устамалар миқдорида ўз аксини топади.

Умумий овқатланиш соҳасида савдо соҳасига ўхшаш даромадларни асосий қисми тегишлича ўз маҳсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарларни сотишдан шаклланади.

Бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари қуйидагича шаклланади.

«Маҳсулот (иш хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» да (5 феврал 1999 йил 54 – сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори) ҳўжалик субъектлари, жумладан Умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг турлари ва аниқлаш усуллари келтирилган.

Назарий жиҳатдан Умумий овқатланиш корхоналарини ўз маҳсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарлар сотишдан олинган даромади уларни харажатларини қоплаш ва фойда олиш манбаи бўлиб, у бир томондан Умумий овқатланиш соҳасининг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни қийматидаги, иккинчи томондан, сотиш учун сотиб олинган истеъмол товарлар баҳосидаги ҳиссасининг миқдорини англатади. Бундан келиб чиқиб, овқатланиш соҳасининг сотишдан олинган даромади овқатланиш соҳаси хизматларини қийматини пулдаги ифодасидир. Ушбу таъриф маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олган даромадни моҳиятини очиқ беради.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари ўз маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш тармоқларидаги каби янги қийм яратлади. Ушбу нуктаи назардан Умумий овқатланиш соҳасида ишлаб чиқариш тармоқларида товар қийматини яратилиши ва улар баҳоси шаклланишига мисал келди. Шу сабабли уларда ҳам «таннрах» ва «фойда» каби кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин. Лекин Умумий овқатланиш даромадларнинг шаклланиши ва аниқлаш усуллари савдоник мослаштирилган.

Умумий овқатланишда маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан ҳам товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етказиш билан боғли бўлган ҳаражатларни тўлаш товарларни чакана баҳоси (устамала) ҳисобидан амалга оширилади.

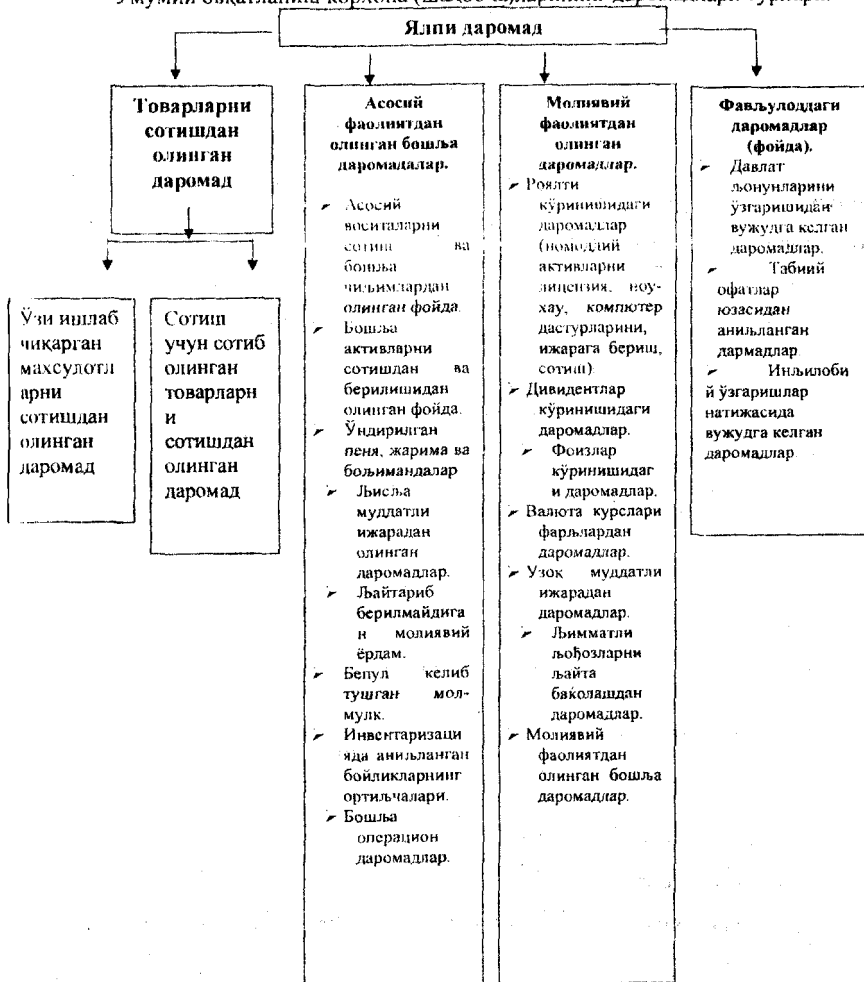
Умумий овқатланишда устамалар (ҳом ашё ва товарлар учун) товарлар чакана баҳоси билан товарларни сотиб олиш (чакана ва улгуржи савдо)да деҳқон бозорларидан, ишлаб чиқаришдан ёки бошқа воситачилардан) баҳо ўртасидаги фарқи сифатида аниқланади.

Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадлари юқори келтирилган Низом бўйича қуйидагилардан таркиб топади:

1. сотишдан олинган даромад. Умумий овқатланишнинг «Товарларни сотишдан олган ялпи даромади» сотишда олинган соф тушумдан сотилган товарларни ҳар қийматини чегириб ташлаш орқали аниқланади;
2. асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;
3. асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар. Ушбу каторига молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва фавқулотдаги даромадлар киради.

Умумий овқатланиш корхона(шаҳобча)лари даромадининг таркиби турлари 7.1.1. қизмада келтирилган.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари турлари.

Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларида 7.1.1 чизмадан кўриниб турибдики савдодагидан фақат «товарларни сотишдан олинган даромад»ни шаклланиши билан фарқланади.

Даромадлар микдори абсолют-сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Даромадлар кўрсаткичларини уларни шаклланиш манбаларидан келиб чиқиб қуйидагича аниқлашни тавсия қиламиз:

- товарларни сотишдан олинган даромадларни Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг умумий товар айланмасига (чакана+улгуржи) нисбатан, фоизда ёки коэффициентда;
- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан олинган даромадларни, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш бўйича умумий товар айланмаси (чакана+улгуржи)га нисбатан фоиз ёки коэффициентда;
- сотиш учун сотиб олинган товарларни сотишдан олинган даромадларни сотиб олинган товарларни сотиш товар айланмасига нисбатан фоиз ёки коэффициентда;
- товарларни сотишдан олинган даромадларга муомала харажатларни нисбати фоизда ёки коэффициентда; ёки ушбу кўрсаткичнинг тескариси;
- ялпи даромадни барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларни амортизация суммаси, айланма маблағлар ва молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари даромадларнинг таркиби ҳар бир элементининг уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбатан тегишли кўрсаткичлар аниқланиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

7.2. Умумий овкатланиш корхоналари даромадлари таҳлили.

Умумий овкатланишда даромадлар таҳлилининг вазифаси ялпи даромад, унинг таркибий турлари бўйича режанинг бажарилиши, уларни динамикасини (ўзгариш) тенденциялари, таркибий силжишлар ҳамда уларга таъсир килган омилларни таъсир даражасини аниқлаш асосида корхонани молиявий-хўжалик фаолияти натижасига баҳо бериш бўлиб ҳисобланади.

Даромадларни таҳлил қилишда бухгалтерия, молиявий, статистик ҳисоботлар ва танлаб кўзатиш, эксперт баҳолаш натижалари каби маълумотлар ишлатилади.

Ҳисоботларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- бухгалтерия баланси - 1-сонли шакл;
- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот 2-сонли шакл;
- пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот;
- фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот – 9-шакл;
- корхона харажатлари тўғрисидаги ҳисобот – 5-С (савдо) шакли;
- улгуржи ва чакана товар айланмаси тўғрисидаги ҳисобот – 1-савдо шакли;
- товарлар сотиш ва қолдиқ тўғрисидаги ҳисобот – 3-савдо шакли;

Булардан ташқари бухгалтериядаги товар гуруҳлари бўйича савдо устамалари тўғрисидаги маълумотлар ишлатилади.

Даромадлар миқдори абсолют – сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Унинг нисбий кўрсаткичларига қуйидагиларни киритишни тавсия қиламиз:

- сотишдан олинган даромадларни товар айланмасига нисбатан, фоизда ёки коэффициентда;
- сотишдан олинган даромадларга муомала харажатларини нисбати, фоизда ёки коэффициентда;

- ялпи даромадларини барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларни асосий фондларга; айланма мабалағларга; молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари даромадларни таркиби ҳар бир элементи уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбати тегишли кўрсаткичлар аниқланиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Даромадларни таҳлил қилишда ялпи даромадга, унинг таркиби қисми сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадларга савдонинг иқтисодий фаолиятдан келиб чиқадиган омилар таъсирини ўрганиш катта аҳамият тутadi.

Даромадларнинг ҳажмига, унинг турларига мос равишда бир неча омилар таъсир қилади.

Товарларни сотишдан олинган даромадларга қуйидаги омилар таъсир қилади:

- товар айланмасининг ҳажми, таркиби ва ассортименти;
- товарларни келтириш шартлари;
- товарларни силжитиш. Бу жараёнда товарлар физик (реал) миқдорда ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказилади. Товарларни силжитиш бир неча бўғинлардан иборат бўлади (улгуржи савдо базалари, складлари; ҳар хил воситачилар). Ушбу бўғинлар қанча кўп бўлса, савдо устамаси уларнинг ўртасида тақсимланади ва чакана савдонинг ҳиссасини камайишига олиб келиши мумкин. Уларнинг сони това-ассортиментларининг мураккаблигига, товарларни ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказиш шарт-шароитларига ва бошқаларга боғлиқ.

- савдо устамасининг даражаси (сотиб олиш баҳосига нисбатан, %);
- товарларни сотишда аҳолига кўрсатиладиган қўшимча хизматларнинг сони, сифати ва уларнинг тарифлари.

Товар айланмасининг ортиши даромадларни ортишига олиб келади, чунки канча товар кўп сотилса, шунча савдо устамасининг суммаси юкори бўлади.

Товарлар ассортиментига қараб ҳар хил устамалар белгиланади, бу эса агар юкори устама қўйилган товарлар кўпрок сотилса, улар учун устама суммаси юкори бўлади ёки тескари ҳолат рўй бериши мумкин.

Товарларни келтириш шартларига эътибор қаратсак баҳолар ўзгармаган шароитда товарларни силжитиш бўғинлари канча кўп бўлса, чакана савдо бўғинлари шунча кам даромад олишлари мумкин. Бозор иктисодиёти шароитида савдо корхоналари савдо устамаларини мустақил белгилайди. Айрим товар гуруҳлари бўйича савдо устамалари давлат ва маҳаллий ҳоқимиятлар томонидан чегараланиши мумкин. Буни улар аҳолининг кундалик эҳтиёжига таълуқли товарларни баҳосини чегаралаш мақсадида ҳам амалга оширади. Бу жаҳон амалиётида ҳам мавжуд. Лекин бундай шароитда бир томондан даромадни камайтирмаслик керак, иккинчи томондан, истеъмол товарларига рақобатбардош баҳоларни ушлаб туриш зарар бўлади.

Даромадларни бошқа турларига таъсир қилувчи омиллар уларнинг иктисодий табиатидан ва шаклланиш шароитидан келиб чиққан ҳолда аниқланади (масалан: ҳар хил хизматлар ва уларнинг тарифлари, кимматбаҳо қоғозлар баҳоси, ҳар хил фоизлар ва ҳ.к.)

Фавқулотда даромадларнинг вужудга келиши, уларни иктисодий табиатидан маълум, лекин буларни ҳам сабабларини аниқлаш, таҳлил қилиш, ҳулосалар қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Таҳлил жараёнида биз юқорида келтирган кўрсаткичларни режага нисбатан ўзгариш микдори, бир неча йилларга динамикаси ҳисоб-китоб қилиниши керак.

Даромадларни таҳлили фойда ва рентабеллик кўрсаткичларининг таҳлили билан тигиз боғлиқ бўлганлиги муносабати билан уларнинг таҳлили фойда ва рентабилликни таҳлили параграфида кенгроқ ёритилади

7.3 Умумий овқатланиш корхоналари даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш

Бозор иқтисодиёти шароити савдо корхоналарини даромадлари уларни шаклланиш манбаларини ҳисобга олган ҳолда режалаштириш ва прогнозлаштиришни талаб қилади.

Савдо корхоналари даромадлари уларни шаклланиш манбаларига қараб товарларни сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (асосий воситалар сотилиши ва бошқа чикимлардан олинган фойда, бошқа активларни сотишдан ва берилишидан олинган фойда, ундирилган жазо, жарима ва боқимандалар, қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар ва бошқалар), молиявий фаолиятдан олинган даромадлар (роялти кўринишидаги нау-хоу, лицензия, компьютер дастурларини ижарага бериш ва сотиш), дивидентлар, фоизлар, валюта курслари фарқлари ва ҳоказолар.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштириш авваламбор ўтган йиллар маълумотларини таҳлил натижалари ва хулосаларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш уларнинг турлари ва шакллантириш манбаларидан келиб чиқиб, тегишли усулларни ишлатиш асосида амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштиришда тўғридан-тўғри техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар усули, корреляцион усул, эластиклик коэффициенти орқали аниқлаш, безарарлик нуқтасини аниқлаш ва бошқа

усуллардан фойдаланиш мумкин. Масалан, товарларни сотишдан олинган даромад товар айланмаси режасини (сотиб олиш баҳоларида) товарлар ассортименти бўйича ва товарларга қўйилган савдо устамаси даражасига (% хисобида сотиб олиш баҳоларига нисбатан) кўпайтириш ва 100 га бўлиш ҳамда барча товар гуруҳлари бўйича суммалаштириш орқали ҳисобланади.

Даромадларни прогнозлаш юқорида келтирилган усуллардан ташқари иктисодий математик моделларни қўллаш орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Даромадларни режалаштириш масаласи кенгрок фойдани режалаштириш параграфида ёритилади.

Таянч иборалар; товар айланмаси, қиймат, баҳо, устама, ялпи даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавкулотдаги даромадлар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Даромадлар тушунчаси моҳиятини ёритиб беринг.
2. Савдонинг даромадини таърифини айтинг.
3. Савдонинг даромадига қандай тарифлар берилган?
4. Нега савдонинг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Савдонинг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибига нималар киради?
7. Даромадларни таҳлил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳлил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омиллар таъсир қилади?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?

8 Умумий овқатланиш корхоналари харажатлари

маъруза.

- 8.1. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари
- 8.2. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг таснифи
- 8.3. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларига таъсир қилувчи омиллар
- 8.4. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг иқтисодий таҳлили
- 8.5. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларини режалаштириш

8.1. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари

Умумий овқатланиш соҳасининг фаолияти моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланишни тақозо қилади. Назарий жиҳатдан моддий меҳнат ва молиявий ресурсларни маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш истеъмолни ташкил қилиш ва товарларни сотиш жараёнидаги харажатларини пулдаги ифодаси оммавий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари деб юритилади.

Расмий ҳужжатларда ва амалиётда «ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари» атамаси ишлатилмайди, улар «муомала харажатлари» деб юритилади.

Умумий овқатланиш соҳаси харажатлари бошқа тармоқлар ва савдо-табиати ва таркиби билан фарқ қилади (расмий ҳисоботда савдо ва умумий овқатланиш соҳаларининг ва муомала харажатларининг моддалари бир хил бўлишига қарамай).

Савдо соҳасида ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар йўқ, ишлаб чиқаришда товарларни жойларда истеъмолини ташкил қилиш билан боғлиқ харажатлар йўқ. Шу билан бир қаторда ишлаб чиқаришда ҳам ашё материаллар қиймати таннарх таркибига киритилади, умумий овқатланишда эса ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига киритилмайди. Шу сабаб

оммовий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари уларнинг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлари таннархини тўла акс эттирмайди, уларда фақат маҳсулот ишлаб чиқариш уларни сотиш, истеъмолни ташкил қилиш ва сотиб олинган товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлган жорий харажатлар акс эттирилади.

Умумий овқатланишни ишлаб чиқариш харажатлари таркибига: ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ишчиларни иш ҳақи: хом ашё ва ярим фабрикатларни ташиш, саклаш билан боғлиқ, ёқилғи ва электрэнергияга харажатлар, асосий фондлар (ишлаб чиқариш билан боғлиқ) амортизацияси, уларни ижараси, таъминлаш харажатлари; муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситаларни эскириши билан; махсус кийим кечакларни эскириши, ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ харажатлар киритилади.

Тайёр маҳсулотларни жойларда истеъмол қилишни ташкил қилиш билан боғлиқ харажатлар: ўзи ишлаб чиқарган овқатларни ва сотиш учун сотиб олинган товарларни истеъмол қилишни ташкиллаштириш билан банд бўлган ишчилар иш ҳақи (официантлар, овқатланиш заллари метроделлари, администраторлари, идиш-товоқ ювувчилар, зални тозаловчилар, гардеробчилар ва ҳакозолар); овқатланиш зали билан, жихозларни эскириши, ижараси ва таъминлаш билан боғлиқ харажатлари; идиш-товоқларни эскириши; зал ишчиларини махсус кийим кечакларини ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ бўлган харажатлардан ташкил топади.

Товарларни сотиш билан боғлиқ харажатлар: сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш (уларни жойларда истеъмол қилдириш билан боғлиқ харажатлардан ташқари) билан боғлиқ тегишли муомала харажатлари моддаларидан ташкил топади.

Муомала харажатларини юқоридагидек таснифлаш амалиётда ишлатилмайди. Лекин уларнинг миқдорини эксперт текшириш, танлов текширишлар орқали ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Юқоридагилардан ташқари ҳар қандай субъектида мавжуд бўлганидек умумий овқатланиш корхоналарида ҳам «Маъмурий-бошқарув харажатлари»

алоҳида ҳисобга олинади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори билан тасдиқланган Низомга биноан муомала харажатлари сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар; бошқа операция харажатларига бўлинган.

Муомала харажатлари абсолют ва нисбий кўрсаткичларда ҳисобга олинади, таҳлил килинади ва режалштирилади. Муомала харажатларининг абсолют кўрсаткичи сўмда, нисбий кўрсаткичлари унинг даражаси, яъни товар айланмасига нисбатан фоиз ҳисобида, таркиби эса муомала харажатларининг умумий суммасида унинг алоҳида моддаларининг ҳиссаси фоизларда кўрсатилади. Бу кўрсаткич муомала харажатларининг умумий суммасига алоҳида моддаларнинг суммасини бўлиб юзга кўпайтириш орқали аниқланади.

8.2. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг таснифи

Биз юқорида айтганимиздек муомала харажатлари иқтисодий табиати, йўналтириш мақсадлари, савдо ва оммавий овқатланиш соҳаларининг функцияларидан, кўрсатиладиган бошқа тармоқларнинг хизмати турларидан, ҳисобот нуқтан назаридан келиб чиққан ҳолда ҳажми ва таркиби бўйича ҳар хилдир.

Муомала харажатларини қуйидаги белгилар бўйича таснифлаш мумкин:

- тармоқлар ва соҳалар бўйича;
- истеъмол товарлари муомаласи соҳалари бўйича;
- бажариладиган функциялар ва вазифалар бўйича;
- йўналтирилиш мақсадлари бўйича;
- муомала харажатларининг айрим омиллардан боғлиқлиги бўйича;
- харажатларни турлари (номенклатураси) бўйича.

Муомала харажатларини таснифланиш белгилари бўйича таснифлаб чиқамиз.

Тармоқлар ва соҳалар бўйича:

- ишлаб чиқариш тармоқларида;
- қишлоқ хўжалик субъектларида;
- чакана ва улгуржи савдо билан шуғулланувчи бошқа тармоқларда;
- ишлаб чиқариш воситаларини айрибошлаш соҳасида;
- истеъмол товарларини айрибошлаш соҳасида;
- ташқи савдо соҳасида.

Истеъмол товарлари муомаласи соҳалари бўйича

- савдо соҳасида (чакана ва улгуржи савдода);
- оммавий овқатланиш соҳасида;
- махсус қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилувчи ва сотувчи хўжалик субъектларида;

- микрофирмалар ва кичик корхоналарда. Булар харажатлар тўғрисида статистик ҳисобот топширмайдилар;

- фермер ва деҳқон хўжаликлари. Буларда маҳсулотларни сотиш билан (улгуржи ёки чакана) боғлиқ харажатлари мавжуд.

Савдонинг функциялари ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда:

- соф ва қўшимча;
- бевосита ва билвосита;
- операцион ва маъмурий бошқарув.

Йўналтириш мақсадлари бўйича:

- ходимлар иш ҳақи;
- бошқа тармоқлар хизмати ҳақи;
- моддий харажатлар;
- моддий йўқотишлар;
- солиқлар, йиғимлар, тўловлар ва ижтимоий сугўрта;
- бошқа харажатлар.

Муомала харажатларининг айрим омиллардан боғлиқлиги бўйича. (Ушбу турдаги харажатлар бўйича соф ва қўшимча харажатлар каби алоҳида ҳисобот юритилмайди, бундай таснифлаш муомала харажатларининг

турларидан келиб чикиб, таҳлил қилиш ва режалаштириш жараёнида қўлланилади):

- шартли-ўзгарувчан;
- шартли-ўзгармас.

Буларнинг таснифини 8.3-параграфда батафсил кўриб чиқамиз.

Муомала харажатлари турлари (номенклатураси) бўйича. Бундай таснифлашда муомала харажатлари фаолиятга йўналтирилишига қараб моддаларга бўлинади. Статистика ҳисоботида (5-с(савдо шакли)¹ муомала харажатлари қуйидаги моддаларга ажратилган:

Ташкилотлар томонидан бажаришган ишлар ва хизматлар:
улардан темир йўл, сув, ҳаво, автомобил ва от-улов транспорти билан юкларни ташиш;
иш ҳақи харажатлари;
ижтимоий сугўрта харажатлари;
савдо эҳтиёжидда фойдаланиш учун, ижара харажатлари ва бинолар, иншоотларни таъмирлаш, хоналар ва жиҳозларни сақлаш;
шу жумладан:
жорий таъмирлаш харажатлари (иш ҳақидан ташқари);
ижара тўлови;
асосий воситалар амортизацияси;
ёкилги, газ ва электр энергия харажатлари;
товарларни сақлаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш) харажатлари;
савдо рекламаси харажатлари;
ташиш, сақлаш ва сотиш даврида товарлар ва маҳсулотларнинг йўқотилиши;
тара харажатлари;
инвентарлар ва хўжалик буюмлари қийматини ҳисобдан чиқариш ва бошқа харажатлар (таъмирлаш, ювиш, тўзатиш ва бошқа харажатлар);
ўз транспорти харажатлари (иш ҳақидан ташқари);
бюджетта мажбурий тўловлар, солиқлар ва йиғимлар;
давлат мақсадли фондларига ажратмалар (ижтимоий сугўрта ажратмаларидан ташқари);
бошқа харажатлар: банк кредитлари ва бошқа молия-кредит ташкилотлар фондлари; хизмат сафари харажатлари; улардан: қўнлик чиқимлар; номоддий хизматлар ва банк хизматлари тўлови; бошқа харажатлар.

Юқорида келтирилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли қарори билан тасдиқланган Низом бўйича давр харажатлари таркибидаги сотиш харажатлари — 22

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси қўмитасининг 2007 йил 9 ноябрдаги 18-сонли қарори билан тасдиқланган.

моддага, маъмурий харажатлар – 15 моддага ва бошқа операция харажатлари – 21-моддага ажратилган.

8.3. Умумий овқатланиш корхоналари харажатларига таъсир қилувчи омиллар

Муомала харажатларининг суммаси ва нисбий кўрсаткичлари табиатдан ўзгарувчан ҳисобланади. Унинг суммасига ва даражасига кўп омиллар бевосита ва билвосита таъсир ўтказали.

Ушбу омилларнинг айримлари унинг суммаси ва даражасининг ортишига олиб келса, айримларни уларнинг қисқаришига олиб келади. Бу омилларнинг бири савдо корхоналари ва шағобчалари фаолиятига бевосита боғлиқ, бошқалари эса улар фаолиятидан келиб чиқмайди, яъни ташқи омиллардир.

Муомала харажатларининг даражаси ҳудудлар, умумий овқатланиш корхоналари, турлари унинг шохобчаларининг типлари бўйича бир-биридан фарқланади, чунки транспорт коммуникацияси, турлари, йўл шароитлари, ишлаб чиқаришнинг ҳудудлараро жойлашиши, уни ривожланиш даражаси, умумий овқатланиш корхоналарини ва шохобчаларининг жойлашиши (дислокацияси); аҳолининг харид қилиш қобилияти, товар айрибошлаш тезлиги, товар айланмасининг ҳажми ва таркиби, товарларнинг физик-кимёвий хусусиятлари ҳар хилдир. Шунинг учун муомала харажатларининг сумма ва даражаси замонда ва маконда барқарор хусусиятга эга эмас.

Муомала харажатларига таъсир қилувчи, умумий овқатланиш фаолиятдан боғлиқ бўлган омилларга умумий овқатланишни ташкил қилиш даражаси, маҳсулот маҳсулот ишлаб чиқариш, иқтисодий ва тижорий (коммерция) ишларнинг ҳолати, умумий овқатланиш корхонаси ёки шохобчасининг хусусий ва қарз маблағларининг миқдори, моддий-техник базасини ҳолати, товар айланмаси ҳажми ва таркиби, товар айрибошлаш

тезлиги, ходимлар сони, уларнинг меҳнат унумдорлиги, қўлланилаётган иш хаки ва моддий рағбатлантириш тизими кабилар киради.

Умумий овқатланиш фаолиятдан келиб чиқмайдиган омилларга баҳо ва таърифлар, фойдаланилаётган транспорт турлари, йўл шароити, хар хил солиқлар ва тўловлар миқдори, банк фоизлари миқдори, ижара миқдори инфляция даражаси кабиларни киритиш мумкин.

Юқорида келтирилган омилларнинг барчасини умумлаштирган ҳолда объектив ва субъектив омилларга ажратиб ўрганишни тавсия қиламиз.

Объектив омиллар таркибига, бизнинг фикримизча уларнинг таъсир даражасини статистик нуктаи назардан ҳисоб-китоб қилиш имконияти мавжуд кўрсаткичларни киритиш зарур.

Субъектив омиллар – булар инсон омили билан боғлиқ, яъни умумий овқатланиш ходимларининг маҳорати, билимдонлиги, қўникмалари, тadbиркорлиги (ишбилармонлиги), жавобгарликни ҳис қила билиши, тезкор хизмат қилиши ва ҳозиржавобгарлиги каби ҳислатларига боғлиқ фаолият натижалари ҳисобланади. Амалиётда муомала харажатларига таъсир қилувчи омиллар бундай таснифлаб ҳисоб-китоб, таҳлил қилинмайди ҳам, режалаштирилмайди ҳам. Лекин илмий тадқиқотларда амалиётда уни таҳлил қилишда бундай таснифлаб ўрганиш фойдадан холи эмас.

Муомала харажатлари суммаси ва даражасига таъсир қилиш миқдорини ҳисоблаш мумкин бўлган омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- товар айланмаси ҳажми (умумий ва чакана товар айланмаси, ўзида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг товар айланмаси ҳажми);

- товар айланмасини таркиби (ассортименти)ни ўзгариши (маҳсулот турлари, товар айланмаси турлари, сотиб олинган товарлар ҳамда ўз маҳсулотини сотиш билан боғлиқ товар айланмаси ҳамда ассортимент);

- товар айрибошлаш тезлиги (кунларда ва маротаба);

- истеъмол товарларига баҳони ўзгариши;

- умумий овқатланишга хизмат кўрсатувчи соҳаларни таърифларини ўзгариши (транспорт, коммунал хизмати, электроэнергия, газ, ёқилғи, алоқа, аудит ва бошқалар;

- моддий ресурслар баҳосини (қоғоз, инвентарлар, тара материаллари, хўжалик буюмлари, махсус кийим-кечаклар, қадоклаш (ўраш), биноларни таъмирлаш материаллари) ўзгариши;

- солиқлар, тўловлар, ижтимоий сўғўрталар миқдорини ўзгариши;

- банк ва бошқа молия-кредит ташкилотларининг ўзок муддатли кредитлари бўйича фоизларини ўзгариши;

- тўлов муддати ўтган ва ўзайтирилган ссудалар бўйича фоизларни ўзгариши;

- қисқа муддатли кредитлар фоизини ўзгариши;

- ходимлар сонини ўзгариши;

- минимал иш ҳақи ва нафақалар миқдорини ўзгариши;

- умумий овқатланиш шаҳобчаларида савдо-технологик жараёнларини такомиллаштирилиши;

- товар айрибошлаш жараёнидаги иштирокчилар сонини ўзгариши, яъни товарларни силжитиш бўғинлари сонини ўзгариши ва хоказолар.

8.4. Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларининг иқтисодий

таҳлили

Муомала ҳаражатлари таҳлили мунтазам ва ўзлуксизлик (ой, квартал, йил) ўтказилиб борилиши лозим. Чунки уни суммаси ва даражасини ўзгарилиш миқдори умумий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчаларини самарадорлигига бевосита таъсир қилади.

Муомала ҳаражатларини таҳлилининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

- муомала ҳаражатлари бўйича тўзилган режани умумий ҳажмини, таркибини (моддалар бўйича) бажарилишини ўрганиш (абсолют ва нисбий кўрсаткичлари бўйича);

- муомала ҳаражатларини умумий ҳажмини ва таркибини бир неча йилларга (3-5 йил) ўзгариш суръатларини (абсолют ва нисбий кўрсаткичлар бўйича) кўзатиш;

- муомала ҳаражатларини суммаси ва даражасига таъсир қилувчи омилларни таъсир даражасини аниқлаш;

- унумсиз ҳаражатларни вужудга келиш сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф қилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

- таҳлил натижаси бўйича хулосалар қилиш ва келгуси даврга тўзиладиган режалар учун таклифлар тайёрлаш.

Таҳлил қилиш учун тегишли даврдаги ахборотлар ишлатилади. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва қарорлари;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори, тегишли вазирликлар, идоралар, концеринлар, корпорациялар, уюшмалар, компаниялар ва бошқаларнинг қарорлари ва топшириқлари;

- оператив маълумотлар (умумий овқатланиш корхоналарининг оператив ҳисоботлари, мутахассисларни қўзатувлари, бухгалтерия, маркетинг бўлимларини оператив ҳисоботлари, рўзнома ва ойномаларда ушбу корхонага ёки унинг конкурентлари ва алоқадор ҳўжалик субъектлари тўғрисидаги маълумотлар қабилар);

- бухгалтерия ҳисоботи (бухгалтерия баланси 1-сонли шакл);

- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот 2-сонли шакл;

- ҳаражатлар тўғрисидаги ҳисобот 8-сонли шакл;

- статистик ҳисоботлар – «Корхоналар ҳаражатлари тўғрисида 5-С (савдо шакли)», «Товарлар сотиш ва қолдиқлар тўғрисида 3-савдо шакл», «Улгуржи ва чакана товар айланмаси тўғрисида 1-савдо шакли»,

«Овқатланиш корхоналари товар айланмаси тўғрисида 4-савдо шакли»,
«Корхонанинг молиявий ахволи тўғрисида 5-Ф шакли» кабилар.

Муомала харажатларини тахлили ҳам бошқа кўрсаткичлар тахлили каби алоҳида кетма-кет бажарилиши лозим бўлган босқичлардан иборат бўлади. Уларни кетма-кет бажарилиши тахлил жараёнини мантикий мазмунини таъминлайди.

Уларга куйидагиларни киритиш лозим бўлади:

- ахборотлар ва маълумотларни тўплаш;
- ахборотлар ва маълумотларга ишлов бериш (уларни тегишли жадвалларга жойлаштириш, солиштирма юзага келтириш ва бошқалар);
- муомала харажатларига тегишли ва алоқадорлар кўрсаткичлар бўйича тахлил қилинаётган даврга режаларни бажарилиши;
- муомала харажатларига тегишли ва алоқадор кўрсаткичларни бир-неча йиллар (ой, квартал)га ўзгариш суръатларини ўрганиш;
- муомала харажатларига таъсир қилувчи омилларни уни суммаси ва даражасини ўзгаришига таъсирининг миқдорини ҳисоб-китоб қилиш;
- тахлил натижаси бўйича хулосалар ва таклифлар тайёрлаш.

Муомала харажатларини тахлил қилишда ҳар хил статистик, иқтисодий математик ва бошқа усуллардан фойдаланилади. Улар қаторига куйидагиларни киритиш зарур: солиштириш, гуруҳлаш, техник-иқтисодий ҳисоблар, индекс, корреляцион ва регрессион тахлил, эксперт баҳолаш, монографик тадқиқот кабилар.

Муомала харажатларини тахлил қилишда куйидаги кўрсаткичлар ишлатилади.

I. Муомала харажатларини абсолют суммасини ўзгариш миқдори

Муомала харажатларини режадаги ва ҳақиқий суммасини фарқи (+;-) унинг абсолют ортиқча харажати ёки тежами (ΔMx) деб юритилади. Ушбу кўрсаткич куйидагича ҳисобланади:

$$\pm \Delta Mx = Mx^l - Mx^p$$

Бу ерда: «l» ва «р» - тегишлича хақиқий ва режадаги даврни билдиради.

Шунга ўхшаш ҳолда муомала харажатлари суммасини ўтган йилларга нисбатан ўзгариш миқдорини ҳам аниқлаш мумкин. Бунда « MX^P » ўрнига « MX^l » ёки « MX^b » белгиларини ишлатиш лозим бўлади. Бу ерда «i» - ўтган йиллардан бири, «б» - базис йили билан солиштирилаётган йил маълумоти ишлатилади.

II. Муомала харажатлари суммасининг нисбий миқдори

Муомала харажатларини таҳлил қилишда унинг суммаси ўзгаришининг нисбий миқдорини аниқлаш муомала харажатларини ўзгаришига реал баҳо беришни таъминлайди. Чунки муомала харажатларининг режадаги суммаси режада мўлжалланган товар айланмаси ҳажмидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланган бўлиб, у ҳақиқий товар айланиш миқдорини ҳисобга олмайди. Шу сабабли режадаги муомала харажатлари суммаси (MX^P) ҳақиқий товар айланмаси суммасидан келиб чиқиб қайта ҳисобланади ($MX^P_{\text{хх}}$). Ушбу сумма қуйидагича аниқланади.

$$MX^P_{\text{хх}} = \frac{Y^P_{\text{хх}} \cdot TA^l}{100}; \text{ унинг даражаси } Y_{MX^P_{\text{хх}}} = \frac{MX^P_{\text{хх}}}{TA^P};$$

Муомала харажатлари суммасини нисбий миқдори тенг бўлади.

$$\pm \Delta M^P_{\text{хх}} \text{ к} = MX^l - MX^P_{\text{хх}} \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta M^P_{\text{хх}} = \frac{\Delta Y^P_{\text{хх}} \cdot TA^l}{100};$$

Муомала харажатлари динамикасини ўрганишда ушбу кўрсаткичлар таҳлил қилинаётган тегишли даврга олинади («р», «i», «б»).

III. Муомала харажатларини нисбий даражаси (Y_{MX})ни ўзгариш миқдори

Ушбу кўрсаткич қуйидагича аниқланади:

1. ҳисобот йилида муомала харажатини нисбий ортиқча ёки ўзгариш тежаси даражаси

$$\pm \Delta V_{\text{мх}}^p = \frac{MX' \cdot TA'}{100} - \frac{MX_{\text{мх}}^p \cdot TA^1}{100} = V_{\text{мх}}^1 - V_{\text{мх}}^{p\text{мх}};$$

2. Муомала ҳаражати даражасини ўтган йилларга нисбатан ўзгариши

$$\pm \Delta V_{\text{мх}}^1 = V_{\text{мх}}^1 - V_{\text{мх}}^p \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta V_{\text{мх}} = \frac{MX' \cdot 100}{TA'} - \frac{MX' \cdot 100}{TA'};$$

3. Базис йили билан солиштирилмаси

$$\pm \Delta V_{\text{мх}}^{\text{б}} = V_{\text{мх}}^1 - V_{\text{мх}}^{\text{б}} \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta V_{\text{мх}} = \frac{MX' \cdot 100}{TA'} - \frac{MX^{\text{б}} \cdot 100}{TA^{\text{б}}};$$

IV. Муомала ҳаражати даражасини ўзгариш суръати (темпаси)

Ушбу кўрсаткич ҳисобот йилидаги муомала ҳаражатлари даражасини режадаги, ўтган йиллардаги ёки базис йилдаги миқдорларга нисбатан фоиз ҳисобида ($V_{\text{мх}}^{\text{жс}}$) ёки индексларда (J_y) ҳисоб-китоб қилиниши мумкин. Бу кўрсаткич қуйидагича аниқланади.

1. Режадаги даражасига нисбатан

$$V_{\text{мх}}^{\text{жс} \cdot p} = \frac{(V_{\text{мх}}^1 - V_{\text{мх}}^p) \cdot 100}{V_{\text{мх}}^p} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{V_{\text{мх}}^1 - V_{\text{мх}}^{p\text{мх}}}{V_{\text{мх}}^p}$$

2. Ўтган йилларга нисбатан

$$V_{\text{мх}}^{\text{жс} \cdot l} = \frac{(V_{\text{мх}}^1 - V_{\text{мх}}^l) \cdot 100}{V_{\text{мх}}^l} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{V_{\text{мх}}^1 - V_{\text{мх}}^l}{V_{\text{мх}}^l}$$

3. Базис йилга нисбатан

$$V_{\text{мх}}^{\text{жс} \cdot \text{б}} = \frac{(V_{\text{мх}}^1 - V_{\text{мх}}^{\text{б}}) \cdot 100}{V_{\text{мх}}^{\text{б}}} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{V_{\text{мх}}^1 - V_{\text{мх}}^{\text{б}}}{V_{\text{мх}}^{\text{б}}}$$

Ушбу кўрсаткичлар муомала ҳаражатларини ўзгаришида рўй браётган интенсив ҳолатни билдиради.

V. Муомала харажатлари ҳажмида унинг моддалари ҳиссаси

Ушбу кўрсаткич муомала харажатлари моддалари суммасини 100,0 кўпайтириб унинг умумий суммасига бўлиш оркали аниқланади. Бу кўрсаткич муомала харажатларининг таркиби деб юритилади.

Юқорида келтирилган (I-V) кўрсаткичлар муомала харажатларининг моддалари бўйича ҳам ҳисобланади.

VI. Муомала харажатларига таъсир килувчи омилларни миқдорини аниқлаш.

Бунинг учун статистик-иқтисодий, иқтисодий-математик индекслар, эластиклик коэффициенти, занжирли боғланиш каби усуллардан кенг фойдаланиш зарур бўлади

8.5 Умумий овқатланиш корхоналари ҳаражатларини режалаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётнинг ҳар бир ҳўжалик субъекти, мулк шаклидан, ташкилий-ҳукукий туридан катъий назар, жумладан, савдо корхоналари ва шаёбчалари ҳам ўз ҳўжалик фаолияти кўрсаткичларини ўзок муддатга прогнозлаш ва жорий режалаштирилиши зарур. Акс холда уларни инкирозга учраши эҳтимолдан ўзок бўлмайди.

Муомала ҳаражатларини режалаштиришни асосий мақсади савдо корхоналари ва шаёбчаларининг мақсадига («Х» - миқдорда даромад ёки фойда олиш ва «У» - даражадаги талабни кондириш) эришишни таъминлаш, савдо хизматини маданияти юкорилаштириш ва тежамкорлик асосида уни миқдорини иқтисодий асослаган холда ҳисоб-китоб қилишдан иборатдир.

Муомала ҳаражатларини режалаштириш жараёнини ташкиллаштириш асосида мантикий фикр юритишни анализ ва сентиз усуллардан, яъни «Умумийликдан хусусийликка» ёки «хусусийликдан умумийликка» қараб иш юритиш мақсадга мувофиқдир.

Муомала ҳаражатларини режалаштиришда ушбу усуллар, муомала ҳаражатларини олдин умумий суммаси ва даражасини аниқлаш, кейин моддаларини ҳисоб-китобига ўтиш ёки бу холни тескариси, олдин муомала ҳаражатларини моддалари бўйича режани ишлаб чиқиш, кейинги босқичда, уларни суммалаштириш йўли билан, муомала ҳаражатларини умумий миқдорий кўрсаткичларини аниқлашни англатади.

Муомала ҳаражатларини умумий суммасини ва моддаларини режалаштиришда тажрибавий статистик, техник-иқтисодий, индекс, эксперт баҳолаш, иқтисодий-математик (корреляция, регрессия) безарарлик нуктасини аниқлаш усуллардан, эластиклик коэффициентидан, норма ва нормотивлардан фойдаланилади.

Муомала ҳаражатларини режалаштириш умумий ҳажми ва даражасини аниқлашдан бошланса, бу холда уни ўтган йиллар учун таҳлили

натижалари, унга таъсир килувчи омилларни режалаштириладиган даврларга ўзгаришини эксперт баҳолаш, айрим кўрсаткичларни индекслари, эластиклик коэффициентлари кабилардан фойдаланган тарзда ҳисоб-китоб қилинади. Иккинчи босқичда уни моддалари миқдори аниқланади.

Муомала харажатларини умумий ҳажмини режалаштиришда, фараз қилайлик уни ўтган йилларда товар айланмаси таъсири остида «шартли-ўзгарувчан» моддаларни ўзгариши нисбатини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилмоқчимиз.

Агарда «шартли-ўзгарувчан» харажатлар (МХш.х) товар айланмасига нисбатан аниқ миқдорда ўзгариш тенденциясига эга бўлса, ушбу харажатлар суммасини қуйидаги формула орқали ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

$$MX_{ш.х}^p = MX_{ш.х}^s \cdot \left[1 + \left(\Delta TA_{ш.х}^p \cdot \frac{\overline{\Delta MX_{ш.х}^n}}{\overline{\Delta TA_{ш.х}^n}} \right) \right]$$

Бу ерда: $MX_{ш.х}^s$ - муомала харажатларини «шартли-ўзгарувчан» қисмини ҳисобот йилидаги миқдори, сўмда;

$\Delta TA_{ш.х}^p$ - режалаштирилаётган йилга товар айланмасини қўшимча ўсиш суръати, %;

$\overline{\Delta MX_{ш.х}^n}$ - ўтган йилларда «шартли-ўзгарувчан» муомала харажатларини ўртача қўшимча ўзгариш суръати, %;

$\overline{\Delta TA_{ш.х}^n}$ - ўтган йилларда товар айланмасини қўшимча ўзгариш суръати, %.

Муомала харажатларини «шартли-ўзгармас» (МХш.у) қисмини суммаси қуйидагича аниқланиши мумкин.

$$MX_{ш.у}^p = MX_{ш.у}^s \cdot \left(1 + \overline{\Delta MX_{ш.у}^n} \right)$$

Бу ерда: $MX_{ш.у}^p : MX_{ш.у}^s$ - тегишли «шартли-ўзгармас» харажатларни режалаштирилган ва ҳисобот йилларига суммаси;

$\overline{\Delta MX_{ш.у}^n}$ - «шартли-ўзгарувчан» харажатларни ўтган йиллар даврида қўшимча ўсиш суръати.

Муомала харажатларини умумий суммаси тенг бўлади.

$$MX^p = MX_{m,x}^p + MX_{m,y}^p;$$

$$\text{Унинг даражаси } Y_{uc} = \frac{MX^p \cdot 100}{TA^p}$$

Худди шундай муомала харажатлари даражасини баҳолар ўзгаришига нисбатан ёки бошқа омилларни таъсирини эътиборга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилиб, умумий оптимал вариантни аниқлаш мумкин. Бундай ҳисоботларни ўтказиш учун корроляцион анализ, экстрополяция, эластиклик коэффицентлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Муомала харажатларини режалаштиришда дастлаб унинг моддалари миқдорини аниқлаш ва кейин умумий ҳажмини ҳисоблаш орқали реал, ҳақиқатга яқин натижага эришиш мумкин.

Муомала харажатларини айрим моддаларини режалаштириш усулларини кўриб чиқамиз.

Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар бўйича харажатлар таркибида асосий ўринни «темир йўл, сув, ҳаво, автомобил ва от-улов транспорти билан юкларни ташиш харажатлари эгаллайди. Ушбу харажатлар алоҳида транспорт турлари бўйича ҳисоб-китоб қилинади. Бу масалани ҳал қилишда транспорт турлари бўйича ташиладиган юклар миқдорини аниқлашдан бошлаш керак.

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари ва шахобчалари одатда автомобил ва от-улов транспортлари харажатларини қоплайди.

Товарларни автомобил транспорти билан ташишда савдо ва оммавий овқатланиш корхоналари базалари, алоҳида магазинлар, овқатхоналар ўз транспортидан ва четдан жалб қилинган транспорт корхоналари хизматидан фойдаланиши мумкин.

Муомала харажатлари моддалари таркибида «Ўз транспорт харажатлари» (иш ҳақи харажатларидан ташқари, чунки бу харажатлар иш ҳақи фондида ўз аксини топади) моддаси алоҳида кўрсатилади. Шу сабабли

транспорт харажатларини юқорида келтирилган моддаси бўйича четдан жал қилинган транспорт корхоналарини хизмати харажатлар акс эттирилади.

Ушбу харажатларни ҳисоб-китоб қилиш учун дастлаб транспортни физик юк айланиши (q_{ϕ}) ва транспорт юк айланиши (q_t) аниқланади.

Физик юк айланиши товарларни нетто ва брутто ҳажми бўйича ҳисобланади.

Нетто юк ҳажми (q_{nt}) товар гуруҳлари бўйича режалаштирилган товар айланиш (TA^p_i) суммасини ушбу товарни 1 тоннасини ўртақ қийматиغا, сўмда ($\bar{T}^t_i$) бўлиш билан аниқланади.

Брутто юк ҳажми (q_{bt}) нетто юк ҳажмига (q_{nt}) тарани (одатда товар оғирлигига нисбатан фоиз ҳисобидан олинади) оғирлиги қўшилади.

Брутто юк ҳажми физик юк айланишига тенг бўлади.

Транспорт юк айланиши физик юк ҳажмини (q_{ϕ}) юкларни қайта ташиш коэффициенти (K_k) (ушбу кўрсаткич ўтган йиллар маълумотлари асосида аниқланади) кўпайтириш йўли билан ҳисобланади. Яъни у қуйидаги формула орқали ҳисобланиши мумкин.

$$q_{nt} = q_{\phi} \cdot K_k$$

Барча товар гуруҳлари бўйича бу кўрсаткич бўлади:

$$\sum_{i=1}^n q_{nt} = \left(\sum_{i=1}^n q_{\phi i} \right) \cdot K_k$$

Транспорт юк айланиши аниқлангандан сўнг, уни ўз транспорти в четдан жалб қилинган транспорт ташкилотлари орқали ташиш ҳиссаси аниқланади. Уларнинг ҳиссаси фоизда ўтган йиллар маълумотлари режалаштирилган йилга тўзилган шартномаларни ҳисобга олган ҳолда аниқланади ва ушбу кўрсаткични транспорт юк айланишига кўпайтириш юзга бўлиш орқали уларнинг миқдори (тоннада) ҳисоб-китоб қилинади ва юклар классларга ажратилади.

Кейинги босқичда товар ишлаб чиқарувчилардан (агар улар савдо в оммавий овқатланиш корхонаси ёки шаъобчасига товарларни воситачиларси

ўзлари тўғридан-тўғри юборишса) ёки улгуржи савдо база ва омборларидан чакана савдо ва оммавий овкатланиш корхонаси ёки шаёбчаларигача бўлган масофа ($S_{км}$)ни ўртача миқдори (ўтган йиллар маълумотлари ва шартномалар асосида) ҳисобланади.

Транспорт юк айланиши ($q_{т.км.і}$) қуйидаги формула орқали ҳисобланади.

$$q_{т.км.і} = kq_{т.і} \cdot S_{км}$$

Юк айланишни умумий миқдори ($t_{.км}$) тенг бўлади:

$$\sum_{i=1}^n q_{т.км.і} = \left(\sum_{i=1}^n q_{т.і} \right) \cdot S_{км}$$

Ушбу юк айланиши юкларни классларига тақсимланади ва уларни транспорт тарифларига кўпайтириш орқали юк ташиш харажатлари суммаси аниқланади.

Юкларни юклаш ва тушуриш харажатлари ушбу модда таркибига киради, агарда бу ишни штатдан ташқари ходимлар бажарса. Харажатлар суммаси юкни транспорт юк айланиши $\sum_{i=1}^n q_{т.і}$ ва белгиланган расценкалар орқали ҳисобланади.

Юқорида келтирилган усул орқали алоҳида савдо шаёбчалари бўйича транспорт харажатларини режалаштириш кўп меҳнат килишни, вақтни талаб қилади. Бундан ташқари бу жараён иқтисодий-техник ҳисоблар нуқтаи назардан аллақанча мушкул иш. Шу сабабли оддийроқ тажрибавий-статистик усулдан фойдаланиш ҳам мумкин.

Масалан: ўтган йиллар (камида 3 йил) маълумотлари асосида товарларни ташишда ҳар бир уларни келтирилиши неча сўмга (P) тушушини аниқлаб, 1 тонна юкни ташиш қиймати ва режалаштирилган йилга мўлжалланган товарларни келтириш ҳажмидан келиб чиққан ҳолда транспорт юк айланиши (q_i) миқдорини аниқлаш керак бўлади.

Транспорт юк айланиши, ишлатиладиган автотранспортни юк кўтара олиш имконияти миқдори ($q_{кат}$) ва юк кўтара олиш имкониятини ишлатиш

коэффициентидан (Kq_{iat}) келиб чикиб, автотранспорт оркали товарларни неча маротаба келтирилиши миқдорини (Z) ҳисоблаб олиш мумкин. Бундай ҳисобот қуйидагича амалга оширилиши мумкин

$$Z \cdot Kq_{\text{т}} : q_{\text{iat}} : Kq_{\text{iat}}$$

Ушбу кўрсаткични бир маротаба юк ташиш учун кетган транспорт харажатлари суммасига кўпайтириш оркали четдан жалб қилинган автотранспорт учун тўлов харажатларини ҳисоблаб олиш кўп кийинчилик туғдирмоқда. Бу харажатлар суммаси ($I_{\text{сат}}$) қуйидагича аникланади.

$$I_{\text{хят}} = Z \cdot P$$

Ушбу суммага юклаш ва тушуриш харажатларини (агар бу ишни ёлланма ишчилар бажарса) қўшиш керак бўлади.

«Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар» моддасида бошқа ташкилот хизмати учун тўловлар ҳам кўрсатилади. Уларга алоқа, ахборот-ҳисоблаш хизмати, ташки идора куриклаш хизмати, аудитор ташкилотлар, реклама агентликлари, натурал ва юридик муассасалар ва бошқа хизматлар ҳам киради.

Ушбу харажатлар суммаси ўтган йиллар маълумотларини таҳлили натижасидан келиб чиққан ҳолда аниқланган уларни ҳажмини режалаштирилган йилга белгиланган тариф тўловлари миқдорига (ёки тарифларни ўзгариш индексларидан фойдаланган ҳолда) кўпайтириш йўли билан аникланади.

Муомала харажатларида энг катта ҳиссага эга бўлган модда – бу «Иш хаки харажатлари»дир. Ушбу моддани режалаштириш масаласи 6.5 параграфда батафсил ёритилган.

«Ижтимоий сугўрта харажатлари» белгиланган нормалардан келиб чиққан ҳолда аникланади.

«Умумий овқатланиш эҳтиёжида фойдаланиш учун, ижара харажатлари ва бинолар, иншоотларни таъмирлаш, хоналар ва жиҳозларни сақлаш» харажатлари ижарага олинган бинолар ва бошқа ишлаб чиқариш

воситаларини сони, тури ва бошқа жиҳатларидан келиб чиққан ижара ҳақи микдоридан (шартномалар асосида) келиб чиққан ҳолда ҳисобланади. Қолган харажатлар иншоотларни таъмирлаш ишлар сметасидан, хоналар ва жиҳозларни сақлаш нормаларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Асосий воситалар амортизацияси». Ушбу харажатлар хусусий асосий фондларнинг бошланғич киймати (баланс киймати) ва уларнинг турлари бўйича белгиланган амортизация нормалари асосида ҳисоб-китоб қилинади.

Амортизация тушунчаси, нормалари ўқув қўлланманинг 4.2 ва 4.3 параграфларида ёритилган.

«Ёқилғи, газ ва электроэнергия харажатлари» ушбу харажатларни суммаси ёқилғи, газ ва электроэнергия истеъмол қиладиган асосий воситаларни тегишли ўлчов бирликлари (Масалан, бинони кубатураси, транспорт воситаларини ҳар 100 км ёқилғи ишлатиш нормаси ва бошқалар) бўйича сони, ҳажми, улар учун белгиланган харажатлар нормаларидан ва тарифлардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Товарларни сақлаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш) харажатлари» ўтган йиллар таҳлили натижалари, режалаштирилган йилга ушбу харажатларни талаб қиладиган товар гуруҳлари бўйича товар айланмаси ҳажми ва тегишли норма ва нормотивлар асосида ҳисоб-китоб қилинади.

«Умумий овқатланиш рекламаси харажатлари» маркетинг бўлимини иш режаларидан ва реклама учун харажатлар сметасидан келиб чиққан ҳолда ва ўтган йиллардаги ушбу харажатларни ўзгариш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

«Ташиш, сақлаш ва сотиш даврида товарлар ва маҳсулотларнинг йўқотилиши» бўйича харажатлар тегишли товар гуруҳлари бўйича товар айланмаси режаси (сотиб олиш баҳоларида) ва белгиланган нормалар асосида ҳисобланади.

Муомала ҳаражатларини қолагн моддалари ҳам тегишлича норма нормотивларни қўллаган ҳолда техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар асоси аниқланади.

Таянч иборалар: товар айланмаси, ҳаражатлар, муома ҳаражатлари, давр ҳаражатлари, муомала ҳаражатлари даражаси, муома ҳаражатлари таркиби, иш ҳақи, амортизация, ижтимоий сугўрта, «шарт» ўзгарувчан», «шартли-ўзгармас», норма, нормотив. омиллар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ҳаражатлар тушунчасини ёритиб беринг.
2. Муомала ҳаражатлари тушунчасини айтинг.
3. Умумий ҳаражатлар муомала ҳаражатларидан нима билан фарқланади?
4. Муомала ҳаражатлари даражси қандай аниқланади?
5. Муомала ҳаражатлари даражаси мазмунини тушунтиринг.
6. Муомала ҳаражатлари таркиби деганда қандай кўрсаткичлар тушунаси?
7. Муомала ҳаражатларига қандай омиллар таъсир қилади?
8. Муомала ҳаражатларига товар айланмасини таъсирини қандай аниқлаймиз?
9. Муомала ҳаражатларига баҳо ва ҳар хил тарифлар таъсир қилиш моҳиятини ёритиб беринг.
10. Муомала ҳаражатлари таҳлилини вазифалари нималардан иборат?
11. Муомала ҳаражатлари таҳлилини ўтказишда қандай кўрсаткич ишлатилади?
12. Муомала ҳаражатлари умумий ҳажми ва даражаси қандай таҳлил қилинади? Қандай усуллардан фойдаланилади?
13. Муомала ҳаражатларини режалаштириш мақсади ва вазифаларини айтиш.
14. Муомала ҳаражатларини режалаштириш усулларини айтинг.
15. Муомала ҳаражатларини умумий ҳажми қандай режалаштирилади? Қандай усуллардан фойдаланилади?
16. Муомала ҳаражатларини моддалари қандай режалаштирилади?

9- Умумий овқатланиш корхоналари фойдаси ва рентабеллик маъруза.

- 9.1. Фойда ва рентабелликнинг моҳияти ва аҳамияти
- 9.2. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар
- 9.3. Фойда ва рентабелликнинг таҳлили
- 9.4. Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш

9.1. Фойда ва рентабелликни моҳияти ва аҳамияти

Фойда иқтисодий табиатидан ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғлиқ мураккаб иқтисодий ва тарихий категориядир. У келиб чиқиши, йўналтирилиши, ҳўжалик субъектларини хусусиятларидан ва бошқа меъёрларга қараб таснифланиши ва тавсифланиши зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида максимал фойда олиш, эҳтиёжларни қондириш, ҳўжалик субъектларини самарадорлигини оширишда тижорий фаолиятни аҳамияти ортиб боради. Фойда ва рентабеллик, бошқа кўрсаткичлар билан бир қаторда, тижорий фаолиятни, унда қатнашаётган ресурсларни самарадорлигини кўрсатувчи кўрсаткичдир. Фойда ҳўжалик фаолиятининг натижавий кўрсаткичи сифатида намоён бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида фойда муҳим аҳамият топти. Унинг миқдори корхоналарни ривожланишига жамғариш манбаи сифатида асос солади; мулкдорни мулкни кўпайишини таъминлайди; акциядорларни даромадини (дивидендларни ортиши орқали) оширади; корхонани молиявий барқарорлигининг ва тўлов қобилиятини сақлашга имконият яратади ва нинҳоят у савдони ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини оширишга имконият яратади.

Фойданинг моҳияти уни иқтисодий табиатидан келиб чиққан ҳолда ёритиладиган бўлса, у қўшимча қийматнинг пуллагии фойдасидир. Иқтисодиётда фойда товар қийматининг $(C+V+m)$ асосий элементларидан бири, яъни « m »-ни англатади. Ушбу назарий асосдан келиб чиқиб, савдо

фойдасини савдо фаолиятида яратилган кўшимча қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида таърифлаш тўғри бўлади.

Шундай қилиб, фойда умумий овқатланиш фаолияти қийматининг бир элементи, ушбу қийматнинг пулдаги ифодаси бўлиб, товар баҳосининг элементидир. Бу ерда ҳам юқорида келтирилган қийматнинг классик формуласидан ($C+V+m$) келиб чиқсак фойда - « m »да ифодаланади.

Иктисодиётга тааллуқли адабиётларда фойдани таърифлашда унга ялпи даромад ва муомала харажатлари ўртасидаги фарк сифатида қаралиб келинган¹. Юқоридаги таърифда, яъни фойдага ялпи даромад ва муомала харажатларини фарқи деб қаралганда унга тўғри ёндошяпти деб айтиш қийин. Чунки умумий овқатланиш фаолиятида муомала харажатларидан ташқари унга кирмайдиган, лекин даромад ва товарлар қиймати ҳисобидан қопланадиган бошқа харажатлар ҳам мавжуд.

Бозор иктисодиёти фойданинг иктисодий мазмунини ва моҳиятини, уни шаклланишини тубдан ўзгартириб юборди.

Умумий овқатланишда фойда суммада ва даражаси деб аталадиган, рентабеллик кўрсаткичларида ишлатилади. Фойданинг суммаси доимо ҳам солиштириш имкониятини бермайди, шу сабабли уни ижобий кўрсаткичи фойда даражаси ёки рентабеллиги ишлатилади. Ушбу кўрсаткичларни ҳисоблаш усулларини кейинги 9.2-параграфда батафсил изохлаймиз.

Рентабеллик ҳар қандай ҳўжалик субъектининг, жумладан умумий овқатланишнинг жуда муҳим кўрсаткичларидан ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичда умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларини даромади, харажатларини, товар айрибошлаш, меҳнат унўмдорлиги каби кўрсаткичлар ҳолати ўз аксини топади.

¹ Сребник Е.В. «Экономика торговли». Учебник, М.: «Высшая школа», 1989. 168-ст.; «Торговое дело: Экономика и организация». Учебник, коллектив авторов, М.: ИНФРА-М, 1997. – 124-ст.; Раицкий К.А. «Экономика предприятия». Учебник, М.: ИНФРА-М, 1999. – 460-ст.; Хейнс П. «Экономический образ мышления». Пер с англ. М.: «Новости», 1991. – 312-ст.

9.2. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар

Фойда хўжалик фаолиятининг самараси ҳисобланганлиги сабабли уни нисбий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида рентабеллик кўрсаткичи ишлатилади.

Рентабеллик фойдани хўжалик фаолиятига алоқадор товар айланиши, харажатлар, даромад ҳамда ресурсларга нисбатан фойдада ёки коэффициентда аникланадиган нисбий кўрсаткичдир.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини баҳолашда, уни таҳлил қилишда ва режалаштиришда товарларни сотиш рентабеллиги кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га кўнайтириб товар айланмасига (ТА) бўлиш орқали аникланади.

Рентабеллик микдорига қараб умумий овқатланиш фаолиятига, унда ресурслардан фойдаланиш самараси, фаолият тежамлими ёки йўқми каби ҳолатларга баҳо берилади.

«Корхона харажатлари тўғрисида»ги статистик ҳисоботда (5-С (савдо) шакли) «товарларни сотишдан келган фойда»ни «сотишнинг ялпи фойдаси»га «Картошка ва сабзавотларни тайёрлаш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш бўйича харажатларни коплаш, бошқа коплашлар»ни қўшиш ва муомала харажатларини олиш натижасида аниқлаш кўрсатилган.

Унда «Сотишнинг ялпи фойдаси» «Сотишдан соф тушум»дан «Сотилган товарларни харид қиймати таннарни»ни айлантириш орқали аниқланган.

8.2 параграфда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли қарори билан тасдиқланган Низомга мувофиқ корхоналарнинг, жумладан умумий овқатланишнинг ҳам фойдаси ҳисоб-китоб қилиш усуллари тавсия қилинган.

Ушбу низомдаги молиявий натижаларни (фойда ва зарарни) аниқлаш усуллари хамда умумий овқатланиш, корхона (шаҳобча)ларини хусусиятидан келиб чиққан ҳолда фойдани, бизларни фикримиз юзасидан

келиб чиқкан ҳолда, ҳисоб-китоб қилишни қуйидаги усулларида қўйдаланишни тавсия қиламиз;

1. Товарларни сотишдан олинган ялпи даромад – (ЯД)

$$\text{ЯД} = \text{УОУТА} - \text{СТМХК}$$

Бу ерда;

УОУТА - Умумий овқатланишни умумий товар айланиш (чакана + улгуржи);

СТМХК - хом ашёлар, ярим фабрикатлар ва товарларни харид қиймати;

Жумладан:

1.1 Ўз маҳсулотларини сотишдан олинган даромад - (ЎМСД)

$$\text{ЎМСД} = \text{СМСТ} - \text{ХЯХК}$$

Бу ерда;

СМСТ – сотилган маҳсулотлардан соф тушум (ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш + маҳсулотни улгуржи сотиш);

ХЯХК - хом ашё ва яримфабрикатларни харид қиймати;

1.2 Сотиб олинган товарларни сотишдан даромад- (СТСД)

$$\text{СТСД} = \text{СТССТ} - \text{СТХК}$$

Бу ерда;

СТССТ- сотиб олинган товарларни сотишдан соф тушум;

СТХК- сотиб олинган товарларни харид қиймати.

2. Умумий овқатланишни муомала харажатлари (УОМх)жами:

2.1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни сотиш харажатлари

$$(\text{МИЧСМх});$$

2.2. Сотиб олинган товарларни сотиш харажатлари (СТСМх).

Ушбу кўрсаткичлар бухгалтерия ҳисоботлари асосида эксперт баҳолаш орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин.

3. Умумий овқатланишда маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олинган ялпи фойдаси - (МТСЯФ)

$$\text{МТСЯФ} = \text{ЯД} - \text{УОМх};$$

3.1 Ўз маҳсулотларини сотишдан олинган фойда - (УМСФ)

$$\text{УМСФ} = \text{УМСД} - \text{МИЧСМх};$$

3.2 Сотиб олинган товарларни сотишдан олинган фойда - (СТСФ)

$$\text{СТСФ} = \text{СТСД} - \text{СТСМх};$$

4. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда - (АФФ)

$$\text{АФФ} = \text{МТСЯФ} + \text{БД} - \text{БЗ};$$

Бу ерда;

БД, Бз – тегишлича асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва зарарлар

5. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда - (УФ)

$$\text{УФ} = \text{АФФ} + \text{МД} - \text{МХ};$$

Бу ерда;

МД, МХ – тегишлича молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва харажатлар

6. Солиқ тўлангунча олинган фойда - (СТФ)

$$\text{СТФ} = \text{УФ} + \text{ФФ} - \text{ФЗ};$$

Бу ерда;

ФФ, ФЗ – тегишлича фавқулодда фойда ва зарарлар.

7. Соф фойда - (СФ)

$$\text{СФ} = \text{СТФ} - \text{ЯСТ} - \text{ММС}$$

Бу ерда;

ЯСТ – ялпи солиқ тўлови;

ММС – мол- мулк солиғи .

Умумий овқатланишда савдодаги каби фойда хўжалик фаолиятининг самараси ҳисобланди, шу сабабли уни нисбий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида рентабеллик кўрсаткичи ишлатилади.

Рентабеллик фойдани хўжалик фаолиятига алоқадор товар айланиши харажатлар, даромад ҳамда ресурсларга нисбатан фоизда ёки коэффициентди аниқланадиган нисбий кўрсаткичдир.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини баҳолашда, уни таҳли килишда ва режалаштиришда товарларни сотиш рентабеллиги кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га кўпайтириб Умумий овқатланишни умумий товар айланиш суммасига (УОУТА) бўлиб орқали аниқланади.

Бизнинг фикримизча, фойдани шаклланишини янги тартибидан кели чиққан ҳолда, «Товарларни сотиш рентабеллиги» ёки «Товар айланиш рентабеллиги» (Рта) (бу иккала маънони синоним сифатида ишлатмоқдамиз) қуйидагича аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

$$P_{TA} = \frac{MTCЯФ \cdot 100,0}{УОУТА}$$

Рентабелликни бошқа кўрсаткичларини пастда изоҳлаймиз.

Рентабелликни таҳлили жараёнида кўрсаткичлар тизимида фойдаланиш лозим. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- чакана товар айланмаси ҳажми (УОТА) ва таркиби (УОТА_{1-п}) сўмда;
- сотишдан олинган ялпи даромад (ЯД), сўмда;
- сотиб олинган товарларни сотишдан олинган фойда (СТСФ) сўмда
- ўз маҳсулотларини сотишдан олинган фойда (УМСФ), сўмда;
- маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олинган фойда (МТСЯФ) сўмда;
- асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ), сўмда;
- умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда (УФ), сўмда;
- солиқ тўлангунча олинган фойда (СТФ), сўмда;
- соф фойда (СФ), сўмда;
- муомала харажатлари (Мх), сўмда;

- муомала харажатларини даражаси ($Умх$), %;
- асосий фондларни ишлатилиши рентабеллиги ($АФ_{и-р}$) ва даромадлилиги ($АФ_{и-д}$), %. Бу кўрсаткичларни қуйидагича аниқланишини тавсия қиламиз.

$$АФ_{и-р} = \frac{УФ \cdot 100}{А}; \quad АФ_{и-д} = \frac{ЯД \cdot 100}{А}$$

Бу ерда: $А$ – асосий фондлар амортизацияси суммаси.

- айланма маблағларни рентабеллиги ($Рай.м$) ва уларни даромадлилиги ($Дай.м$), %. Бу кўрсаткичлар қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$Р_{ай.м} = \frac{МТСЯФ \cdot 100}{АйМ(ёкиЗ)}; \quad Д_{ай.м} = \frac{ЯД \cdot 100}{АйМ(ёкиЗ)}$$

Бу ерда: $Ай.М$ – ўртача айланма маблағлар суммаси;

$\bar{З}$ – ўртача товар захиралари суммаси.

- ишчи-ходимларни рентабеллиги ($Ри.х$) ва даромадлилиги ($Ди.х$), коэффициентларда. Ушбу кўрсаткичларни қуйидагича аниқлаш тавсия қилинади:

$$Р_{и.х} = \frac{УФ}{\bar{X}}; \quad Д_{и.х} = \frac{ЯД}{\bar{X}}$$

Бу ерда: $\bar{X}$ – ходимларни йиллик ўртача сони, киши.

- муомала харажатларини рентабеллиги ($Мх.р$):

$$М_{х.р} = \frac{МТСЯФ \cdot 100}{Мх}; \quad \text{Бу ерда: } Мх - \text{муомала харажатлари}$$

суммаси.

- иш ҳақи фондини рентабеллиги ($Их.ф.р$) коэффициентда ёки %. Булар тегишлича қуйидагича ҳисобланади:

$$I_{x.ф.p} = \frac{УФ}{I_{x.ф}}; \quad I_{x.ф.p} = \frac{УФ \cdot 100}{I_{x.ф}};$$

Фойда ва рентабеллик корхонанинг натижавий кўрсаткичи бўлганлиги сабабли унга кўп сонли ташки (савдога боғлиқ бўлмаган) ва ички омиллар таъсир қилади.

Ташки омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- сиёсий барқарорлик;
- иқтисодиётнинг ҳолати;
- демографик ситуация;
- бозор конъюктураси, жумладан истеъмол товарлари бозори;
- инфляция даражаси;
- кредит бўйича банк фоизлар;
- баҳони миқдори;
- тарифлар, тўловлар ва бадаллар миқдорлари.

Ички омилларга қуйидагилар киради:

- савдо устамалар миқдори (сотишдан олинган даромад);
- муомала харажатлари миқдори;
- товарларни силжитиш каналлари;
- меҳнат унумдорлиги;
- товар айрибошлаш тезлиги (кунлар ва маротабаларда);
- ўз маблағларининг миқдори;
- асосий фондлардан ва айланма маблағлардан самарали фойдаланиш ва бошқалар.

9.3. Фойда ва рентабелликнинг таҳлили

Фойда ва рентабелликни таҳлил қилишда унинг мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб олиш зарур. Ушбу мақсад ва вазифаларга эришиш учун таҳлил жараёнида қандай кўрсаткичлардан фойдаланиш ва

уларни ўрганиш кераклигини аниқлаб олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга (9.2-параграфга қаралсин).

Фойда ва рентабеллик ҳар қандай хўжалик субъектининг, жумладан умумий овқатланиш фаолиятининг молиявий натижаси эканлигидан келиб чиқсак, уларни таҳлилини асосий мақсади умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг ҳисобот йилидаги хўжалик фаолиятининг молиявий натижасини баҳолашдан иборатдир.

Ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги хўжалик субъектлари фойдани максималлаштиришга интилади. Чунки фойда орқали фаолиятни инвестициялаштириш, ўз-ўзини молиялаштириш, мулкдорларни мулкни оширилиши, корхонани тўлов қобилиятини мустаҳкамлаш ва бошқа масалалар ҳал қилинади.

Таҳлил жараёнида ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни бажариш зарур бўлади:

- ҳисобот йилида режага нисбатан фойда ва рентабеллик кўрсаткичларида қандай ўзгаришлар рўй берганлигини аниқлаш;
- ҳисобот йили кўрсаткичларини ўтган йиллар, бошқа рақобатдош корхоналар, ҳудуд, республиканинг кўрсаткичлари билан солиштирган ҳолда уларни ўзгариш тенденцияларини баҳолаш;
- фойда ва рентабелликка таъсир қилган омилларни ўрганиш ва баҳолаш;
- фойдани таркибини ўзгаришига баҳо бериш, уни турлари бўйича ўзгариш тенденцияларини баҳолаш;
- фойда ва рентабелликни ошириш йўллари аниқлаш, чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;
- фойдани тақсимланишини ўрганиш, шу билан бир қаторда жамланган фойдани ўзгариш тенденцияларини баҳолаш, резерв капитални ҳолатини баҳолаш, акциядорларни дивидендлари қандай ҳолатда ўзгариши каби жараёнларни баҳолаш. Чунки бу жараёнлар корхонанинг келажак фаолияти самарасига сезиларли даражада билвосита таъсир қилади.

Фойда ва рентабелликни таҳлил қилиш жараёнида юқоридагилардан ташқари даромадлар ва харажатларни ўзгариш тенденциялари комплекс ўрганилиб, уларга ҳам баҳо берилади.

Бундай таҳлилда корхона ресурсларини ишлатилиши самарадорлигига ҳам баҳо бериш зарур бўлади.

Фойда ва рентабелликни таҳлили биз 9.2-параграфда келтирган кўрсаткичларни аниқлаш, фойда ва рентабелликка таъсир қилувчи омиллар, шарт-шароитлар тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ҳамда уларга ишлов беришдан бошланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот (2-сонли шакл)да келтирилган кўрсаткичлар бўйича режанинг бажарилишини аниқлаш ва ўтган йилларга (камида уч йил) нисбатан ўзгариш суръатларини таҳлил қилиш учун қуйидаги 9.3.1 жадвални тавсия қиламиз.

Ушбу жадвал маълумотларини ҳисоб-китоб қилгандан кейин биз юқорида келтирган рентабеллик кўрсаткичларини алоҳида жадвалда ҳисоблаш, кўрсаткичларга баҳо бериш, уларга таъсир қилган омиллар таъсир миқдорини ҳисоб-китоб қилиш, хулоса ва таклифлар ишлаб чиқиш лозим.

Фойдани таҳлил қилишда уни тақсимланишига ҳам алоҳида эътибор қаратиш, уни кўрсаткичларини жадвалга солиб, режага нисбатан, ўтган йилларга нисбатан ўзгариш миқдорини, суръатларини ҳисоблаш, баҳолаш зарур бўлади.

Ҳисобот йилидаги соф фойда тақсимланиши ёки тақсимланмай қолиши мумкин. Бундай тақсимотни амалга ошириш корхонанинг мулкӣ ва ташкилий шаклига бевосита боғлиқ бўлади.

Масалан, акциядор жамиятларда, хусусий корхоналарда, қўшма корхоналарда фойдани тақсимланиши уларни устав ва таъсис шартномалари талабларидан келиб чиққан ҳолда, таъсисчилар йиғилишининг қарорига асосан амалга оширилади.

Молиявий натижаларни _____ йилларга таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йиллар			Ҳисобот йили		Ҳақиқийси режага нисбатан		Ўтган йилларга нисбатан ўзгариши					
	x ₁	x ₂	x ₃	режа	ҳақи- қий	фарқи (+,-)	%	сўмда			%		
								x ₁	x ₂	x ₃	x ₁	x ₂	x ₃
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум (товар айланмаси)													
Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таънари (сотилган товарларни сотиб олиш баҳосида)													
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг сотишнинг ялпи даромади (зарари) суммаси (1- 2)с													
Товар айланмасига нисбатан, %													
Давр харажатлари, жами: суммаси (4,1+4,2+4,3+4,4)													
Товар айланмасига нисбатан, %													
Шу жумладан:													
4.1 Сотиш харажатлари													
4.2 Маъмурий харажатлар													
4.3 Бошқа операцион харажатлар													
4.4 Келгусида солиққа гортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври													

[illegible]

9.2	Узок муддатли ижара (лизинг) бўйича фойсзлар шаклидаги харажатлар
9.3	Валюта курси фаркидан нирарлар
9.4.	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар
	Умумхўжалик фаолиятнинг фойдаси (зарари) (7+8-9)
	Фавқулотдаги фойда ва зарарлар
	Даромад (фойда) солигини тулагунга қадар фойда (зарар) (10+11)
	Даромад (фойда) солиғи (яъни даромад соялғи)
	Фойдадан бошқа солиқлар ва ингимлар
	исобот даврининг соф фойдаси (зарари); суммаси (12-13-14)
	Товар айланмасига нисбатан, %
	Баҳолар индекси

Соф фойдани тақсимоти қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- таъсисчиларга дивиденд (фоиз) кўринишида тақсимланган соф фойда суммаси;
- корхонанинг резерв капиталга ажратма суммаси;
- тақсимланмай қолган фойдани ўтган йиллар жамланган фойдасига қўшилган сумма (жамланган фойда ҳисобига).

Ушбу кўрсаткичларни иқтисодий йўналтирилиши моҳиятидан келиб чиқиб, уларни ўзгариш суръатларига алоҳида баҳо бериш керак.

Фойда даромадлар ва харажатлар тафовутидан шаклланган кўрсаткич бўлганлиги сабабли, уни нисбий кўрсаткичи рентабелликни ошириш йўллари аниқлаш даромадни ошириш ва харажатларни қисқартириш тадбирларидан келиб чиқиш зарур.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, рентабелликни ошириш йўллари аниқлаймиз.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Товар айланмаси ҳажмини шу жумладан ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳамда сотиб олинган товарлар бўйича ошириш ва ассортиментини такомиллаштириш.
2. Товарларни силжитиш бўғинлари қисқартириш.
3. Товар айрибошлаш тезлигини таъминлаш (кунлар ва маротаба ҳисобида).
4. Муомала харажатларини тежамкорлик билан сарфлаш.
5. Мавжуд ресурслардан (моддий, меҳнат ва молиявий) самарали фойдаланиш.
6. Умумий овқатланишда янги технологияларини жорий қилиш ва бошқалар.

Фойдани оширишни асосий йўли даромадларни оширишдир.

Умумий овқатланиш фаолияти даромадларини ошириш йўллари даромадлар турларидан ва моддаларидан келиб чиқиб, уларни шаклланиш манбалари ва уларга таъсир этувчи омиллардан келиб чиқиб белгиланиши зарур.

Товарларни сотишдан олинган даромадлар асосан товарлар айланиши ҳажми, таркиби ва ассортименти, уларга ўрнатилган умумий овқатланиш устамаси даражаси ҳамда товарларни келтиришдаги иштирокчилар ва рақобатбардош баҳонинг миқдоридан боғлиқ. Бу кўрсаткичларни у ёки бу томонга ўзгариши даромадни ортишига ёки камайишига олиб келади.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар миқдори корхонада мавжуд асосий фондлар, уларни ишлагилмаётганлиги, сотиш имконияти, номоддий активларни сотишни ташкил қилишдан боғлиқ.

Мавжуд, талаб қилиб олинмаган жазо, жарима ва боқимандаларни ўз вақтида қайтариб олиш тадбирларини кўриш ва бошқалар.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларни ошириш учун умумий овқатланиш корхонаси мулки бўлган нау-хау, лицензия, компьютер дастурларидан самарали фойдаланиш, уларни ижарага бериш ёки сотиш чораларини кўриб чиқиш.

Бошқа корхоналар акцияларини сотиб олиш орқали дивидендлар ишлаш каби фаолиятларни юритиш.

Барча даромадлар турлари бўйича уларни ошириш йўллари ахтарганда, бошқарув соҳасида юқори малакали кадрлардан фойдаланиш, рационал қарорлар қабул қилиш, фан техника ютуқларидан тўғри фойдаланиш каби тадбирлар кўрилиши мақсадга мувофиқдир.

Муомала харажатлардан тежамли фойдаланиш, унинг таркибида нораціонал харажатларга йўл қўймаслик умумий овқатланишнинг сотишдан олган фойдасини оширишга олиб келади.

Умуман фойдани миқдори хўжалик фаолиятни ташкиллаштиришда самарали қарорлар қабул қилиш, раҳбарлар ва ходимларни тадбиркорлиги, касбий маҳорати, малакаси каби омиллардан ҳам анча боғлиқдир.

9.4. Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш

Фойда ҳар кандай хўжалик юритиш шаклидан қатъий назар жумладан бозор иктисодиёти шароитида муҳим аҳамиятга эга. У хўжалиқ фаолиятини самарадорлигини кўрсаткичи бўлиши билан бир қатор, корхоналарни, жамиятни иктисодий тараққиётига асос солади ва инновацион жараёнини молиялаштиришни ҳам таъминлайди.

Фойда хўжалиқ фаолиятини натижаси бўлиш билан бирга у ривожлантиришга шарт-шароит яратади. Чунки фойда барча хўжалиқ фаолияти тараққиётини таъминловчи янгиликлар, ихтироларни жорий қилишга имконият яратадиган манбадир.

Жамиятни барча хўжалиқ субъектлари каби савдо ҳам ўз мулкларини тўлдириш, асосий фондларга капитал маблағларини молиялаштириш, доим янгиликлар, ихтироларни жорий қилиш масаласини қисқа муддатда ҳал қил олмайди. Маблағларни жамғариш учун вақт керак, иктисодий ва молиявий шарт-шароит яратилиши зарур.

Ушбу ҳолат корхоналарни, барча турдаги хўжалиқ субъектларини қолаверса ҳудудни ва жамиятни молиявий имкониятларини жорий стратегик режалаштирилишини талаб қилади. Умумий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари учун ҳам юқорида келтирилган ҳолатлардан келиб чиқи фойдасини қисқа муддатларга режалаштириши ва келажақни прогнозлаштириши объектив заруриятдир.

Фойда тўғрисидаги маълумотлар корхоналар учун хўжалиқ фаолият келажагини белгилаш учун муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

Фойдани режалаштириш ва прогнозлаштиришда қуйидаги маълумотлар асос бўлиб ҳисобланади:

Биринчидан, корхонани даромадини, муомала харажатларини умумий ҳажми ва моддалари бўйича; фойдасини ва тегишли бўлган бошқ кўрсаткичларини ўтган даврга тахлили натижалари.

Иккинчидан, даромадларни барча турларини, муомала харажатини ҳажми ва моддаларини, ретабелликни барча кўрсаткичларини ўзгариш суръатлари (тенденциялари)ни ўрганиш натижалари.

Учинчидан, товар айланмаси ҳажми ва ассортименти, товар таъминоти товар гуруҳлари ва манбалари бўйича режалар ва прогноз маълумотлари.

Тўртинчидан, савдо устамалари тўғрисидаги маълумотлар.

Бешинчидан, мўлжалланган даврга баҳолар, солиқлар, хар хил тўлов тўғрисидаги маълумотлар.

Олтинчидан, муомала харажатларини прогнози.

Еттинчидан, келажакда корхонани ўз айланма маблаглари миқдори, асосий фондларни янгилаш, реконструкция қилиш тўғрисидаги прогноз маълумотлари ва бошқалар.

Фойдани унинг таркибий турлари, яъни товарларни сотишдан олинган ялли фойда, асосий фаолиятдан кўрилган фойда, умумхўжалик фаолиятдан кўрилган фойда, солиқ тўлангунгача олинган фойда ва йилнинг соф фойдаси бўйича алоҳида ҳисоб-китоблар қилиниб, алоҳида режалаштирилиши ва прогноз қилиниши лозим.

Юқоридагилар фойдани режалаштириб қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришда қандай мақсад назарда тутилади?

Фойда ва рентабелликни режалаштиришни асосий мақсади оқватланиш корхоналарининг хусусиятлари ва уларнинг умумий мақсадидан келиб чиқиши зарур.

Оқватланиш корхоналарининг хусусиятлари улар фаолиятида ишлаб чиқариш, айрибошлаш, яъни олди – сотди жараёни ва ишлаб чиқарган маҳсулотни ўз жойида истеъмол ташкил қилиш, сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш каби функцияларни бажариш билан белгиланади. Ушбулардан келиб чиқиб, оқватланиш корхоналарининг умумий мақсади сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, жойида сотиш, истеъмолни ташкил

килиш сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш асосида даромад ёки фойда олишга эришишдир.

Овқатланиш корхоналарининг фойдаси бир томондан, юқорида келтирилган функцияларни бажарилиш шарт – шароитлари, ҳажми ва таркибига; иккинчи томондан, даромадларнинг турлари ва шаклланишига; учинчи томондан, овқатланиш корхоналарининг харажатлари миқдори ва таркибига боғлиқ бўлади.

Фойда ҳар қандай корхона, жумладан овқатланиш корхоналари учун ҳам уларнинг ривожланиш манбаи бўлиб ҳисобланади. Унинг яна бир муҳим томони, жамият тараққиётини таъминлашга асос бўлиб хизмат қилади.

Юқоридагилар фойдани режалаштириш қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришдан асосий мақсад – бир томондан, корхонани келажакда ривожланишини таъминлайдиган миқдордаги фойдага эришиш бўлса; унга эришиш учун овқатланиш корхоналари аҳоли талабига жавоб берадиган, юқори сифатли озиқ – овқат маҳсулотларини ишлаб чиқиши, сотиши ва истеъмол қилиниши сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш учун юқори даражадаги хизматни ташкил қилишига боғлиқдир. Бу муҳит фойдани режалаштириш мақсадини иккинчи томонини намоён қилади.

Ушбу мақсадларга эришиш учун фойдани режалаштириш қуйидаги вазифаларни ўзида мужассамлаштириши керак.

- асосий мақсадга эришишни таъминлайдиган тижорат ғояларини аниклаш;

- фойдага таъсир қилувчи барча омилларни ўтган йилларга комплекс таҳлил қилиш ва келажакка башорат қилиш;

- фойдага бевосита таъсир қилувчи омиллардан келиб чиқиб корхонани безарарлик нуктасини аниклаш;

- бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан оқилона, рационал фойдаланиш, харажатларини тежамлигини, молиявий натижаларни оптималлигини таъминлаш;

- режани бозор конъюктураси ўзгариш эҳтимолларига мўлжалланган альтернатив вариантларини тайёрлаш;

- ишлаб чиқилган ва қабул қилинган режани бажарилишини таъминлайдиган чора – тадбирларни белгилаш ва назорат қилиш.

Фойда ва рентабелликни режалаштиришда бир қанча усуллардан фойдаланиш тавсия қилинади.

Улар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- даромадлар ва харажатлар баланси;

- техник – иктисодий ҳисоб–китоб усули;

- безарарлик (зарарсизлик) нуктасини аниқлаш усуллари;

- эластиклик коэффициентларини қўллаш усули;

- иктисодий- математик усуллар.

Баланс усули амалиётда товар айланиш кўрсаткичларини режалаштиришда, аҳоли даромадлари ва харажатларини аниқлашда кенг қўлланиладиган усуллардан бири ҳисобланади. Биз овқатланиш корхоналари фойдасини режалаштиришда баланс усулидан кенг фойдаланишни тавсия қиламиз. Баланснинг чап қисмида Умумий овқатланиш корхонасининг барча даромадлари миқдори, ўнг қисмида харажатларнинг барча турлари миқдори ва корхонанинг фойдаси кўрсатилади.

Бизнингча баланс таркибини қуйидаги шаклда тузиш мақсадга мувофиқдир.

Овкатланиш корхонасининг даромадлар, харажатлар ва фойдаси баланси

(минг сўм)

Даромадлар	Сумма	Харажатлар ва фойда	Сумма
1. Сотишдан олинган даромадлар – жами Жумладан: 1.1. Ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан олган даромади. 1.2 Сотиб олган товарларни сотишдан олган даромади. 2. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар. 3. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар. 4. Фавкуллотда даромадлар.		1. Сотиш таннарихига киритилган харажатлар. 2. Давр харажатлари. 2.1. Сотиш харажатлари. 2.2. Маъмурий харажатлар. 2.3. Бошқа операцион харажатлари. 3. Келгуси давр харажатлари. 4. Асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар. 5. Молиявий фаолиятга доир харажатлар. 6. Фавкуллотда харажатлар.	
5. Ялпи даромад.		7. Жами харажатлар суммаси.	
		8. Солиқ тўлангунча фойда. 9. Ялпи даромад солиғи. 10. Мол мулк солиғи. 11. Соф фойда.	
Баланс		Баланс (7+8+11)	

Техник-иктисодий ҳисоб китоб усулидан балансдаги кўрсаткичларни аниклашда кенг фойдаланиш мумкин ва фойдани алоҳида турларини аниклашда ишлатилади. 1999 йил 5 февралдаги Вазирлар Маҳкамасининг 54 сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ Умумий овқатланиш корхоналарининг фойдасининг ҳисоб китоб қилиш усули 9.2. параграфда ёритилган.

Безарарлик нуқтасини аниклаш орқали фойдага таъсир қилувчи омилларнинг таъсири остида қанча миқдорда соф фойдага эришиш мумкинлиги аникланади. Унинг учун қуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин.

$$1. \text{ БН к } \frac{\frac{ДХ}{УХ}}{1 - \frac{УОУТА}{УХ}};$$

бунда: ДХ – доимий харажатлар (муомала ва ишлаб чиқариш харажатларини) ўзгармас қисми;

УОУТА – Умумий овқатланиш корхоналарининг умумий товар айланмаси,

У_х Умумий овқатланиш корхонасини ўзгарувчан харажатлари

$$2. \text{ БН к } \frac{\frac{ДХ \cdot 100}{Д \cdot 100}}{\frac{УОУТА}{Д \cdot 100}};$$

бунда Д – даромадлар.

$$\text{БН} = \frac{УОУТА \times ДХ}{УОУТА - У_x}$$

Эластиклик коэффициенти фойдага таъсир қилувчи омилнинг 1 % ўзгариши фойдани канча фоизга ўзгаришига олиб келишини кўрсатади. Ушбу кўрсаткич ўтган йиллар маълумотларини таҳлил қилиш орқали ҳисоб-китоб қилинади ва режалаштирилган йилга таъсир қилувчи омилни ўзгариш миқдорига коэффициентни кўпайтириш орқали фойдани ўзгариш даражаси аниқланади.

Эластиклик коэффициентини умумий кўриниши қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$K_y = \frac{\Delta Y \cdot 100}{Y} : \frac{\Delta X \cdot 100}{X} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y}$$

Бунда: y - фойданинг миқдори;

X - таъсир қилувчи омилнинг миқдори.

Фойданинг ўзгариш миқдори « ΔY » унга таъсир қилувчи омилнинг « ΔX » ўзгариш миқдорига нисбатан қандай даражада ўзгаришини кўрсатади. Уни ҳисоблаш учун корреляцион тенгламадан фойдаланиш мумкин. Агар боғлиқлик тўғри чизикли бўлса,

$y = a + vx$, унда $K_y = v \cdot \frac{X}{Y}$; « v » - регрессия коэффициенти, уни юқорида келтирилган тенгламани ечиш орқали аниқлаш мумкин бўлади.

Фойдани режалаштиришда иқтисодий математик усуллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин бўлади. Агар унинг учун етарли маълумотлар мавжуд бўлса. Масалан кўп факторли регрессион моделлардан фойдаланиш мумкин.

Фойдани миқдори аниқлангандан кейин рентабеллик кўрсаткичи аниқланади.

Амалиётда рентабеллик асосан фойда суммасини 100 кўпайтириб, Умумий овқатланиш корхонасини умумий товар айланмасига бўлиш билан аниқланади.

Ушбу кўрсаткич билан бир каторда фойдани ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига нисбатан; корхонанинг даромадига нисбатан; иш ҳақиға нисбатан ва ҳ.к. нисбатан аниқлаш ҳам мумкин.

Таянч иборалар: товар айланмаси, киймат, баҳо, устама, ялпи даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавкулотдаги даромадлар, фойда, рентабеллик, режа, режалаштириш, прогноз, безарарлик нуқтаси, эластиклик коэффициенти, баланс, харажатлар, даромадлар, самарадорлик.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Даромадлар тушунчаси моҳиятини ёритиб беринг.
2. Умумий овқатланишнинг даромадини таърифини айтинг.
3. Умумий овқатланишнинг даромадига қандай тарифлар берилган?
4. Нега савдонинг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Умумий овқатланишнинг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибига нималар киради?
7. Даромадларни таҳлил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳлил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омиллар таъсир қилади?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?
12. Фойдани режалаштириш ва прогнозлашни аҳамиятини ёритиб беринг.
13. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай маълумотлардан фойдаланилади.
14. Фойда ва рентабелликни режалаштиришни мақсади нималардан иборат?
15. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай вазифалар ҳал қилинади?

16. Фойдани режалаштиришда қандай усуллардан фойдаланилади?
17. Фойдани режалаштиришда тўзиладиган баланс мазмунини ёритиб бериш.
18. Техник-иқтисодий ҳисоблар усули қандай ва қайси ҳолда ишлатилади?
19. Безарарлик нуктаси қандай аниқланади?
20. Эластиклик коэффициентини моҳиятини ёритиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги Қонун. 1990 йил 31 октябрь Ўзбекистон Олий Советининг Ведомостлари, 1990 йил №31-33.
2. Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисидаги Қонунга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 5-сон.
3. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 1-сон.
4. Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил, 2 июл Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 10-сон.
5. «Хусусий корхоналар тўғрисида» Қонуни. 2003 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш ахборотномаси 2004 йил 3-сон.
6. Махсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил, 7 май Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 6-сон.
7. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 4-5 сон.
8. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1991 йил 15 феврал (7 – май 1993 йил ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган). Ўзбекистон Республикаси тадбиркорлик тўғрисида Қонун Ҳужжатлари. Тошкент «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1999 йил.
9. Ўзбекистон Республикаси «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида» Қонун. 1991 йил 21 декабр. 1998 йил 29 августда ўзгартиришлар киритилган.

10. Озиқ – овқат маҳсулотларининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 август Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 9 сон.
11. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси 1996 йил 5-6 сон.
12. Товар бозорларида монополистик рақобатни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 2-сон.
13. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» 1999 йил 14 апрел Қонуни. Халқ сўзи. 1999 йил, 29 апрел.
14. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 24 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси 1999 йил, 1-сон.
15. Реклама тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил, 1-сон.
16. Ўзбекистон савдо-саноат палатасини ташкил қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 7.07.2004 йил фармони.
17. «Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрел қарори.
18. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтказиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 20 август 2003 йилги қарори.

19. 2003-2006 йилларда чакана савдо, умумий овқатланиш ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари тармоқларини ривожлантиришга доир кўшимча чора тadbирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 феврал 2003 йилги қарори.
20. Ўзбекистон Республикаси «Кичик корхоналар тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 26 феврал 85 сонли қарор.
21. Ўзбекистон Республикаси «Хусусий тadbиркорлик тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 15 феврал 55-сонли қарори.
22. «Кичик ва ўрта тadbиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 май 32 сонли қарори.
23. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарига солиқ солиш тартиби тўғрисида» 1998 йил 10 апрел 153-сон қарори.
24. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарига солиқ солиш тартиби тўғрисида» 1998 йил 10 апрел 153-сон қарорига ўзгартиришлар киритиш ҳақида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1998 йил 14 январ 20 сон қарори.
25. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомни тасдиқлаш ҳақида» 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори.
26. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомга ўзгартиришлар ва кўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 2003 йил 15 октябр 444 сон қарори.

27. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент., Ўзбекистон, 1995.
28. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент., Ўзбекистон, 1995.
29. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг таъмоиллари. Тошкент., Ўзбекистон, 1995.
30. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози. Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент., Ўзбекистон, 2009.
31. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Президент Ислом Каримовнинг 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.
32. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фукаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. – Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 28 январь.
33. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. Тошкент. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 2003.
34. Абдукаримов Б.А. ва бошқалар «Корхона иқтисодиёти», Дарслик, Тошкент «Фан», 2005.
35. Абдукаримов Б.А. «Ички савдо иқтисодиёти». Дарслик I-қисм., Т., «Фан ва технологиялар», 2007.
36. Абдукаримов Б.А. «Ички савдо иқтисодиёти». Дарслик II-қисм., Т., «Фан ва технологиялар», 2008
37. Абдукаримов Б.А. Бозор иқтисодиёти шароитида бизнес – режанинг моҳияти. Маъруза матни, Самарқанд. 1997.

38. Абўлкосимов Х. Корхонанинг халқаро маркетинг фаолияти. Тошкент: «Академия» 2002.
39. Беа Ф.К., Дихтла Э., Швейтцера М. Экономика предприятия. Учебник. М.; Издательский дом «ИНФРА - М», 1999.
40. Бозор муносабатлари шароитида миллий иктисодиётнинг ривожланиши. Тошкент., «Ўқитувчи», 1996
41. Буров В.П. и др. Бизнес план фирмы. М.: «ЭКМОС», 2000.
42. Ворст Й., Рсвентлюу П. Экономика фирмы. Учебник. (перевод с датского). М.: «Высшая школа», 1994.
43. Ғозибеков Д.Е. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Тошкент: «Молия», 2003.
44. Гранаткин Ю.А., Истамов Д.И., Эргашев Х.К. Основы предпринимательства. Санкт-Петербург – 1993.
45. Давидяну Д.Б. Показатели и оценка эффективности экономики в условиях рыночных отношений (Макро и микро уровень). Ставрополь. «Кавказский край», 1998.
46. Дадабоев Ю.Д. и др. Экономика предприятия. Учебник. Ташкент: Ферганский научный центр. 1998.
47. «Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по нейму». Утверждена Постановлением Микмакроэкомстата Республики Ўзбекистан №33 от 26 октября 1998 г.
48. Истамов Д.И., Гранаткин Ю.А., Мухаммедов М.М., Ходжаев Э.Н. Экономическая безопасность предприятия и защита коммерческой тайны. Учебное пособие. Самарканд, 1995.
49. Йўлдошев Н.К. Савдо корхонаси иктисоди, Ўқув қўлланма. Т.: ТДИУ, 2005 й.
50. Киселев А.П. Теория и практика современного бизнеса. Киев «ЛИБРА», 1995.
51. Пардаев М.Қ., Абдукаримов Б.А. Мехнат иктисоди ва социологияси. Ўқув қўлланма. Самарқанд, 2002.

52. Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Иктисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. I-II қисм. Тошкент: «Иктисодиёт ва ҳуқук дунёси» нашриёт уйи, 2001.
53. Парпиев У., Саламов И. Бозор иктисодиёти асослари ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш. Тошкент: «Шарк», 1996.
54. Райзберг Б.А. Основы экономики. Учебное пособие. М.: «ИНФРА-М», 2000.
55. Уразов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш». Тошкент: «Иктисодиёт ва ҳуқук дунёси» нашриёт уйи. 2004.
56. Севлянянц Г.Е., Хаджаев Э.Н. Предпринимательство в Республике Ўзбекистан. Ташкент. «Мерос» 1993.
57. Современная экономика. Учебное пособие. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2007.
58. Сребник Б.В., «Экономика торговли». Учебник. М.: Высшая школа», 1998.
59. Сулаймонов Ш.С. Иктисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. Ўш, 1998.
60. Тадбиркорлик ва бизнес асослари. Ўқув қўлланма. Э.Н.Хаджаев, Р. Г. Юнусова, Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Самарқанд Зарафшон. 1994.
61. «Торговое дело: Экономика и организация». Учебник. М.: ИНФА-М. 1997.
62. Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребительского общества. Учебник. М.: «Дашков и К°», 2008.
63. Чжен В.А. ва бошқалар. Хусусийлаштириш асослари. I том. Тошкент: «Иктисодиёт ва ҳуқук дунёси» нашриёт уйи, 1996.
64. Чжен В.А. ва бошқалар. Пул ва молия бозорлари. II том. Тошкент: «Бизнес каталог», 1996.
65. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор Қонуниятлари асослари. III том. Тошкент: «Бизнес каталог», 1996.
66. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор ва очик иктисодиёт IV том. Тошкент. «Бизнес каталог». 1996.

67. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор шароитида минтақанинг тармок тараккиёти. V том Тошкент: «Бизнес каталог». 1997.
68. Эгамбердиев Э., Хўжакулов Х. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. Тошкент: Маънавият, 2003.
69. Экономика общественного питания. Ефимова О.П. Минск.: «Новое знание», 2008.
70. Экономическая теория. Учебник. Тошкент: «Шарк», 1999.
71. «Экономика торгового предприятия». Учебник для вузов. Коллектив авторов. М.: «Экономика», 1997.
72. Экономика торговли. Мухаммедов М.М., Абдукаримов Б.А., Алтинбаев Р.И., Кутбетдинов А.Т., Учебное пособие. Самарканд, 1998.
73. Экономика предприятия. Раицкий К.А., Учебник. М.: - НВЦ. «Маркетинг», 2000.
74. Статистические сборники Госкомстат Ўзбекистана: «Ўзбекистан в цифрах 2008»; «Ўзбекистан в цифрах 2008»; «Торговля в Ўзбекистане 2006»; «Торговля в Ўзбекистане 2008»; «Труд и занятость в Ўзбекистане 2008»; «Социальное развитие и уровень жизни населения в Ўзбекистане 2008».

	КИРИШ	3-4
1-маъруза.	Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанининг назарий масалалари	4-22
1.1.	Бозор муносабатларига ўтиш шароитида иқтисодий фанларнинг ўрни ва аҳамияти	4-11
1.2.	Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанининг бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги	11-15
1.3.	Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанининг объекти ва предмети	15-18
1.4.	Умумий овқатланиш соҳаси иқтисодиёти фанининг усуллари	19-22
2-маъруза.	Умумий овқатланиш ва уни ташкилий-иқтисодий тавсифи	23-31
2.1.	Умумий овқатланишнинг моҳияти ва функциялари.	23-27
2.2.	Умумий овқатланишнинг ижтимоий шакллари, ташкилий иқтисодий таснифи.	27-29
2.3.	Умумий овқатланишнинг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти.	29-31
3-маъруза.	Умумий овқатланиш корхоналари маҳсулоти ва товар айланмаси	32-59
3.1.	Умумий овқатланиш корхоналарининг айрим хажмий ва сифат кўрсаткичлари	32-37
3.2.	Умумий овқатланиш корхоналарининг товар айланмаси ва маҳсулотлари ишлаб чиқаришини таҳлили	38-47
3.3.	Умумий овқатланиш корхоналарида товар захираларининг хусусиятлари	47-49
3.4.	Умумий овқатланиш корхоналарида товар айлашини режалаштириш ва ишлаб чиқариш дастури	49-54
3.5.	Умумий овқатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлари баланси	54-59
4-маъруза.	Умумий овқатланиш корхоналарининг моддий ва молиявий ресурслари	60-95
4.1	Ресурслар тушунчаси ва таркиби	60-63
4.2	Асосий фондлар тушунчаси, таркиби ва баҳоланиши	64-68
4.3	Асосий фондларнинг кўрсаткичлари	68-74
4.4.	Айланма фондлар (маблағлар) тушунчаси, харақати ва аҳамияти	75-85
4.5.	Молиявий ресурслар моҳияти ва уларни умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини оширишдаги аҳамияти	85-95

5-матруза.	Умумий овқатланиш корхоналари меҳнат ресурслари	96-118
5.1.	Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнатни ижтимоий - иқтисодий моҳияти ва аҳамияти	96-99
5.2.	Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини шаклланиши ва кўрсаткичлари	99-105
5.3.	Умумий овқатланиш корхоналарида меҳнат ресурсларини таҳлили ва режалаштириш	105-118
6-матруза.	Умумий овқатланиш корхоналарида иш ҳақи	119-163
6.1.	Иш ҳақи тушунчаси, моҳияти ва аҳамияти	119-127
6.2.	Иш ҳақини ташкил қилиш қондалари	127-129
6.3.	Иш ҳақининг шакллари, тизими ва ҳисоблаш усуллари	129-146
6.4.	Иш ҳақи фондини таҳлили	146-158
6.5.	Иш ҳақи фондини режалаштириш	159-163
7-матруза.	Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари	164-174
7.1.	Умумий овқатланиш корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари	164-168
7.2.	Умумий овқатланиш корхоналари даромадлари таҳлили	169-172
7.3.	Умумий овқатланиш корхоналарининг даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш	172-173
8-матруза.	Умумий овқатланиш корхоналари харажатлари	174-194
8.1.	Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари	174-176
8.2.	Умумий овқатланиш корхоналари харажатларининг таснифи	176-179
8.3.	Умумий овқатланиш корхоналари харажатларига таъсир қилувчи омиллар	179-181
8.4.	Умумий овқатланиш корхоналари харажатларини иқтисодий таҳлили	181-186
8.5.	Умумий овқатланиш корхоналари харажатларини режалаштириш	187-194
9-матруза.	Умумий овқатланиш корхоналари фойдаси ва рентабеллик	195-218
9.1.	Фойда ва рентабелликнинг моҳияти ва аҳамияти	195-196
9.2.	Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар	197-202
9.3.	Фойда ва рентабелликнинг таҳлили	202-209
9.4.	Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш	210-218
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	219-225

**Самарканд иқтисодиёт
ва сервис институти
Институт босмахонаси,
Шохрух кўчаси, 60**

**Буюртма № 207
Ҳажми 14,25 б.т.
Адади 50 нусха**

4829-00

65, 9(2)/424
A139